

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

6

1925

(NIEUWE REEKS)

UIT MUSEUMBEZIT EN NIEUWE AANWINST

CYPRISCHE KUNST

Nog kort geleden zou, waar ons museum, eenige voortbrengselen der ceramiek uitgezonderd, geen Cyprische kunstvoorwerpen had,

schenking eene belangrijke aanwinst in een aantal koppen van Cyprischen kalksteen allen behoorend tot dat tijdperk, waarin de Cyprische

Afb. 1

bovengeplaatst opschrift tot de onmogelijkheden behoord hebben.

Op 't eind van 1924 evenwel kregen we door

Oudheidk. Mededeel., Nieuwe Reeks VI.

beeldhouwkunst geheel onder invloed der archaisch Grieksche stond en eenige maanden later mocht het gelukken wederom eene be-

langrijke verzameling Cyprische oudheden, meerendeels uit een vroeger tijdperk, te verwerven, waaronder een groot aantal statuetten van gebakken aarde, eenige koppen en beeldjes van Cyprischen kalksteen, een gedeelte van eene grafstèle en, „last not least” het boven-deel van het staande levensgrootte beeld eener vrouw, mede uit kalksteen. (op pag. 1)

Reeds bezat ons museum verworven in 1922 uit de collectie Godin te Parijs een oud-Cyprisch idool (Afb. 2) (L. 20 c.M.), product van dat primitieve volk, dat in praehistorischen tijd, voor-

Afb. 2

dat Grieken en Phoeniciërs zich hier kwamen vestigen, Cyprus bewoonde en waarvan karakter en afkomst in het duister ligt, doch dat verwant geweest is met de oude neolithische bevolking van 't Middellandsche Zeebekken.

Mede hiervan bekend is het Oud-Cyprische vaatwerk, grillig van vorm en versierd met een geometrisch ornament in de zachte klei ingegrift of er als reliëf op aangebracht, later met doffe verf hierop geschilderd. Op ons idool vinden we nu dezelfde ingekraste versiering,

die hier vermoedelijk een soort kleedingstuk aanduidt en die bij deze idolen tegelijk met eene zeer ruwe beschildering optreedt. Ze zijn op 't eiland Cyprus op verschillende plaatsen in graven uit $\pm 1500-1100$ v. C. o. a. te Alambra (ten Z.W. van Dali) gevonden, tegelijk met lokaal oud-Cyprisch en met geïmporteerd Mykeensch vaatwerk en symboliseeren de schepingskracht der natuur in den vorm eener vrouw, eener vruchtbaarheidsgodin, die hier staande is afgebeeld met als hoofdkenmerk de breede heupen en de voor borst of lijf gehouden handen. Op dergelijke min of meer primitieve wijze afgebeeld, zien we deze godin, bij vele oude volken o. a. bij die der Cycladen en in Troas ¹⁾ optreden.

Hoewel het lichaam van ons Cyprisch idool reeds eenig modelé vertoont is het koptype uiterst primitief; de zeer groote snavelvormige neus, de groote ronde oogen en 't ontbreken van den mond doen den kop op dien van een vogel gelijken; de ooren zijn ongeproportionneerd groot, met twee gaten doorboord en dragen groote ringen van aardewerk, terwijl we strak om den hals gewonden twee reien van een ketting en een dergelijk halssierraad laag op de borst ahangen zien, eene eigenaardigheid, die we nog eeuwen later bij Cyprische monumenten zullen vinden.

Tot eene latere periode behooren de figuren afb. 3, die we tot de klasse der votieffiguren kunnen rekenen.

Votieffiguren van gebakken aarde, in de oudste periode voorstellende krijgslieden met schild en helm, ruiters te paard, dierfiguren ²⁾, in later tijd, ook in de groote steensculptuur, den vorm van adoranten aannemende, zijn in grooten getale bij de opgravingen op Cyprus gevonden. Onderzoekingen en opgravingen op

¹⁾ PERROT-CHIPIEZ. Hist. de l'Art. III, fig. 374, 375. DUSSAUD. Les Civilisations préh. p. 299 f. 216, p. 370 f. 275. WINTER. Terracotten. Ip. 18,4. OHNEFALSCH-RIECHTER. Kypros. p. 37 fig. 32.

²⁾ PERROT-CHIPIEZ III, Pl. II.

dit eiland gedaan, voornamelijk door de Italianen LOUIS en ALEXANDER PALMA DI CESNOLA, door den Engelschman LANG en den Franschman DE VOGUÉ in de jaren 1860–1880, later door den Duitscher OHNEFALSCH-RICHTER en door de Cyprus Exploration Fund, hebben hier op verschillende plaatsen, door lage muren ingesloten, ruimten aan den dag gebracht. Deze ruimten zijn door 't vinden van inscripties

welke door L. DI CESNOLA in een temenos te Athienu (Golgoi) gevonden werden en thans in het Metropolitan Museum te New York zijn ¹⁾.

Hoewel in stijl en bewerking de kenmerken van verschillende kunstperioden dragende stemmen deze figuren toch alle in hoofdzaak overeen en stellen éézelfde type voor, dat van den adorant, die na een offer aan de godheid gebracht te hebben deze vrome daad aan de

Afb. 3.

gedefinieerd als heilige ruimten zoogenaamde „temenoi”, de vroegere heilige wouden, waarin oorspronkelijk de godheid vereerd werd, vervangende ¹⁾. Talloos zijn de voorwerpen in hoofdzaak beelden van terracotta en steen, variërende in grootte van enkele c.M. tot 2 à 3 M., welke hier diep onder den grond bedolven, aan 't licht gebracht werden en waarvan de meest bekende beelden wel die zijn,

¹⁾ A. E. J. HOLWERDA. Die alten Kyprier in Kunst und Cultus. p. 1-6.

vergetelheid tracht te ontrukken door 't schenken van zijne beeltenis of althans van zijne in beeld gebrachte daad.

Deze vorm van wijgeschenk vinden we ook in de Grieksche kunst o.a. bij de groote zittende statueën der Branchiden te Milete, waarvan o.a. een opschrift ons den naam (Chares) van den wijddenden (aan Apollo) meldt ²⁾, bij

¹⁾ PERROT-CHIPIEZ. fig. 353, 373 etc. CESNOLA, CYPRUS. p. 143-161. Gazette Archéologique 1878. Pl. 34-36.

²⁾ COLLIGNON, Hist. de la Sculpt. Grécque fig. 77.

de bekende „Korai” van den Acropolis en bij tal van athletenstatuen.

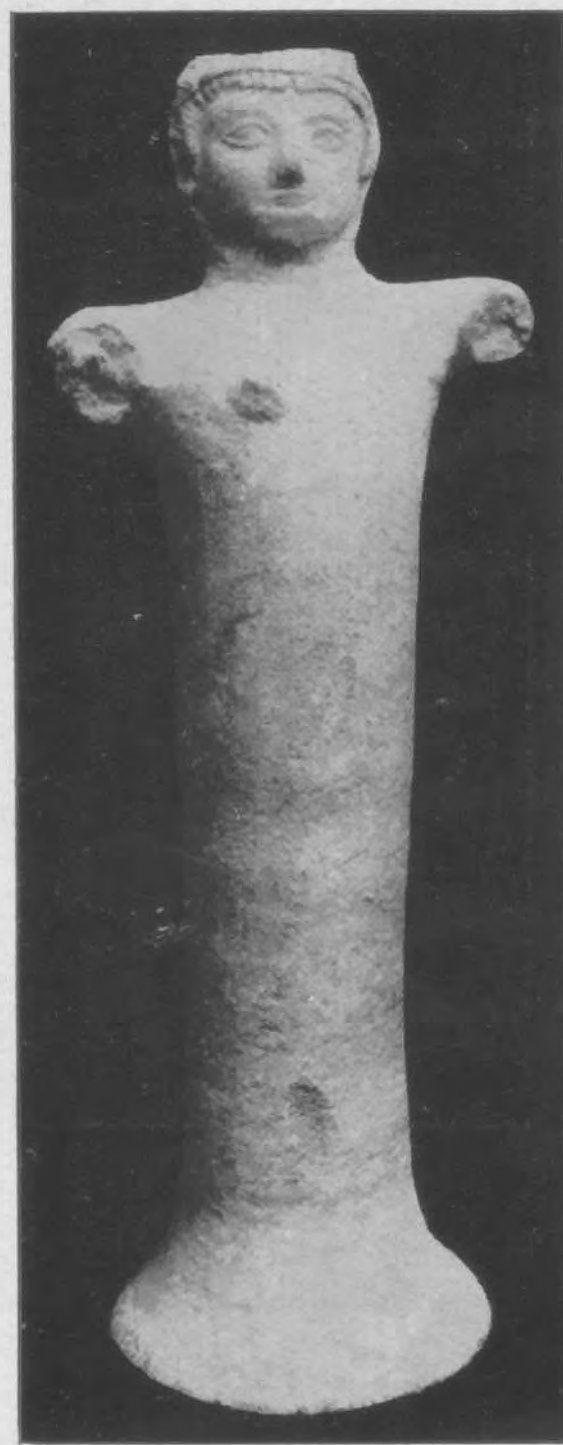
Onze terracotta figuren afb. 3, 4 en 5 stellen den adorant voor met naar boven gericht hoofd en opgeheven armen biddende of op 't oogenblik dat hij der godheid 't vereischte offer, in dit geval een hinde of bokje, brengt.

Afb. 4.

Deze figuren varieerend in lengte van 12-60 c.M. zijn over 't algemeen zeer slecht geproportionneerd en ruw bewerkt; de min of meer geslaagde uitbeelding der gelaatstrekken in contrast met die van het bovenbeschreven idool toonen evenwel aan, dat ze niet meer behooren tot de primitiefste uiting der Cyprische

kunst. Vermoedelijk zijn ze van eene zelfde vindplaats, ons onbekend, afkomstig; ze zijn van harde met kiezel vermengde klei gebakken, van binnen hol en vertoonen meerendeels de sporen eener eenvoudige in bruine of roode verf aangebrachte geometrische versiering, de kleeding aanduidend. Typeerend voor dit soort terracotten is de klokvormig naar onder uitlopende vorm, een rok, zoowel door de mannen als door de vrouwen gedragen, voorstellende. De oorsprong dezer kleeding moeten we in 't Oosten zoeken, we vinden ze reeds afgebeeld

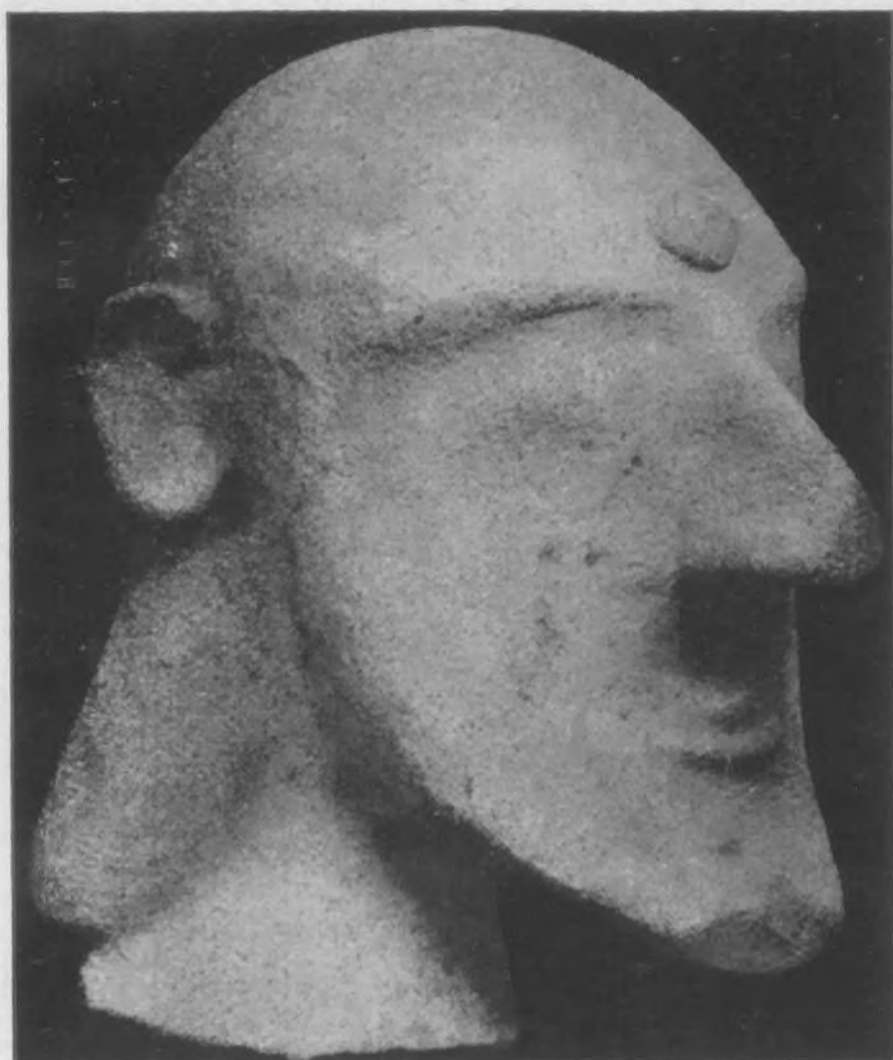

Afb. 5.

in de kunst der Hithiten, bij de Babyloniërs en de Assyriërs.

Of de invloed der Assyrische kunst op zoo vele Cyprische kunstvoortbrengselen nog zelfs tot in laat-Griekschen tijd toe merkbaar, hier door de Phoeniciërs, vanaf $\pm$ 1200 v. Chr. dit eiland bewonende, gebracht is, of dat deze

dateert sinds de Assyrische overheersing in de 8ste eeuw v. Chr., is moeilijk uit te maken. Voor de bovenbeschreven votiefstatuetten kunnen we dan ook geen dateering geven, we

Afb. 6.

moeten ze beschouwen als voortbrengselen eener ruwe volkskunst, als wijgeschenken der nederigen, stammend uit eene periode, die men gewoonlijk de Grieksch-Phoenicische noemt ¹⁾ naar de twee voornaamste volksstammen, die hier ongeveer gelijktijdig het eiland kwamen koloniseeren.

Tot dezelfde nog zeer onontwikkelde kunstperiode behooren de koppen van gebakken aarde afb. 6 en 7. Bij beiden valt de zeer groote vooruitstekende neus op, eene eigenaardigheid van deze oude kunst van Cyprus, die we vinden voordat deze, ongeveer tegen 't einde van de zesde eeuw v. Chr., geheel onder invloed van de kunst van Hellas komende, het klassieke Grieksche profiel van deze overneemt. Ook de oogen zijn in de Grieksch-Phoenicische periode gewoonlijk zeer groot

¹⁾ OHNEFALSCH-RICHTER. Kyprische Bildwerke. A. M. 1915, p. 53 ff.

weergegeven; soms zijn ze, typisch voor de kunst van Cyprus, als afzonderlijke ovaalvormige of ronde uitgesneden plaatjes aangebracht (Afb. 8⁴) of we vinden het oog begrensd door plastisch uitgesneden of opgelegde oogleden (Afb. 7) of wel weergegeven door eene bolvormige verhevenheid, waarin de oogspleet soms als eene horizontale lijn is aangebracht, afb. 7.

Ter versiering van het hoofd zien we in Cyprus de uit Egypte overgenomen pruik optreden; tegelijk hiermede wordt een plat, doch meer nog een puntig hoofddeksel, eene soort helmvormige muts gedragen; eene enkele maal ook vinden we hier als bij afb. 11² het zuiver Egyptische oorspronkelijk uit twee kroonen samengestelde hoofddeksel de „pschent”. De groote kop afb. 6 (H. 19 cM.), reeds sinds 1914 hier aanwezig, draagt eene lage dicht om den ronden schedel sluitende muts, boven 't voorhoofd met een ronden knobbel versierd; beschildering, mede bij oogen en mond, nu verdwenen, moest hier meer duidelijkheid teweeg brengen. Mooiere exemplaren een dergelijk type voorstellend vinden we in de steenen kopjes

Afb. 7.

afb. 11¹, 13³ (H. 11—18 cM.). In dezen moeten we vermoedelijk krijgslieden zien, dienaren van den Grieksch-Phoenicischen Apollo-Resef,

zoals ze in heiligdommen van dezen God o. a. in dat te Limniti door OHNEFALSCH-RICHTER gevonden zijn ¹⁾).

Beschrijving bij de terracotta's meest verdwenen onder eene harde aangegroeide laag van kalkachtige bestanddeelen is beter waar te nemen aan de koppen en figuren van den inheemschen Cyprischen kalksteen, het materiaal

Deze figuren afb. 8 (lengte 12—38 cM.) ver-
toonen ons allen hetzelfde schema, dat van een
man met een nooit ontbrekende krans in 't
haar, gekleed in eene tot de voeten reikende
tuniek met halflange mouwen, waarover een
schuin over den linker schouder liggende onder
den r. arm doorgaande mantel gedragen wordt.
De achterkant is ook bij de grootere beelden

Afb. 8.

waarin door alle eeuwen heen op Cyprus met voorliefde gewerkt is. Aan de meeste der kleinere figuren van dit materiaal hebben we duidelijk sporen van roode verf in 't haar en bij den mond, van zwarte en donkerbruine verf bij oogleden, wenkbrauwen en haar gevonden.

¹⁾ OHNEFALSCH-RICHTER. Kypros. p. 335. T. XLVI 1—3.

van dit genre steeds plat en onbewerkt en wijst erop dat deze figuren 't zij rug aan rug, 't zij tegen den muur van 't heiligdom opgesteld werden. Ze vertoonen ons de beeltenis van een wijddenden, 't zij priester, 't zij particulier, voorgesteld op 't oogenblik waarop hij der godheid een offer (duif, wierook, bok etc.) brengt. Zeer zeldzaam is afb. 8², vermoedelijk voorstellend een vader of priester, die twee

kleine kinderen der godheid tot dienaren wijdt ¹⁾. De eerstgenoemde figuren, die van den staanden man komen op Cyprus in alle afmetingen tot meer dan 2 M. hoog voor. Eenige kleine kopjes

onder zeer groote en mooie beelden van dit type voor den dag.

Tot eene dergelijke statue moet ook behoord hebben ¹⁾ de mooie meer dan levensgrootte kop

Afb. 9.

van dergelijke beelden zijn nog op afb. 12 voorgesteld. De bovengenoemde opgravingen van Cesnoia te Athienu brachten talrijke, waar

¹⁾ A. E. J. HOLWERDA. Die alten Kyprier. p. 41 ff.

afb. 9—10, welke, hoewel nog herinneringen

¹⁾ J. BRANTS. De nieuwe aanwinst v. h. Museum van Oudheden te Leiden. Maandblad voor beeldende Kunsten. Juli 1925.

aan de Assyrische kunst, in de bewerking der spiraalvormige krullen van haar en baard en in de bij de punten neerhangende snor, met zich dragende, in uitbeelding van profiel, mond

waarvan we den invloed ook sterk waarnemen bij de kopjes van kalksteen afb. 13 (H. 8 à 12 cM.) welke in uitbeelding der gelaatstrekken en in haarbewerking de kenmerken van dezen

Afb. 10.

en oogen sterk den invloed der laat-archaïsch Grieksche kunst verraadt.

Het is dan ook de archaïsch Grieksche kunst, die we vanaf 't eind der zesde eeuw bij de Cyprische kunstproducten zien zegevieren en

tijd dragen. Onder dezen vinden we een kopje van Heracles afb. 13' (H. 12 cM.) wiens dienst we als dien van den Grieksch-Phoenicischen Heracles-Melquart, alom op 't eiland vinden, en dien we hier, evenals in de Grieksche

kunst, de leeuwenhuid op 't hoofd zien dragen.

De achteraan dit artikel (Afb. 14) afgebeelde bekroning eener grafstèle (H. 38 cM.) vertoont Grieksch invloed in de rustige met klaarheid weergegeven gelaatstrekken der sphinx, in de bewerking van het neerhangende haar en van de aan het bovineinde omgebogen vleugels en de zeer goede uitbeelding der driekwart houding. Deze stèle is een der meest verzorgde werken, die we thans van de Cyprische kunst bezitten; stijl en bewerking zijn

Ten slotte rest de bespreking van de hierboven (Afb. 1) afgebeelde bovenhelft eener levensgrootte vrouwenstatue. Dit 0,70 M. lange beeld van kalksteen is even onder 't middel doorgebroken of doorgezaagd, we moeten het ons denken als behoord hebbende tot een recht overeind staand vrouwenbeeld met naast elkaar geplaatste voeten. De achterzijde was plat en onbewerkt.

Dergelijke kolomvormige vrouwenbeeltenissen gekleed in een nauwsluitend tot de voeten

1

Afb. 11.

2

Grieksch, doch het motief der rug aan rug geplaatste sphinxen is Oostersch en spreekt nog van den tijd dat de Cyprische kunst door de Phoenicische beïnvloed werd, die, gelijk bekend, hare motieven in 't Oosten, bij de Hethiten, Babyloniërs en Assyriërs vond. Als bewaker der graven komt de sphinx op Cyprus veel voor ¹⁾.

Stèles gelijk deze, dikwijls met Grieksche inscripties voorzien, zijn gevonden staande bij de grootte bekende steenen sarcophagen in graven ²⁾.

¹⁾ O.-R. Kypros, T. XXVII, 2. CXIII. 2. CXVII. 3.

²⁾ PERROT-CHIPIEZ. III. fig. 54, 151.

Oudheidk. Mededeel., Nieuwe Reeks VI.

reikend kokervormig kleet met lange tot de polsen reikende mouwen vinden we terug in tal van grootte en kleinere statuetten van steen en terracotta, alom bij verschillende opgravingen op het eiland gevonden ¹⁾.

Als dezen is ook ons vrouwenbeeld rijk met halskettingen getooid; het meest in 't oog vallend is hier wel de uit vijf rijen kralen bestaande, nauw om den hals sluitende band, met ovale sluiting waaronder nog drie mede uit kralen bestaande kettingen afhangen, de bovenste elk voorzien van eene ronde, de on-

¹⁾ Verg. O.-R. Kypros, T. XLIX, 3, 5. T. L. 1, 3, 5, 6. T. LV, 1, 2. PERROT-CHIPIEZ III. Fig. 196.

derste van eene vierkante amulet of sluiting. Deze wijze van zich den hals met verscheidene kettingen te behangen, die we reeds bij ons oud idool Afb. 2 vonden, is in 't Oosten zeer in zwang (we zien den hoogen halsband reeds op een Hethitisch relief der 9de eeuw ¹⁾) en is zeer doorgedrongen in de kunst van Cyprus, waarin over 't algemeen eene groote liefde voor sieraden, die hier zoowel door mannen als door vrouwen gedragen worden, heerscht.

Zonderlinger is het door ons vrouwenbeeld gedragen hoofdtooisel. Bij den eersten aanblik

Cyprische vrouwenkoppen waarnemen ¹⁾ en die we dan ook moeten beschouwen als eene bijzondere mode, speciaal hier op Cyprus gedragen door hooggeplaatste vrouwen, priesteressen, misschien wel door de groote Godin Afrodite-Astarte zelve. Bij eene goed geconserveerde terracotta figuur uit Parijs (afgebeeld Perrot Chipiez, III, fig. 384) zijn de oorbedekkingen, die evenals bij onze figuur ribbels vertoonen, rood geverfd, terwijl het haar door zwarte verf is weergegeven, waardoor aangeduid wordt, dat we hier met een afzonderlijk

Afb. 12.

is men hier geneigd aan eene muts, zooals door onze Frieziinnen gedragen wordt te denken. De rij kleine, zich boven 't voorhoofd vertoonende spiraalvormige krullen duidt echter aan, dat we hier met eene pruik te doen hebben, die van achter en bij de schouders recht is afgesneden. We vinden deze pruik bij bijna alle hierboven ²⁾ genoemde vrouwenfiguren; soms is het haar door bewerking aangeduid (verg. o. a. de t. c. buste uit Salamina, Cesnola fig. 196), doch in de meeste gevallen is de pruik glad en nagenoeg onbewerkt, als die van onze figuur. Aan weerszijden van deze pruik vinden we op de plaats der ooren twee schelpvormige uitsteeksels, welke we als eene zeer speciale eigenaardigheid bij tal van

sieraad, vermoedelijk van metaal, iets dergelijks als nog in vele streken van ons land tegelijk met de boerinnenkap of muts gedragen wordt, te doen hebben. Bij de meeste der bovengenoemde Cyprische vrouwenkoppen ziet men, behalve dit versiersel, in de ooren nog lange hangers, zooals ook door onze vrouw worden gedragen. Beschikking, die we naar verfsporen te oordeelen, ook op ons beeld kunnen denken, moest hier bij deze oorversiering meer duidelijkheid teweeg brengen.

Eenvoudiger is de kleeding, bestaande uit een nauwsluitend gewaad, met lange mouwen en lage vierkante halsuitsnijding, waarover, zooals de lijnen bij den bovenarm aanduiden, een bovenkleed of soort stola gedragen werd, zooals we dit vinden o. a. bij de statuette der Bibliothèque Nationale (P-C. III, fig. 196), die

¹⁾ WASMUTH, Hethitische Kunst. T. 26.

²⁾ Verg. O-R. Kypros, T. XLIX, 3. 5. T. L. 1. 3, 5, 6. T. LV, 1, 2. PERROT-CHIPIEZ III. Fig. 106.

¹⁾ PERROT-CHIPIEZ, fig. 362, 363, 384, etc.

ook wat houding, attriboot en hoofdversiering aangaat, geheel met ons beeld overeenstemt.

Kleeding, hoofdtooisel en overlading met sieraden rangschikken dit vrouwenbeeld onder de voortbrengselen der zuiver Cyprische kunst.

De gelaatstrekken zijn met zorg weergegeven en vertoonen vrij regelmatige vormen; we vinden de groote oogen eigen aan deze kunst, een smallen rechten neus, kleinen mond en geprononceerde kin. Door het asymmetrische van 't gelaat, zich uitsprekende in de ongelijke oogen, den scheef getrokken al te

den dus deze beelden kunnen beschouwen als representanten dezer godin. Hunne aanwezigheid in groot aantal en in verschillende afmetingen, dikwijls in dezelfde temenos ¹⁾ maakt het evenwel waarschijnlijker dat we ook hier weer te doen hebben met beelden van wijdenden, 't zij priesteressen, 't zij particulieren, doch in elk geval wel van sterfelijken ²⁾. Hoewel de gelaatstrekken aanduiden dat ons beeld niet voor 't einde der zesde eeuw ontstaan is, is nadere dateering niet mogelijk, daar de Cyprische kunst, in contrast

Afb. 13.

kleinen vooruitstekenden mond, heeft dit beeld iets persoonlijks, dat niettegenstaande vele onvolmaaktheden niet nalaat eene zekere beking op den beschouwer uit te oefenen. Tot deze onvolmaaktheden moeten gerekend worden de nog zeer primitieve weergave der buste, de ingezonken linkerzijde der figuur, waarschijnlijk aan het gebruikte steenblok te wijten en de zeer ruwe weergave der handen.

De lotos, hier in de tegen 't lijf gehouden linker hand gedragen, vinden we op Cyprus bij tal van vrouwenbeeltenissen, menigmaal als attriboot van Afrodite Astarte. ¹⁾ We zou-

¹⁾ O. a. in de hand eener statuette. *Revue Arch.* 1868. Pl. I, en in de hand der godin op den bronzen schotel van Dali.-CESNOLA. *Cyprus* p. 77.

met de Grieksche, zich nooit langs eene regelmatig opgaande lijn bewogen heeft. Waar we in de Grieksche kunst een voortdurenden drang zien naar het uitbeelden van nieuwe houdingen, nieuwe motieven, zoo zien we dat de kunst op Cyprus zich gedurende vele eeuwen aan éenzelfde schema gehouden heeft, dat, naar gelang van tijd en centrum, waarin 't ontstond, nu eens details toonde uit de Assyrische, dan weer uit de Egyptische, ten slotte uit de Grieksche kunst.

Eene enkele maal zien we hier onder invloed der Grieksche kunst werken ontstaan, als onze

¹⁾ O. a. in die van Dali. O-R. T. LVI.

²⁾ A. E. J. HOLWERDA, *Die alten Kyprier*, p. 45 ff.

mannenkop of de sphinx, welke direct met die der Grieksche kunst te vergelijken zijn, in welk geval men tot dateeringen, overeenstem-

mende met die dier Grieksche werken, geneigd is.

Doch zelfs dit reeds is gevaarlijk.

J. P. J. BRANTS.

Afb. 14.

TERRA SIGILLATA VAN LEZOUX.

In het afgelopen jaar is ons museum in het bezit gekomen van een collectie, op het gebied der klassieke ceramiek, van bijzondere beteekenis en bovendien van meer dan gewone artistieke waarde.

Teneinde deze in het juiste licht te stellen zij het ons geoorloofd hier eenige feiten in herinnering te brengen die den vakkundigen lezer reeds lang bekend zullen zijn.

Het fijne kunstaardewerk der Romeinen is in het laatst van de eerste eeuw vóór Chr. en

in de eerste eeuwen onzer jaartelling de bekende roode terra sigillata geweest, welke in Italië op verschillende punten, speciaal in Arretium vervaardigd, van daar uit ook spoedig haar weg naar het Gallische land gevonden heeft. Hier ontstonden dan ook, al reeds eenige tientallen van jaren na Chr., machtige fabriekscentra, uit filialen van Arretium geboren, welke omstreeks het midden van de eerste eeuw de Italiaansche productie zelfs verre overvleugelden. Men weet hoe deze fabrieken zoowel

versierde als onversierde waar hebben geleverd, hoe deze beiden vaak met den stempel van den fabrikant werden voorzien.

Voor al de versierde terra sigillata, zonder twijfel een imitatie van, en ook een surrogaat voor zilveren reliefvaatwerk, moge ons hier een oogenblik bezig houden.

De wijze van fabricage was immers een zeer bijzondere. De fabrikant sneed elk zijner ornamentfiguren in een kleinen stempel uit, of wel hij vormde zijn ornamentstempels naar bestaande relieffiguren — niet zelden ook die zijner concurrenten — af; hij was dus in het bezit van een rijken voorraad ornamentmotieven waarmee hij zijn producten versierde. Vele van zulke enkele stempelfiguurtjes zijn er gevonden; niet zelden dragen ook deze op hun zijkant den naamstempel van hun eigenaar. De fabricage ging nu verder aldus in zijn werk. Er werd uit klei een eenvoudige kom op de draaischijf gedraaid, waarvan de binnenkant het negatief was van den te vormen terra sigillata schotel. In den binnenwand van dezen vormschotel werd nu, met behulp van de verschillende ornamentstempels, waarover de werkmans beschikte, de versiering en creux aangebracht. Daarna werd de vormschotel gebakken. In dezen vormschotel werd dan wederom de klei voor den te fabriceren terra sigillata-kom op den draaischijf gedraaid, zoodat zij in de holle reliefjes van den vormschotel werd gedrukt en dus zelf die figuren weer als bolle reliefs opnam. ^{volgens de} Vormschotel en inhoud werden daarna te samen weer gebakken, waarbij de nog natte klei kromp en dus van den vormschotel losliet. De aldus gebakken terra sigillata-schotel kon dus uit den vormschotel worden uitgenomen; ging dat niet, dan moest deze laatste worden opgeofferd en gebroken.

Te midden der reliefs heeft de pottebakker ook weer niet zelden zijn naam in den vormschotel ingedrukt. In relief vinden we dien naam dus dikwijls te midden der ornamenten op de terra sigillata terug.

Men begrijpt dat het op deze wijze mogelijk

is zekere gebruikte ornamenten en figuren aan bepaalde pottebakkers toe te schrijven. Bovendien spreekt het van zelf dat zich op de plaatsen, waar een dergelijke pottebakkerij bestaan heeft, groote massa's afval moeten hebben opgehoopt, stukken van vormschotels, soms nog den naamstempel vertoonende, fragmenten van terra sigillata enz., welke eveneens aan een bepaalden pottebakker kunnen worden toegeschreven. Kortom men is in staat geweest de verschillende fabrieken op deze wijze te localiseeren en, waar vondstomstandigheden gunstig waren, ook meer precies te dateeren. De voornaamste fabrieken nu in Zuid-Gallië zijn die van la Graufesenque en, iets later in de eerste eeuw na Chr., die van Lezoux geweest; op laatstgenoemde plaats is wel het allermooiste gemaakt, wat wij op dit gebied kennen.

Vanuit Lezoux vooral heeft zich deze industrie, in het laatst van die eeuw en de volgende, steeds meer naar het N. verplaatst, waar, op verschillende punten van Oost-Gallië en aan den Rijn, centra van productie ontstonden, die van deze Zuid-Gallische in sterke mate afhankelijk waren.

Wat we hier in het kort in herinnering brachten is het resultaat van tal van studiën op dit gebied in de laatste 30 jaar verricht. Nadat DRAGENDORFF in de Bonn. Jahrbücher van 1896 als 't ware den eersten stoot daaraan gegeven had, de verschillende vormen had onderscheiden — de door hem aan die vormen gegeven nummers worden nog steeds, ook in het hier volgende, gebruikt om deze aan te duiden — en de wijze van versiering in verschillende tijdperken had vastgesteld, verscheen eenige jaren later het bekende werk van Déchelette „Les Vases céramiques ornés de la Gaule” hetwelk voor de kennis der genoemde fabrieken, van la Graufesenque en Lezoux vooral, baanbrekend is geweest; onder meer geeft hij zeer uitvoerig den typenschat van deze pottebakkerijen weer. Hij gaat daarbij uit van de rijke vondsten op deze plaatsen in Gallië voor den dag gekomen, vooral uit den afval van beide fabriekscentra.

?
!
Teo daarna
gebakken werd.

Over dat van Lezoux, hetwelk ons hier bijzonder interesseert, schrijft DÉCHELETTE (l.l. I bl. 142) het volgende:

„Vers 1860, les gisements céramiques de Lezoux furent quelque peu explorés par divers collectionneurs et marchands d'antiquités. Mais c'est à partir de 1879, qu'un habitant de Lezoux, animé d'un zèle desintéressé auquel on ne saurait assez rendre hommage, le Dr. PLICQUE démontra leur haute importance par des fouilles persévérantes et fécondes, et procura à la petite ville arverne une grande notoriété archéologique. Le hasard lui fit découvrir dans le sol de son jardin un four de poterie sigillée. Sa curiosité fut mise en éveil. Il comprit l'intérêt scientifique qui s'attachait à ces vestiges et dès lors commença avec activité l'exploration du sol lédosien. C'est ainsi qu'il composa une vaste collection céramique, de provenance toute locale, collection qui, fort heureusement, ne fut pas dispersée après lui, mais acquise

Afb. 15.

intégralement par le musée des Antiquités nationales de Saint-Germain. Une partie de la collection Plicque a figuré à l'exposition, en 1890, le musée de Saint-Germain acquit de Plicque une série de moules et d'objets divers.

La collection Plicque fut de nouveau représentée à l'Exposition de 1900. En 1901, elle fut intégralement acquise pour le musée de Saint-Germain, où elle sera classée et exposée après l'achèvement du travail laborieux que nécessite la reconstitution des pièces, presque toutes fragmentées”.

Het was gedeeltelijk in St. Germain, gedeeltelijk in Lezoux zelf, bij Plicque, dat DÉCHELETTE deze verzameling bestudeerde, welke hem het materiaal leverde voor zijn beschrijving van den hoogen bloei van dit pottebakkerscentrum uit den tijd omstreeks 100 na Chr.

Na het bovenstaande zal men mijn verwondering, maar ook mijn groote voldoening, begrijpen, toen ik, op het spoor gebracht door een belangstellend particulier, den heer KROOK te Amsterdam, bij een handelaar in Zuid-Frankrijk de hoogst merkwaardige verzameling aantrof en voor het Museum kon verwerven, die we hier in het volgende — aangevuld met een paar zeer interessante stukken welke de heer KROOK ons in bruikleen afstond — willen beschrijven. De bedoelde handelaar beweerde namelijk niet meer of minder dan dat deze verzameling terra sigillata en vormschotel-fragmenten uit de oude *collectie Plicque* afkomstig was en na diens dood door koop verkregen.

Bij de bestudeering der verzameling vonden we deze bewering meermalen bevestigd. Absolute zekerheid bracht ons één stuk, een unicum (vgl. afb. 15), een trechter van gladde terra sigillata met oorspronkelijk twee ooren, onder welke een medaillon was aangebracht. In deze medaillons waren vóór het bakken met een stift inscriptietjes ingegrift, waarschijnlijk de namen van eigenaar of schenker bevattende. Zij luiden aan de eene zijde *Magio nonumanu*, aan de andere zijde *Nutrobili cedoni*. Al is de juiste beteekenis dezer letters niet geheel zeker, toch is het duidelijk dat we in dit voorwerp met zijn inscripties, een individueel stuk voor ons hebben. Dit zelfde stuk nu wordt in het

Corpus Inscr. Lat. XIII, III, 2, 10016, 14 beschreven (hoewel onvolledig gelezen), als aanwezig in de collectie Plicque te Lezoux.

De medeelingen van den handelaar waren dus juist; bovendien dragen verreweg de meeste stukken nog een zelfde geschreven etiket met den naam Lezoux erop vermeld.

daaruit en stempels op Afb. 16 midden en bovenaan). Deze cilindervorm is namelijk alleen bekend in de Italiaansche fabrieken van Arezzo en wel speciaal in die van M. PERENNIUS, in welke een werkman TIGRANUS heeft gearbeid, zoodat men een enkele maal beide namen gecombineerd op het zelfde product aantreft (vgl. DRAGEN-

Afb. 16.

We willen dus thans onze verzameling, uit dit zoo belangrijke pottebakkerscentrum afkomstig, nader overzien.

Van de 40 vormschotels of fragmenten daarvan, welke zij bevat, geven onze volgende afbeeldingen een overzicht; zoo nu en dan is daarbij ook een afdruk uit den vorm naast den vorm zelf afgebeeld, als daarop de relief-figuurtjes in hun vaak groote fijnheid beter uitkomen.

1. De vormschotel voor een eigenaardigen cilindervormigen beker (bruikleen Krook) is een buitengewoon zeldzaam stuk (vorm, afdruk

DORFF B. J. XCVI bl. 45 en CII bl. 115, zie DÉCHELETTE l.l. bl. 13). Ook op onzen vorm leest men deze beide namen (een analoog stuk bij Osw. en Price „Terra sigillata” II. 5) te midden der versiering. Deze bestaat uit een eenvoudig graatvormig lijstje bovenaan, waaronder dubbele zigzaglijnen het geheele oppervlak in grootere en kleinere driehoeken verdeelen; boven aan de groote driehoeken telkens een stierekop (boucranion), gelijk die vaker door dezen pottebakker werd gebruikt (Loeb Arret. Pott. III), verder veervormige blaadjes met voluutjes, telkens tusschenin. Boven de kleine

driehoeken staan afwisselend twee vrouwefiguurtjes, boven de groote een rozet. Binnen de groote driehoeken een Priapusfiguur.

De ornamenten van dit exemplaar staan in het algemeen sterk achter bij de fijne kunst die we van deze Italiaansche fabriek kennen. Vooral in verband met de kwestie van het ontstaan dezer fabrieken in Zd. Gallië uit Arretijnsche filialen, is het voorkomen van dit zuiver Italiaansche product hier in Lezoux zeer belangrijk. Het schijnt ons het allereerste beginstadium ervan voor oogen te stellen.

2 en 3. Hetzelfde zien we in de beide volgende stukken, welke variaties zijn van den feitelijk nog Italiaanschen vorm Drag. 11, die in zeldzame exemplaren in Zd.-Gallië is nageemaakt. Vooral in Lezoux is deze vorm zeer zeldzaam. DÉCHELETTE schijnt er zelfs geen vormschotels van te kennen (vgl. DÉCH. l.l. bl. 149); des te interessanter zijn dus onze stukken, wier versieringsfiguren overigens wel voor een zeer groot deel van andere vaasvormen van Lezoux bekend zijn. Op n°. 2 (afb. 16 rechts, vormkomfragment en afdruk) vindt men den Zonnegod met tweespan (*Déch.* 58)¹⁾ een vrouwefiguur (*Dech.* 195), een kopje (*Déch.* 700) en een *Satyrkopje*¹⁾, terwijl op n°. 3 (vorm en afdr. 16 links) afgebeeld zijn een Satyr (*Déch.* 415, doch veel fijner dan deze teekening doet vermoeden), een gedrapeerde vrouwefiguur (*Déch.* 223) en een loopende man (*Déch.* 378). Verder *kandelabers* waarop *bekkens* (vgl. mijn „Arentsburg” afb. 70¹²⁾ en twee *kopjes*. Onderaan acanthusbladeren, een variatie van *Déch.* 1160.

Zeldzaam is in Lezoux ook de tweede hoofdvorm, welke omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr. te dateeren is en vooral in de iets vroegere fabriek van la Graufesenque zijn bloeitijd had, de mooie vorm met geknikten wand, waarvan de versiering van zelf in

twee friezen verdeeld wordt, één onder om den wand, het andere om het opgebogen bovengedeelte (vorm Drag. 29). DÉCHELETTE kent

Photo K. 1750:
rechts boven

Afb. 17.

¹⁾ Bij deze beschrijving drukken we cursief de nummers uit DÉCHELETTE's typenlijst (D. II bl. 5 e.v.). Bij de figuren die niet bij DÉCHELETTE bekend zijn, drukken we de benaming cursief.

slechts 5 pottebakkers van Lezoux die dezen vorm nog gebruikten. Een buitengewoon waardevol stuk is dus ons n^o.

4. de gave vormschotel Afb. 17¹ van dezen vorm uit Lezoux afkomstig (bruikleen Krook), welks ornamenten geen van allen bij DÉCH. worden vermeld. In het benedenfries zien we een eigenaardigen *zigzagrank* met blaadjes en kleine cirkelvormige medaillons, waarin een *eend*. Het bovenfries wordt door zigzaglijnen in metopen verdeeld, waarin telkens een zeer typische *bladrank*, noch bij DÉCH. noch elders bekend. Deze zeldzame bladrank stelt ons in staat dit stuk aan een bepaalde fabriek toe te schrijven. Immers precies dezelfde rank zien we op de straks te beschrijven terra sigillata-schotel uit onze collectie (zie Afb. 30³), die dus klaarblijkelijk door den zelfden maker vervaardigd is en deze schotel draagt het stempel BLANDINUS, (Afb. 18³) een naam zoo goed als onbekend (vgl. C. I. L. XIII 10010³²⁸) en door DÉCHELETTE zelfs niet genoemd. Zoo zien we dus in onze collectie een tot dusver nog onbekenden pottebakker van Lezoux optreden en dat nog wel als maker van dezen zeldzamen vroegen vorm.

Nog drie stukken van dezen vorm, zijn te vermelden:

Afb. 18.

5. de vormkom Afb. 17², waarvan het bovenfries een ornament van zigzaglijntjes draagt; het benedenfries vertoont een groot *rankenornament*, waarop kleine stafjes (vgl. *Déch. 1111*) als verbindingsfiguurtjes en bovenaan

telkens een *vogel*. Ook deze ornamenten schijnen DÉCHELETTE onbekend.

6. een bovenrand (afb. 17³) van zulk een zelfden vorm, met alleen het bovenfries, waarop een slinger van dubbele bogen met ranken, horizontaal op het midden doorsneden door een zigzaglijn, en als vulfiguren rozetjes en stafjes (*Déch. 1111*). Tusschenin kleine figuurtjes Sirenen (*Déch. 499*) een *Sphynx*, hollende leeuwjes en bokjes (*Dech. 890*). Dit stuk is volkomen identiek met DÉCH. I VII 21 en dus *waarschijnlijk hetzelfde*, dat hij reeds in de collectie *Plicque* zag.

7. bovenrand van een zelfden vormschotel (Afb. 17⁴), welks bovenfries door verticale zigzaglijnen in metopen is verdeeld, waarin kleine diertjes, geheel als *Déch. I VII 25*.

Verreweg in de meerderheid zijn in onze collectie stukken van den meest verbreiden, lateren half-bolvorm, Drag. 37.

8. Een bijzonder stuk (Afb. 19¹) van dit half-bolvormigen type is de vormschotel met een buitengewoon scherp ingedrukte ornamentiek, nog met de vorige zeer verwant: bovenaan een friesje van S-vormige figuurtjes en daaronder in vakken en metopen, door fijne zigzaglijntjes en door verticale lijsten van vlindervormige blaadjes (vgl. *Déch. I IX 1*) gevormd, een décor, waarin, evenals bij de vorige groep, het gestyleerde ornament sterk overheerscht. We zien er speciaal een kruisvormige figuur van zigzaglijntjes, rankjes, knopjes en blaadjes (vgl. eveneens *Déch. I IX 1*) welke in het bijzonder verwant is met dergelijke (hoewel niet precies dezelfde) combinaties, gelijk ze, vooral op den bovenbeschreven vaasvorm (Drag. 29), speciaal in la Graufesenque voorkomen. We zouden dus eer geneigd zijn hier aan een product van deze fabriek te denken, als niet een etiket op ons stuk zijn afkomst uit Lezoux nadrukkelijk vermeldde. Als vulfiguurtjes zijn scherpe kleine sterrozetjes gebruikt. In één vakje twee vechtende eenden (*Déch. 1015 en 1016*). Door zijn ornament staat dit stuk dus op den overgang tusschen de vormen Drag. 29 en 37.

In onze collectie vormschotelfragmenten van dezen halfbollen vorm (Drag. 37) treffen we verder vrijwel alle stijlvormen aan, die men in de versiering ervan in verschillende perio-

Afb. 19.

den pleegt te onderscheiden (DRAGENDORFF l.l. DÉCHELETTE l.l. bl. 72). Bijna alle exemplaren van dit type dragen als bovenste afsluiting der reliefversiering een zogenaamde eierlijst, waarin hier tal van variaties voorkomen. DÉCHELETTE heeft eigenlijk op dit ornament in zijn verschillende variaties weinig acht gesla-

gen, hij citeert er geen onder zijn typen overzicht; later is het evenwel (speciaal door KNORR's publicaties) gebleken dat in het algemeen juist deze verschillende eierlijsten een krachtig hulpmiddel zijn, om de producten van bepaalde fabrieken als zoodanig te herkennen, omdat deze eenvoudige ornamenten betrekkelijk zelden door de pottbakkers van elkaar werden overgenomen en dus meer individueel zijn dan groote ornamentfiguren. We zullen dit ook bij de stukken in onze collectie ondervinden. Daartoe behooren dan verder:

9. een stuk met typische kleine eierlijst, (Afb. 19²) waarvan het zuiver ornamenteele karakter der reliefs en het dubbele fries nog sterk aan de vorige groep herinneren. Het is dan ook een mooi voorbeeld van het dus genoemde „*décor de transition*” (DÉCH. l.l.). De combinaties van kelkjes, lijstjes van dubbele blaadjes, groote kralen in cirkeltjes, en ruiten van kraallijstjes, in het bovenfries, zijn mij niet precies zoo bekend. Evenmin kennen we nog uit Lezoux den *slinger* van dubbele blaadjes, en de dubbele cirkelvormige medaillons met de *vogels*, die veeleer aan de fabriekcentra van la Graufesenque herinneren (vgl. KNORR „Töpfer des ersten Jahrhundert” 97B en 58A). We hebben hier dus, in dit wel zeer bijzondere product, ook weer een aanwijzing hoe lacuneus onze kennis ten opzichte dezer Lezouxfabrieken nog is.

10. De volgende vormschotel geeft een mooi vroeg voorbeeld van het „*décor à métopes*”, de verdeling in rechthoekige vakken door middel van een zigzag- of kraallijstje, welke vooral in het latere deel der eerste eeuw veelvuldig optreedt (afb. 19³). Het kleine *drieblad-lijstje* onderaan (vgl. WALTERS Cat. Br. Mus. XXXIV 21) en de uit verschillende ornamentjes gecombineerde *kruisvormige* figuur (vgl. WALTERS l.l. XL) zijn bij DÉCH. niet te vinden; ze hangen nog met de ornamentiek der vorige groep samen. Typisch voor Lezoux zijn wel de *kleine cirkeltjes* onderaan (vgl. KNORR. Constatt. V. 5). De zeer fijn gevormde Venus- en Perseusfiguren zijn

reeds uit Lezoux bij DÉCHELETTE vermeld (179b en 145).

11, 12, 13. Een drietal stukken (Afb. 20¹⁻³) wordt alleen reeds door dezelfde karakteristieke eierlijst als het product van één zelfden fabrikant aangewezen. Ook andere typische ornamenten hebben ze gemeen, evenals de bijzondere fijnheid van het relief. Twee (11 en 12) zijn

zien we nog een *groot blad* op steel, een *ruitje*, *granaatknopjes* en de *sikkelvormige* blaadjes, welke we ook op n°. 13 (Afb. 20^{1 en 1a}) weer ontmoeten. Met dit stuk heeft n°. 13 ook gemeen de fijne *centaurfiguur* (Déch. 427) en het *drakefiguurtje* in een der vakken. In de andere vakken zien we een *hertje* (Déch. 856) en een *hond* (Déch. 1914) die een *varken* naloopt. Op. n°. 12

Afb. 20.

in metopenstijl versierd; 11 (Afb. 20³) vertoont verder een zeer karakteristieke liggende en staande lijst van fijne *bladkelkjes*, een staande lijst van *lotosbloemen* in voluutkelken, een zeer mooie hangende *bladguirlande* waarin, naar beneden gericht, een kelk van acanthusbladeren in twee voluten gevat, uit welke de, vooral in latere fabrieken, zeer bekende drieknoppige bloesem (Déch. 1154) afhangt. Als vulfiguurtjes

(Afb. 20^{2 en 2a}) onderscheiden we verder de feitelijk vooral voor la Graufesenque typische versiering van *diagonale* lijnen en driehoekige puntjes (vgl. KNORR Aislingen VIII), een verticale *scheidingsfiguur* van ranken voluten en gewonden knopjes, waar tusschen twee kopjes (Déch. 710 en 185) en ten slotte, omgeven door uit de hand ingekraste rankjes met driebladige *kelkjes*, een zeer mooi gemodeleerde vrouwe-

figuur, als *Déch. 545a* doch veel fijner dan die teekening doet vermoeden. Het stuk n°. 13 vertoont den z.g. *vrijen stijl*, waarbij de figuren los over het oppervlak zijn verdeeld. De grond is hier aangegeven door kleine lijnfiguurtjes. Die figuren zijn de bij n°. 11 reeds genoemde Centaur (*Déch. 427*) en het *drakefiguurtje* en verder nog een tweede *Centaur*. Als vulfiguurtjes dezelfde sikkelvormige blaadjes als bij 11.

We hebben hier dus de producten van een zeer artistieken pottbakker, die nog nauw verwant was aan de vroegere fabriek van la Graufesenque, een kunstenaar van wien we den naam niet kennen, en wiens werk bij *DÉCH.* slechts weinig bekend schijnt te zijn geweest.

14. Waarschijnlijk nog van dezelfde fabriek, althans door den mooien *lotusrand* en de drieknoppige bloesem (*Déch. 1154*) er mee verwant, is de vormschotel (Afb. 20⁴) waarop we in *guirlandes van hartvormige blaadjes* twee dierfiguurtjes (*Déch. 739* en *955*) waarnemen. Tusschenin een Amorfiguur *Déch. 227* en aan den anderen kant 3 *caduceus*-ornamenten (WALTERS Cat. Br. Mus. D. 1319) boven elkaar.

15. Een typisch voorbeeld van „*metopenstijl*” vertoont Afb. 21¹, waarin de volgende figuren: een groote rozet in cirkel (*Déch. 1180*) een standaard gevormd uit het stafje *Déch. 1111* als basis, daarop een *basement* en een *bootje*, op hetwelk een Tritonfiguurtje (*Déch. 20*, verg. WALTERS Cat. Br. Mus. M. 1343); verder een ree (*Déch. 879*), een hertje *Déch. 870?* en een leeuw als *Déch. 793*, doch veel kleiner dan daar geteekend. Als vulfiguur een acanthusblaadje (als WALTERS Cat. Br. Mus. M. 1163).

16, 17. Van deze door eenzelfde eierlijst, de grove kraallijstjes der metopenverdeeling en eenzelfde diepe relieftetechniek, als werk van een zelfden pottbakker aangewezen stukken vertoont n°. 16 (Afb. 21² met afdruk 21³) een klein medaillon van een dubbele cirkel, waarin een klein *mannefiguurtje?* Verder een kleine Amor (*Déch. 246*), een groote leeuw, *Déch. 767*, een pantertje *Déch. 805*, een haas, *Déch. 952* en een *vogel*. Daartus-

schen een paar vulfiguurtjes. N°. 17 (Afb. 21⁴) nadert sterk den vrijen stijl. Opvallend zijn daarbij de kleine cirkeltjes als vulfiguur en de mooie relieffiguren: een *mannefiguur*

Afb. 21.

met schild rustend op een *zuil* (Mars?), een *Venus* zich het haar opmakend (vgl. *Déch. 172*, doch niet precies dezelfde), een *Hercules* (*Déch. 445*), een *kopje* boven een *zuil*, met als vulfiguur een *bekken* en ten slotte een fluit-

spelende *Sireen* (als *Déch.* 499) doch iets anders en veel grooter). We hebben hier dus ook weer een belangrijke aanvulling van DÉCHELETTE's typenmateriaal.

18. Deze vormschotel (in twee fragmenten Afb. 22^{1 2}) met zijn grove eierlijst, zijn dikke

niet anders of de onze is het bedoelde exemplaar. We zijn hier dus in staat DÉCHELETTE's gegevens betreffende dezen pottbakker belangrijk aan te vullen. Zoo zien we hem de *Venusfiguur* *Dech.* 184, de *danseres* *Déch.* 216, den *Satyr* *Déch.* 400, het *mannefiguurtje* *Déch.*

Photo K. 1750 :
rechts benede

Afb. 22.

kraallijstjes en groote medaillons van dubbele cirkels, een typisch voorbeeld van het *décor à médaillons*, is een der belangrijkste stukken der collectie. Immers het draagt in groote letters het merk van den pottbakker *Doecus*, (*DOIICCI*, vgl. Afb. 18¹). DÉCHELETTE vermeldt slechts één bekenden vormschotel van dezen pottbakker (bl. 269) en wel een met „*décor à médaillons*”, zonder echter aan te geven welke andere ornamenten er op voorkomen; die ééne bekende gemerkte vormschotel was ook in de collectie *PLIQUE* aanwezig, het kan dus haast

402 gebruiken en als vulfiguren het vlinder-vormige blaadje *Dech.* 1161 en het stafje *Déch.* 1111. Niet bij DÉCH. bekend zijn: de *druppel-vormigefiguur*, de *knop*, het *standaardje* en de *kleine blaadjes*.

19. Te samen met zijn afdruk weergegeven op Afb. 22^{3 en 4}, in groote medaillonstijl versierd, met een groote *Minerva* (*Déch.* 77), een *Dianafiguur* (*Déch.* 64), een groote panter? (*Déch.* 795) en een hert, en als vulfiguurtjes de stafjes *Déch.* 1109a en 1111, draagt dit stuk den stempel *Advo(cisus)* Afb. 18². DÉCH. vermeldt 5

van zulke gestempelde vormschotelfragmenten in de collectie Plique. Blijkens de daarop voorkomende figuur is ons stuk waarschijnlijk het eerst door hem geciteerde (l.l. bl. 247, 5¹). Merkwaardig is het dat deze hier beschreven figuren later veelvuldig in O.-Gallische fabrieken optreden.

Afb. 23.

N°. 20, 21 zijn blijkens dezelfde eierlijst en kraallijstjes weer van een zelfden pottemaker; het eerste stuk vertoont nog weer den medailonstijl met groote mooie *Amorfiguur* (Afb. 23¹) en als vulfiguren een *blaadje* en een klein sterrozetje, terwijl het andere stuk (Afb. 23²) de typische *lange rankstijl* doet zien, als DÉCH. I, VI 1, al zijn de *bladeren* daar niet geheel dezelfde. Ook de strooifiguurtjes, het sterrozetje en het gedraaide knopje (*Déch. 1109a*) zijn welbekend.

22, 23. Door het gebruiken van dezelfde strooifiguurtjes (eveneens meestal zeer individueel), kleine cirkeltjes, stafjes (*Déch. 1111*) en kelkbloesems (vgl. DÉCH. I fig. 116 beneden in het midden) en verder door de typische zigzaglijnen met elkaar verbonden, behooren ook n°. 22 en 23 tot eenzelfde fabriek; de eierlijsten gelijken veel op elkaar, doch zijn niet

dezelfde. Op n°. 22 (Afb. 24²) is verder een groote *wijnrank* en een zittende *Satyr* afgebeeld, niet bij DÉCH. bekend. N°. 23 (Afb. 24¹) vertoont, in een overigens vrij décor, twee kleine omge-

Afb. 24.

keerde boogguirlandes en verder een Mercurius (*Déch. 296*), drie verschillende strijders (*Déch. 97, 104 en 114*), een kleinen gladiator (*Déch. 140*), een Centaur?, een leeuw (*Déch. 772*), een haas (*Dech. 950a*), en twee vogels *Déch. 1010 en 1042*.

24. Dezelfde zigzaglijnen en een eveneens gelijkende eierlijst vertoont Afb. 24³, waarop verder merkwaardig zijn de *lijst van driebladige kelkjes* onderaan (vgl. WALTERS Cat. Br. Mus. M. 1255, en mijn „Arentsburg” Afb. 72, 5 enz.) en het festoen. (*Déch.* 1069, vgl. mijn „Arentsb.” afb. 72). Verder een knielende man met schild (*Déch.* 129, vgl. „Arentsburg”, bl. 63,

ticale afscheidingen gevormd zijn, gecombineerd met een groote sterrozet en een acanthus (*Déch.* 1160); boven deze nog een *vogeltje*. Tusschen die afscheidingen een driehoek (*Déch.* 1071). Verschillende ornamenten zijn uit de hand bijgewerkt, zoo zijn ook de rankjes uit de hand getrokken, waaraan een hartvormig blaadje en driebladige kelkjes zitten. Verder

3

4

Afb. 25.

5

nr. 430) een leeuw (*Déch.* 785?) en een kopje (*Déch.* 714). Als vulfiguren zien we een breed blad met steel en een groote bloemkelk. Ook dit stuk is buitengewoon belangrijk voor de sterke verwantschap van Lezoux met de latere fabrieken in Oost-Gallië, waar, speciaal in la Madeleine, precies dezelfde ornamenten gecombineerd voorkomen.

26. Eén stuk, Afb. 25¹, van grof fabriikaat, blijkbaar iets later in de 2de eeuw n. Chr., vertoont onder een andere eierlijst dezelfde grove zigzaglijnen, waarmee ook een paar ver-

te midden van sterrozetjes (*Déch.* 1096) als vulfiguren een leeuw en een menshekopje.

27. Dit stuk vertoont onder een niet bekende eierlijsten een touwvormig lijstje, over het geheele oppervlak een langen rank. (Afb. 25²) (vgl. *Déch.* XI 2). In den bovenbocht van dien rank blaadjes, zeer kleine cirkeltjes en sterrozetjes als vulfiguren en daartusschen een pauw (*Déch.* 1027). Op de ranken een stafje (*Déch.* 1111).

Onder de bocht der ranken staan kleinere medaillons van dubbele cirkels, waarin een

lopend figuurtje (*Déch.* 406) en gedraaide knopjes (*Déch.* 1109a) als vulfiguurtjes.

28. Overigens niet bekende eierlijst (Afb. 25⁴) en zeer grove kraallijstjes; tusschen een *volutje*, een *ruit* (vgl. mijn „Arentsburg” Afb. 70¹⁶) en groote *open rozetten* als vulfiguren, een Jupiter? (vgl. *Déch.* 1), een gladiator (als *Déch.* 595 doch met langwerpige schild op den uitgestoken arm), een Sileen (*Déch.* 374) en een kop

ook slechts uit de tweede hand te hebben gekend (vgl. zijn citaten). Als vulfiguren zien we rozetjes en het ons bekende sikkelvormige blaadje (vgl. onze nummers 11 e. v. v.).

30. Een zeer mooi voorbeeld van den *vrijen stijl* met fijne reliefs, waarvan de figuren door latere pottebakkers in andere centra vaak zijn overgenomen, geeft Afb. 25³ (met afdruk), met een bijzonder gevormde eierlijst en, onder een

Afb. 26.

(*Déch.* 694). Verschillende van deze figuren vindt men op een stuk uit Arentsburg (l. l. bl. 57 N° 41) terug; het is klaarblijkelijk van de zelfde fabriek.

29. Deze vormschotel geeft een voorbeeld van *vrijen stijl* (Afb. 25⁵) waarvan de verschillende figuren bij *Déch.* bekend zijn: het zittende mannefiguurtje (*Déch.* 527), de discobolus (*Déch.* 653) en de bekleede Marsfiguur (*Déch.* 96) zijn verder blijkbaar bij hem te klein, de loopende krijger met zwaard (*Déch.* 111) onvolledig geteekend. DÉCHELETTE schijnt deze figuren dan

fijn zigzaglijstje, een staande Apollo *Déch.* 54, een zeer mooie zittende *mannefiguur*, een strijder *Déch.* 100 (doch veel fijner), een Venus *Déch.* 179a, een kleine *Amor* en een schaapje (*Déch.* 895).

N°. 31, 32. Een groot contrast hiermede vormen deze vrij grove latere stukken, die blijkbaar weer, blijkens gelijkheid van eierlijst en techniek, van dezelfde fabriek stammen. Het eerste (Afb. 26¹) heeft een doorlopende *rank* van afwisselende geribde bogen, waarbinnen *wijnrankjes* en *voluten* (vgl. OSWALD and PRICE

XXXI 45); bovenaan dolfinen (*Déch.* 1048 en 1049). N°. 32 (Bruikleen Krook) is een gave vormschotel (Afb. 26² met afdruk daaronder) waarvan het oppervlak in vakken is verdeeld door zigzaglijnen, boven welke een stafornamentje (*Déch.* 1111), en met onderaan een dubbel-

Foto K. 1750 :
links boven.

Afb. 27.

blaadje of bloemknop. In die vakken regelmatig afwisselend: een fluitspelende Satyr (*Déch.* 311) een Apollo (*Déch.* 57) een krijger (waarsch. *Déch.* 112) en een Hercules (*Déch.* 447).

33 en 34. Van buitengewoon belang zijn tenslotte de beide fragmenten welke (Afb. 27), blijkens de gelijke grove eierlijst en de grove kraallijstjes, zoowel als den stijl met zeer groote figuren, zonder twijfel tot dezelfde fabriek behooren.

Oudheidk. Mededeel., Nieuwe Reeks VI.

N°. 33 (Bruikleen Krook) vertoont een danseres (*Déch.* 215) en een Apollo (*Déch.* 56), onderaan twee vogels en als vulfiguur een stafje (*Déch.* 1111). N°. 34, heeft als groote figuren een danseres (*Déch.* 214), een groote mannefiguur (als *Déch.* 386 doch veel grooter) en een dansende vrouwefiguur; verder een kopje (*Déch.* 703) en als vulfiguurtjes een fijne candelaber en twee

Foto K. 1750 :
links beneden.

Afb. 28.

rozetjes. Dit laatste stuk draagt den stempel van den maker CARANTINUS (vgl. Afb. 18⁴). Van dezen CARANTINUS, blijkbaar uit het begin van de tweede eeuw, zijn vele, vooral ook onversierde producten bekend, o. a. ook van den Duitschen limes (vgl. ook Osw. and PRICE bl. 17 en 60). DÉCHELETTE kent van hem 8 vormschotels (vgl. l.l. bl. 259⁴³). Merkwaardig is het echter dat daarop geen der hier afge-

beelde figuren voorkomen. Geen van deze wordt dan ook door hem onder de typen van dezen pottbakker genoemd (vgl. bl. 161), zoodat onze stukken feitelijk een geheel-nieuw licht op zijn stijl werpen.

Nog van een anderen vorm van terra sigillata bevat onze collectie een aantal vormschotelfragmenten, namelijk van den cylindervormigen kom (DRAGENDORFF 29), welke klaarblijkelijk gelijktijdig en in de zelfde fabrieken werd vervaardigd als de vorigen. We zien hier dan ook weer dezelfde ornamenten optreden,

flankeerd door uit de hand getrokken rankjes met een groote *bladknop*. Onder de bogen eenerzijds een *zittende* (offerende?) *figuur*, anderzijds een fluitspelende Satyr (*Déch.* 310) en een *langwerpig blad*. In de andere vakken een groepje kleine figuren, zeer fijn van modelé, zelfs nog sterk aan producten uit Arretium herinnerend (*Déch.* 208, 552 en 552bis) en verder een groote leeuw (*Déch.* 760). Dit stuk behoort mede tot de fijnste producten dezer techniek.

Eenige fragmenten n°. 36 en 37, dit laatste uit twee stukken waarschijnlijk van denzelfden

Afb. 29.

dezelfde eierlijsten en dezelfde stijlprincipen, waaronder echter vooral de metopenstijl overheerscht.

35. Een voorbeeld van fijn gemodeleerd werk bieden ons de beide scherven, welke tot één vormkom (vorm Drag. 29) behooren (met een afdruk van één van beiden op Afb. 28 weergegeven). De metopen worden hier gevormd, behalve door zigzaglijntjes, door verticale lijstjes van *hartvormige*, of meer langwerpige *dubbele blaadjes* (vgl. voor beiden b.v. KNORR ROTTWEIL IX 6). In 2 groote vakken staan bogen van dubbele lijnen, rustend op *zuiltjes* en ge-

vormschotel bestaande (Afb. 29² en ³), zijn blijkbaar weer onderling nauw verwant; ze vertoonen dezelfde eierlijst en een zelfde kleine gladiatorenfiguur, *Déch.* 587. N°. 36 (Afb. 29¹) heeft een verdeling van het oppervlak in vele metopen door middel van een fijn kraallijstje, verder een hangende guirlande, waarin een fijn *hertekopje*, een ornament van concentrische cirkels en rijen van enkele kleine cirkels, ten slotte nog een groote mooi gemodeleerde jongensfiguur (*Déch.* 524) en een haas (*Déch.* 95a omgekeerd). N°. 37 vertoont nog als vulfiguren een groote sterrozet, een stafje (*Déch.* 1111), het

sikkelvormige *blaadje*, als van ons n°. 11, de fijne *candelaber*, als van ons n°. 33, en een *bekken-vormig* figuurtje. Verder een zittende man met tak (*Déch.* 531), een tweede gladiatorenfiguur (*Déch.* 586), een kopje als *Déch.* 708 en kleine *vogeltjes*(?)

38. Ook Afb. 29⁴ schijnt nog tot de zelfde fabriek te behooren; ook hier dezelfde eierlijst, het rozetje en de fijne *candelaber-figuur* als vulfiguren, daarbij de eigenaardige lijnfiguurtjes

figuurtje. Verder zien we een Amor *Déch.* 233 en de drievetvormige tusschenfiguur *Déch.* 1069. Kringetjes dienen ook hier als vulfiguurtjes.

40. Het vormschotelfragment Afb. 29⁶ (bruikruikleen KROOK) is ten slotte een iets later product van dezen vorm 30, in groote medailonstijl, waarop we in het midden een groote Amorfiguur (*Déch.* 265) tusschen geribde rozetjes als *Déch.* 1183 zien afgebeeld.

In merkwaardige tegenstelling tot de over

(voetsporen?). Als groote figuren leeren we hier kennen den strijder (*Déch.* 117) de achteroverliggende Mercuriusfiguur (*Déch.* 298), onder een groot hollend *zwijn*.

Deze verschillende stukken geven ons dus met elkaar een beeld van de productie van een bepaalde ons overigens niet bekende fabriek. Bij vele van de hierop voorkomende figuren worden we weer aan latere producten uit O.-Gallie herinnerd.

39. Door een gelijke eierlijst wordt Afb. 29⁵ toegewezen aan de zelfde fabriek als de bovenbeschreven nummers 16 en 17. Onze kennis van het typenmateriaal dezer fabriek wordt hier nog vermeerderd door het fijne *naakt-*

het algemeen zeer fijne vormschotels staan de kommen van terra sigillata, het gereedgekomen product, in onze collectie, die een zonderlinge slordige afwerking vertoonen. De reden hiervan is duister. Boven (onder n°. 4) vermeldden we reeds.

N°. 41. Een gave kom van terra sigillata (Afb. 30³) van vorm 29 welke binnenop het stempel *Blandinu* (Afb. 18³) draagt. Over de *rank* van het bovenfries was reeds sprake. In het benedenfries zien we eveneens een eenvoudige *rank* met breede gestreepte *bladeren*. Onder aan den rank binnen een enkelen cirkel een zwaan *Déch.* 998. Deze zwaan is bij DÉCHELETTE alleen maar bekend van den pottbakker BANUUS.

Waar nu echter op twee van de drie stukken waarop volgens hem deze figuur bij BANUUS voor zouden komen, deze naam slechts in ingekraste letters is aangebracht en bij DÉCH. de naam BLANDINIUS geheel onbekend schijnt, doet zich de vraag voor of die grafitti wel goed zijn gelezen en of niet, wat DÉCHELETTE aan BANUUS toeschrijft, voor een deel op dezen anderen naam moet worden gezet. In alle geval maken we hier echter kennis met een nog onbekend pottebakker van Lezoux die nog den hier zeldzamen vorm 29 vervaardigde.

Een vijftal andere stukken vertoont verder den vorm DRAG. 37; het zijn echter alle zeer slecht afgewerkte exemplaren.

42. Met grove eierlijst en metopenverdeling door grove kraallijstjes, vertoont n°. 42 (Afb. 30⁴) groote verwantschap met de fragmenten uit Arentsburg (l.l. bl. 70¹⁷ en ¹⁸) met welke het zeker tot de zelfde fabriek behoort. Met deze stukken heeft het ook den grooten gladiator *Déch.* 596 een hertje *Déch.* 884 en een *Amor* gemeen. Op de kraallijstjes het stafje, *Déch.* 1111 en als afscheiding nog een groote kruisvormige figuur van ornamenten.

* 43. Op n°. 43 zien we in cirkelvormige medaillons en halve bogen telkens een *Mercurius?* en een *eekhoortje?* (Afb. 30²); onderaan een *hertje* en als scheidingsfiguur nog een *zuiltje*. Dit stuk met zijn grove verdeling door zigzaglijnen en zijn grove, geen van allen bij DÉCH. bekende, ornamentfiguren, maakt een vreemden indruk als product van Lezoux.

44. Afb. 30³ is in vrijen stijl versierd met een groot aantal figuren: Satyr met horen *Déch.* 356, danseres *Déch.* 221, mannefiguur *Déch.* 390, Satyr met stok *Déch.* 355? en zittende *Amor* *Déch.* 264. Boven onder de eierlijst telkens weerkerende afhangende boogvormige takjes *Déch.* 1158(?) en als vulfiguren een vlindevormig blaadje *Déch.* 1161 en een krom blaadje (als WALTERS, Cat. Br. Mus. M. 1441). We hebben hier dus vele reeds bekende typen bijeen.

Van een zeer sterk verlopen. late techniek

zijn de beide volgende stukken (Afb. 30), beide kleine kommen met zeer onzorgvuldige relief-versiering, waarschijnlijk wel tot de laatste producten van Lezoux behoorend; zelfs wekt het verwondering deze stukken hier nog te vinden.

45. Onder de grove eierlijst deelt een zeer grof horizontaal en diagonaal kraallijstje het oppervlak in vele driehoeken (Afb. 30⁵). Binnen deze allerlei slecht afgedrukte figuurtjes, *voluutkelken*, klein loopend *haasje*, *zeediertje* en het *eekhoortje* van n°. 43. Als de afkomst uit Lezoux niet vaststond zou men geneigd zijn er aan te twifelen.

46. Afb. 30¹ vertoont alle ornamenten in zeer oppervlakkig relief, de eierlijst en de vakverdeling door middel van een kraallijstje met eigenaardige rozetten en verder de medaillons van dubbele cirkels, waarbinnen verschillende vogels (*Déch.* 1011 en dezelfde omgekeerd, *Déch.* 1009 en nog één niet bij DÉCH. vermeld). Techniek en ornamenten doen sterk aan latere Oostgallische fabrieken denken uit het laatst van de 2de eeuw. Zeker hebben we in dit stuk een aanwijzing voor werkelijk verband tusschen deze en Lezoux te zien.

47. De eenige vaas (Afb. 30⁶) van den vorm DRAG. 30 vertoont eveneens een dergelijke verlopen techniek als de laatst genoemde. Hier laten echter ook de ornamenten geen twijfel aan zijn afkomst uit de Lezoux-fabrieken. De vaas is in metopenstijl versierd, waarbij eenige enkele cirkelbogen. Als figuren zien we: een loopenden man met de armen vooruit (*Déch.* 385), een man met panfluit en knots *Dech.* 319 en het *naakt figuurtje* ons van onzen vormschotel n° 39 bekend; verder twee kopjes *Déch.* 698?, twee hazen (*Déch.* 950^a en de zelfde omgekeerd) en als vulfiguren *candelabers* (als DÉCH. 1095 e.v.) en kleine cirkeltjes, gelijk we boven meermalen zagen.

49 en 50. Twee bijzonder merkwaardige scherven (Afb. 31) van dit aardewerk vertoonen een interessante, zeldzame wijze van stempeeling n.l. in groote letters en verhoogd relief.

Op n° 49 onderscheiden we nog een grof kraallijstje en een groot medaillon; daarbij de groote inscriptie BANUI (vgl. DÉCH. I bl. 253 n° 29^s). Over dezen pottbakker was reeds boven, onder n° 41, sprake.

N° 50 vertoont metopenverdeeling, een groot en een half medaillon van dubbele lijnen, een *vogettje* vgl. Déch. 1010 en een *zeepaardje*. In

Afb. 31.

groote relieffletters staat de naam SERUM (vgl. DÉCH. I bl. 299 n° 1784).

Behalve den in den aanvang genoemden trechter bevat onze collectie nog een paar stukken gladde sigillata uit LEZOUX o. a.

N° 51. een tonvormig vaasje.

Bijzonder waardevol is ten slotte

N° 52. een groote bolvormige vaas (Afb. 32), waarop lijnornamenten ingesneden zijn, blijkbaar een imitatie van glas met ingeslepen ornament. Deze soort sigillata is, voor zoover men weet, in Frankrijk alleen in LEZOUX gemaakt en ook dáár nog zeer zeldzaam (vgl. DÉCH. II bl. 512); later werd in fabrieken aan den Rijn deze techniek wel geïmiteerd. Stuk-

ken van deze grootte zijn echter iets zeer bijzonders.

Zoo is dus ook deze speciale en zeldzame techniek van LEZOUX hier door een prachtig exemplaar vertegenwoordigd.

Uit bovenstaand overzicht blijkt, dunkt ons, duidelijk de groote waarde van deze nieuwe aanwinst. In de eerste plaats, weerlegt zij de meening van DÉCHELETTE dat de geheele *collectie* PLICQUE, dit fundament voor zijn boek, voor zoover het de fabriek van LEZOUX betreft, aan het Musée National van St. Germain zou zijn gekomen. Een belangrijk deel is klaarblijkelijk achtergebleven, in handen van den kunsthandelaar gekomen, en wie weet hoe verspreid — het is niet te denken dat wij de eenige koopers zijn geweest. Door onzen aankoop is althans een gedeelte ervan voor verdere verspreiding behoed. In dit gedeelte bevinden zich een aantal stukken welke DÉCHELETTE in zijn werk citeert, hij heeft ze dus ook in handen gehad. Mogelijk echter niet allen. Dit zou althans het feit verklaren dat onze collectie nog zulke belangrijke aanvullingen biedt voor het beeld der Sigillata industrie van LEZOUX hetwelk hij ons schetst. Wanneer wij bedenken, dat in het bovenstaande alle *citaten* van DÉCHELETTE, maar daarnaast alle *figuurnamen* van ornamenten, welke niet bij hem voorkomen, cursief staan gedrukt, dan zien we met één oogopslag hoe groot de vermeerdering onzer kennis dezer figurentypen is. Zelfs een geheel nieuwen pottbakker BLANDINIUS leeren we in onze collectie kennen en meerdere anderen, zooals CARANTINUS met zijn typische groote figuren, worden ons hier in hun typenschat eerst beter bekend.

Bovenal komen we hier onder den indruk van de hooge kunstwaarde van vele der gemodeleerde figuren uit deze fabriek, welke haar zeker een allereerste plaats in de ontwikkeling van dit handwerk doet innemen. Ook omtrent den samenhang met andere fabrieken leeren we hier veel belangrijks. Aan

den eenen kant treedt ons de directe samenhang met de fabrieken van Italië duidelijk voor oogen en aan den anderen kant leeren we tal van verschijnselen kennen, welke er op wijzen, hoe latere fabriekscentra, van

Oost-Gallië vooral, rechtstreeks van LEZOUX afhankelijk moeten zijn geweest. Vooral in deze richting ligt hier nog een wijd veld van studie open.

J. H. HOLWERDA.

Afb. 32.

EEN MONUMENT UIT DEN OUDSTEN TIJD DER EGYPTISCHE BESCHAVING.

In de Egyptische verzameling van 's Rijks-Museum van Oudheden te Leiden bevindt zich een voorwerp, waaraan tot nog toe niet die aandacht geschonken is, welke het waard is (Afb. 33). Het is afkomstig uit de verzameling van MARIA CIMBA, die door toedoen van den heer HUBERT op diens 3e reis in 1826 te Livorno, op last van Z. M. Koning WILLEM I voor het Museum werd aangekocht. De zich nog steeds in het Museum-archief bevindende „Raccolta di Antichità Egiziana di Maria Cimba” vermeldt als een „Gatto di pietra”. Doch reeds bij een

oppervlakkige beschouwing kan men terstond constateeren, dat dit voorwerp onmogelijk een kat kan voorstellen. Wij hebben hier met een, zij het dan ook vrij grof afgewerkt, beeld van een leeuw te doen. Het beeldje is hoog 31 cM, lang 27, breed 16 cM; het stelt den leeuw in gehurkte houding voor, met de staart plat tegen de linkerszijde gedrukt. Oogen, ooren, muil en klauwen zijn vrij oppervlakkig aangeduid, en het geheel komt nog betrekkelijk weinig los van den steenklomp, waaruit het gehouwen is.

Deze leeuwenfiguur is van een bijzonder

soort kalksteen, dat in Egypte zeer veelvuldig voorkomt en z.g. nummulieten, spiraalvormige fossielen van weekdieren, bevat. Zij worden vooral in sommige lagen der oudere of eocene tertiaire formaties gevonden, en komen in groote massa's in de bergen bij Cairo voor, evenals ook in de Alpen en Pyreneeën. Vroeger hield men ze, om hun vorm, voor versteende munten, of penningen, vandaar hun naam.

zeggen, dat het spiraalornament, dat zoo veelvuldig voorkomt op het oudste vaatwerk van gebakken aarde, zijn ontstaan te danken heeft aan de nabootsing van deze steenen vazen met nummulieten, zoodat dit ornament dus feitelijk in den grond een natuurornament blijkt te zijn. Op deze leeuwenfiguur zijn heel duidelijk deze nummulieten, als ook andere fossielen van planten, als varens, e. d. te zien.

Afb. 33.

Zoo zijn er onder de kalksteenblokken uit den Moekattam, die voor het bouwen der pyramiden gebruikt zijn, een aantal, die wemelen van nummulieten. In het algemeen was deze kalksteensoort zeer gezocht voor het vervaardigen van monumenten en voorwerpen in den alleroudsten tijd der Egyptische geschiedenis. Zoo werden ook steenen vazen veelal van deze kalksteen gemaakt. Ja, men kan ongetwijfeld

Reeds dit pleit op zich zelf zeer voor een plaatsing van dit monument in die zelfde oudste periode, als waarin deze vazen gemaakt worden. Daarbij komt nog dat dergelijke leeuwenfiguren, van steen of ivoor, juist in dien tijd bijzonder veel gevonden worden. Leeuwen kwamen waarschijnlijk toentertijd nog veelvuldig in Egypte voor, veel talrijker dan b.v. ten tijde van het Nieuwe Rijk, en waar de Oud-Egyptische orna-

mentiek veelal aan de natuur ontleend is, en wij vooral in de oudste tijden een sterk ontwikkelde dier-ornamentiek vinden, zoo kreeg ook de leeuw daarin zijn plaats. Talrijk zijn zoo de houten leeuwenkoppen en leeuwenpooten aan de rustbedden en stoelen van het Nieuwe Rijk. Maar steenen en ivoren leeuwenfiguren komen speciaal in de oudste tijden voor. De oudste zijn door QUIBELL gevonden in een graf te Ballas (QUIBELL, Ballas, p. 14, 20, 28, 30). Deze zijn van ivoor, en stellen het dier voor in liggende houding, zij hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van een spel (PETRI-QUIBELL, Naqada and Ballas, pl. VII, Q. 711; en pl. LX, 12, 16, 17; cf. pag. 14, 35, 44, 46). Overigens zijn er ook leeuwenfiguren gevonden te Djebelein van kalksteen (PETRI, Naqada, pl. LX, 24, 25, 26 Capart, Debuts de l'Art, fig. 127); te Naqada van bergkristal (de Morgan, Recherches sur les Origines de l'Egypte, II, fig. 700) en ivoor (id. II fig. 699). Ook te Abydos zijn talrijke ivoren leeuwtjes opgegraven (Amélineau, les nouvelles Fouilles d'Abydos, 1895-1896, pl. XXXI en XLII, p. 307) (PETRI, Royal Tombs of the Earliest dynasties II, pl. VI, 3 en 4, p. 23; PETRI, Abydos II, pl. III, 23-29 en p. 24) en worden er nog steeds ge-

vonden (PETRI, Tombs of the Courtiers, pl. VII). Al deze leeuwenfiguurtjes hebben met onzen leeuw enkele typische eigenaardigheden gemeen: de staart ligt in een flauwe bocht ter rechter of linkerzijde tegen het lichaam aan en is aan het uiteinde omgekruld, terwijl de oogen, de muil en de klauwen op oppervlakkige, maar toch duidelijke wijze zijn aangegeven door enkele lijnen in relief. Ook de typische zeer platte ooren komen vaker voor (Capart, Debuts de l'Art, fig. 129).

Op al deze gronden mag men dit leeuwenfiguurtje met eenige zekerheid houden voor een monument uit den oudsten tijd der Egyptische geschiedenis. Ook dit monument bewijst, dat deze periode niet zoo heel ver van den eigenlijken steentijd verwijderd was; het bewijst in elk geval, hoeveel moeite de bewerking van den harden steen den kunstenaar nog kostte. De juiste vindplaats van het voorwerp is niet bekend, het moet wel een van de belangrijke praehistorische en vroeghistorische necropolen van Opper-Egypte geweest zijn, waarschijnlijk die van Abydos, welke necropolen ons reeds zooveel materiaal hebben opgeleverd voor de kennis van het Oudste Egypte.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

EEN VONDST UIT NIEUW-WEERDINGE (DRENTHE).

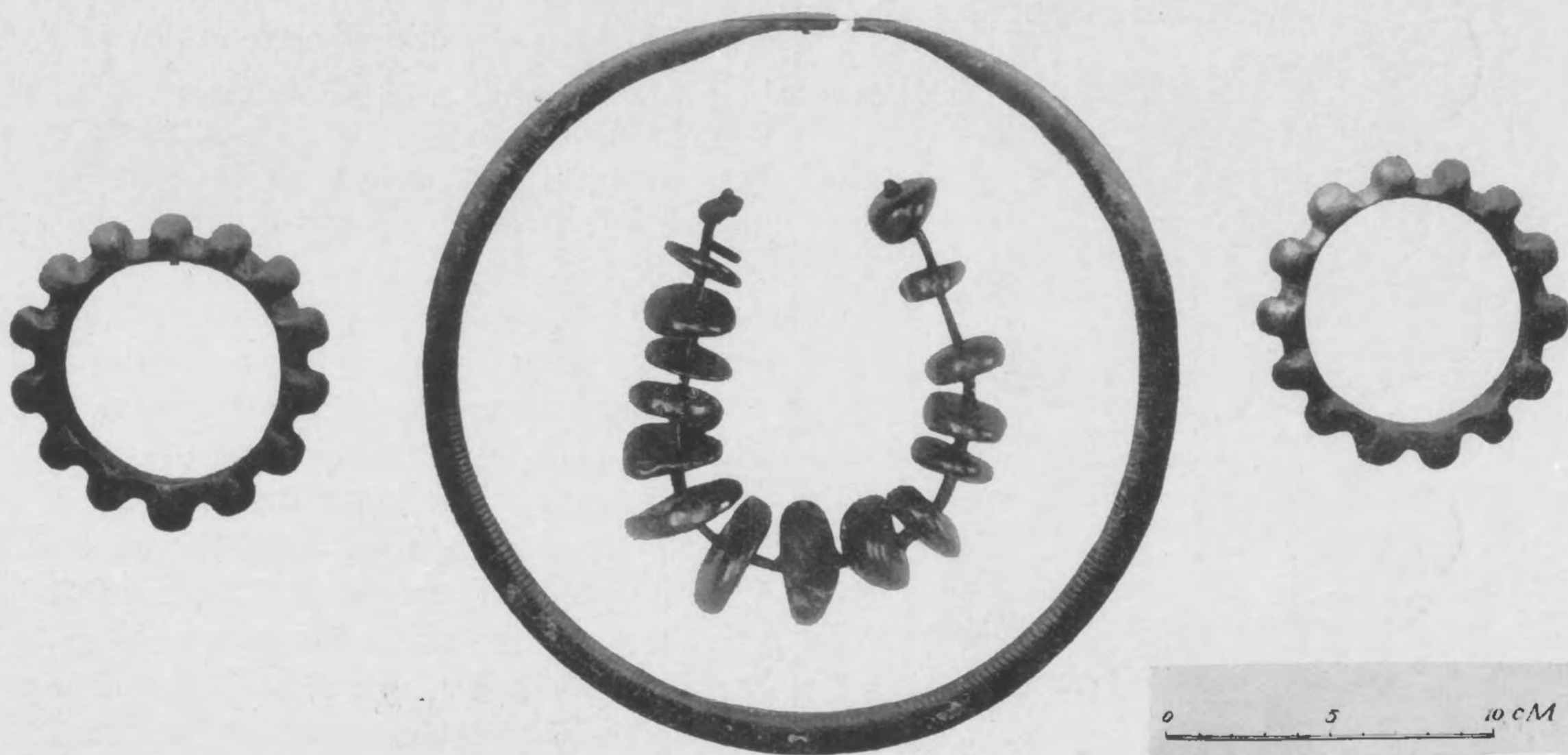
In Juni 1925 werd te Nieuw-Weerdinge, nabij Emmen in Drenthe, door een veenarbeider, bij het turf steken, een zeer belangrijke ontdekking gedaan: Enkele bronzen voorwerpen bestaande uit een halsring en twee armbanden, alsook een snoer met 15 barnsteen kralen, werden door hem in het veen, op een diepte van $\pm 1,25$ m. gevonden. De eigenaar van het terrein waarop deze vondst werd gedaan, de heer J. HADDERS RZN. te Emmen, deed welwillend afstand van zijn rechten er

op, ten voordeele van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, zoodat de voorwerpen, die van groote wetenschappelijke waarde zijn, voor ons land behouden konden worden. Den heer J. HADDERS komt voor zijn milde schenking alle dank toe; ook den heer J. GRAVER, Hoofd der school te Nieuw-Weerdinge, door wiens bemiddeling de vinder zich met ons in contact stelde, mag op onze dankbaarheid aanspraak maken.

De halsring, die een diameter van ruim

20 cm. heeft, lag horizontaal in het veen en binnen dezen ring lagen de barnsteenen kralen, deze laatste nog door een vrij goed bewaard leeren snoer (met knoop) tezamen gehouden. Op omstreeks 1,5 m. er van verwijderd bevonden zich, op dezelfde diepte in het veen, de twee met knobbels versierde, massieve armbanden, op elkaar liggend en eveneens horizontaal. Alhoewel het zeer waarschijnlijk lijkt, dat wij hier te doen hebben met sieraden, die

kennen voorbeelden van dergelijke armbanden in Duitschland, vlak bij onze grens, gevonden. In Getelo ¹⁾ op een kleine 20 km. ten N.O. van Almelo, werden namelijk ook twee dergelijke armbanden tezamen gevonden die, volgens de daarvan gepubliceerde afbeelding, geheel aan onze exemplaren gelijk zijn (vgl. onze afb. 35²⁾). Doch hier ook tasten wij omtrent de vondstomstandigheden in het duister, alhoewel er reden is te vermoeden dat zij uit een heuvel

Afb. 34.

aan een doode in zijn graf waren meegegeven, zijn er, naar het schijnt, geen sporen die daarop zouden duiden geconstateerd. En daar ook geen aardewerk bij de voorwerpen is gevonden, is het alleen mogelijk omtrent de cultuur waartoe zij moeten gerekend worden iets te zeggen op grond van hun vormen en type.

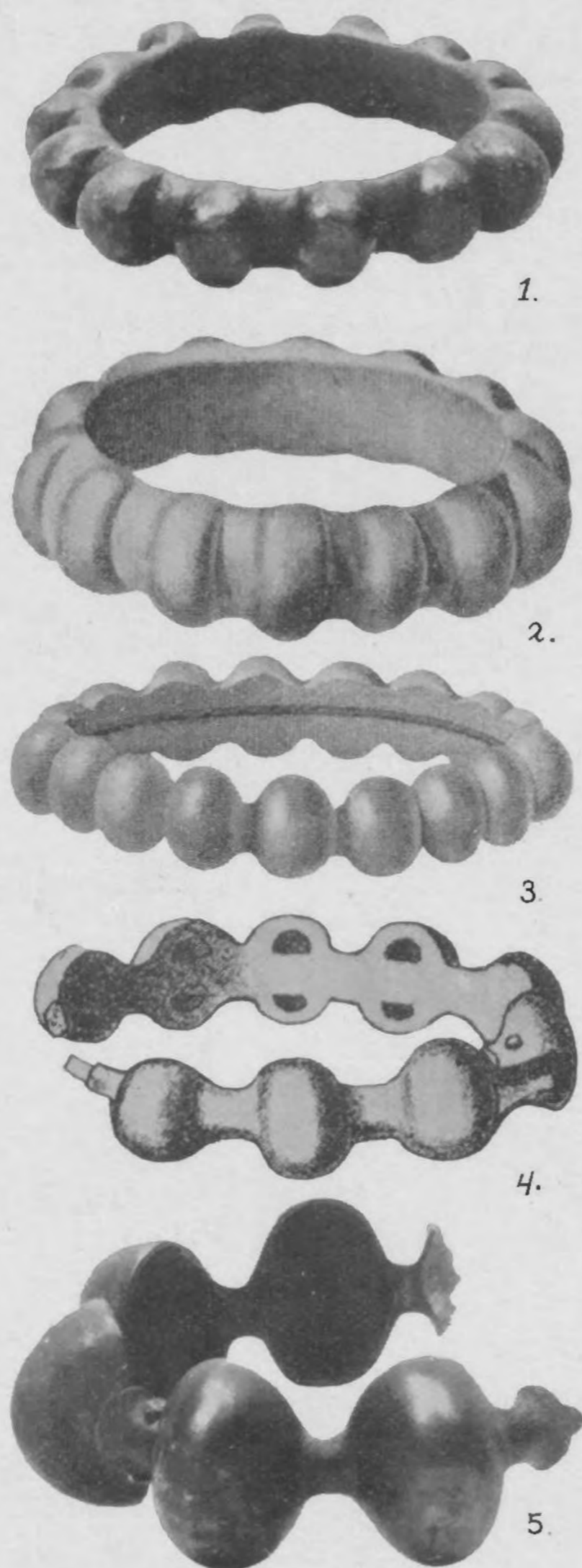
Laat ons dus even deze vondst nader beschouwen en beginnen wij met de armbanden, die een zeer karakteristiek vorm hebben: Zij zijn uit één stuk gegoten, zeer zorgvuldig afgewerkt en versierd met knobbels, die niet slechts zijwaarts doch ook aan de boven- en onderzijde van den ring uitspringen (Afb. 35¹⁾). Wij

Oudheidk. Mededeel., Nieuwe Reeks VI.

met een brandgraf komen. Wij zijn dus genoodzaakt nog naar ander vergelijkingsmateriaal uit te zien: Zoo vertoonen sommige zgn. La Tène-armbanden, alhoewel van eenigzins afwijkenden vorm, doordat zij met een scharnier

¹⁾ LINDENSCHMIT: Die Alterthümer unser heidn. Vorzeit, Bnd. I, 1864, Heft 9 Taf. I N°. 8. Museum te Hannover. Zie onze Afb. 35²⁾. Cf. J. H. MÜLLER: Vor-u. frühgeschichtliche Alterthümer d. Prov. Hannover, 1893, Taf. VIII, 69; blz. 260-263. Verwante exemplaren in Musée Cluny te Parijs (LINDENSCHMIT, l. c. Bnd. II, 1870, Heft 6 Taf. II N°. 3); van onbekende vindplaats, zie onze Afb. 35³⁾ en in het Mus. archéol. van DIJON (inv. 50).

en een sluiting zijn voorzien ¹⁾ zeer veel overeenkomst met die uit Nieuw-Weerdinge (Afb.

Afb. 35.

¹⁾ Enkele zeer mooie exemplaren zijn bv. in Beieren gevonden. Cf. LINDENSCHMIT: *Alt. u. h. Vorzeit* V Taf. 51 en *Beiträge zur Anthropologie u. Urgeschichte Bayerns* Bnd. XVI. Taf. III, N°. 7, 8; Taf. XII, 1, 2 en 15. (Zie onze Afb. 35⁴). Van een dergelijken typischen La Tène-armband met zeer groote knobbels versierd geven wij hier een afbeelding (Afb. 34⁵). Hij is afkomstig uit Hongarije en thans in het bezit van het Rijks Museum van Oudheden te Leiden.

34⁵). Deze laatste zouden als een meer primitieve vorm kunnen worden beschouwd, ook omdat zij massief zijn en de La Tène-exemplaren hol. Doch de mogelijkheid is ook niet buitengesloten, dat wij met barbaarsche imitaties van de La Tène-voorbeelden te doen hebben.

Wat den halsring betreft, die eveneens massief is, deze is gevormd uit een rondgebogen bronzen staaf, van 1,3 cm. dikte (in doorsnede rond) die naar de uiteinden toe dunner (1 cm.) wordt. De uiteinden zelf, die op 4 mm. van elkaar afstaan, zijn ieder over een afstand van 3 cm. afgeplat, in doorsnede min of meer een langwerpige rechthoek van 9 bij 5 mm. vormend. Met uitzondering van deze uiteinden is de ring met een gegraveerde lijnversiering voorzien die schroefvormig (met een spoed van ongeveer 2 mm.) er omheen loopt. Op enkele plaatsen is deze versiering bijna geheel weggesleten.

Halsringen van dezen aard werden in het buitenland in late Hallstattgraven aangetroffen ¹⁾.

Uit een en ander blijkt dus, dat wij er op bedacht moeten zijn de vondst van Nieuw-Weerdinge niet te vroeg te dateeren. Ook het voorkomen van een vrij groote hoeveelheid barnsteen (er zijn in het geheel 15 kralen van verschillende grootte) wijst in die richting. Immers al is het gebruik van barnsteen reeds in neolithischen tijd bekend geweest en al komen kleine voorwerpen van dit materiaal gedurende den Bronstijd ook wel een enkele maal voor, toch zien wij het voor het eerst in de grafvelden van Hallstatt op ruimere schaal aangewend. Weliswaar is het schijnbaar in N. Europa gedurende die periode nog steeds vrij zeldzaam gebleven, doch zooals terecht is opgemerkt, is dit ook zeer goed daardoor te verklaren dat veel barnsteenen sieraden zijn verloren gegaan of vernield door het in zwang komen van de lijkverbranding ²⁾.

¹⁾ B. v. K. SCHUMACHER: *Praeh. Zts.* XI, 1919, Abb. 44; LINDENSCHMIT, l.c. Bnd. V, Taf. 27, 484.

²⁾ EBERT: *Reallexicon* I S. 338 ff.

Gedurende den La Tène-tijd raakt barnsteen weer meer op den achtergrond; doch in den daarop aansluitenden Romeinschen keizertijd komt het voor het vervaardigen van sieraden tot een nieuwen, ongekenen bloei.

Een nauwkeuriger dateering van deze vondst is dus niet goed mogelijk. Doch wij meenen vooral op grond van de overeenkomst, die er is tusschen den met bulten versierden armband uit N. Weerdinge en dergelijke armbanden uit

de La Tèneperiode, dat wij onze vondst tot het eind van de Hallstatt- of het begin van de La Tène-tijd mogen rekenen. Indien men vasthoudt aan de dateeringen van deze periode, die men in de meeste landen van Europa nog aanvaardt, dan komen wij tot een datum van ± 500 v. Chr.; doch voor ons land zal deze waarschijnlijk nog veel te vroeg zijn.

A. E. REMOUCHAMPS.

KORTE OUDHEIDKUNDIGE MEDEDEELINGEN

DE BINNENDUINEN BIJ „DEN RUIGEN HOEK”

De heer F. v. D. WAL, hoofdonderwijzer te Hillegom had er reeds lang mijn aandacht op gevestigd, dat er in de binnenduinen bij den Ruigen Hoek ten W. van Lisse, eigendom van Baron van HARDENBROEK te Haarlem, scherven van aardewerk werden gevonden. Bij onderzoek bleek ons dat werkelijk zulke scherven in het stuifzand der van vegetatie ontbloote duinpannen voor den dag kwamen, zoodat het de moeite waard scheen te trachten door een proefgraving den aard van deze vindplaats nader te leeren kennen. Hoewel het resultaat van deze proefgraving voor ons feitelijk een teleurstelling was, achtten we het toch belangrijk genoeg om er iets over mede te deelen.

Het bleek ons namelijk dat er in de opstuiving dezer golvende binnenduinen duidelijk meerdere perioden te onderscheiden waren. Regelmatig zijn hier dezelfde donkere lagen, het overblijfsel van vegetatie op een vroegere oppervlakte, over een groote uitgestrektheid door dit duingebied op te merken. De dikte dier lagen, die, evenals de tegenwoordige oppervlakte, sterk golvend zijn, varieert uit den aard der zaak zeer.

Reeds vrij dicht onder de tegenwoordige oppervlakte (gemiddeld ongeveer een 30 c.M. daaronder) treft men de eerste laag aan, uit den tijd vóór de laatste overstuiving. In deze laag waren niet met zekerheid sporen van menschelijke kultuur te constateeren.

Deze laag bedekte een opstuiving, welke zeker een twee of driemaal zoo dikke laag zand heeft achter gelaten en daaronder eerst troffen we de dikke laag humeuze grond aan, welke van een begroeiing van het oppervlak omstreeks het begin onzer jaartelling dateeren

moet. Immers het was in deze donkere laag dat men de hier bedoelde scherven vindt en deze zelf zijn afkomstig van het gewone inheemsche aardewerk der Bataven, Friezen of verwante stammen uit de eerste eeuwen na Chr.: grove dikke stukken, niet zelden met den bekenden door vingerindrukken gekartelden rand. Deze scherven waren meestal eenvoudig door deze laag verspreid, een enkele maal bleek een met denzelfden humusgrond gevuld putje in het oppervlak een grooter aantal te samen te bevatten. Van een opzettelijke bijzetting was echter geen sprake. Evenmin had het, trouwens vrij sterk golvend oppervlak, waarin ze voorkwamen, tot bewoning gediend. Van ook maar iets beteekenenden bouw van hutten of woningen was geen spoor aanwezig. Hoogstens zal men dus aan zeer oppervlakkige tijdelijke tentenwoningen kunnen denken of mogelijk zelfs aan toevallige omstandigheden, welke bij voorbijgaande aanwezigheid tot het achterlaten dezer scherven aanleiding hebben gegeven.

In dit verband willen we nog op een omstandigheid wijzen. Ontbraken de sporen van eenigen aanleg hier volkomen, des te veelvuldiger waren die van oude dichtgestorte konijnenholen in het zand vlak onder laatstgenoemde laag. Ook deze holen moesten ongetwijfeld uit zeer ouden tijd dagteekenen. Kan misschien in de aanwezigheid van een rijk jachtgebied op klein wild, de oplossing van het raadsel liggen?

In alle geval leveren ons ook deze vondsten weer een bewijs van de aanwezigheid dezer Germaansche stammen op de zandgronden langs onze kust, vóórdat deze hun tegenwoordigen vorm hadden aangenomen.

J. H. HOLWERDA.

OVER BEWEERDE ROMEINSCHE TEMPELS TE MAASTRICHT

Er zouden te Maastricht niet minder dan drie Romeinsche tempels zijn geweest: één tempel n.l. van Mars op de plaats der Sint Maartenkerk te Wijk, één van Diana waar nu de O. L. Vrouwekerk staat en één van Apollo op de plaats der voormalige wolwaag in de Bredestraat bij het O. L. Vrouweplein. Wat hebben wij dienaangaande te gelooven? Over de twee eerstgenoemden kunnen wij kort zijn. Er is noch historisch noch archeologisch eenig bewijs geleverd, dat die tempels er ooit zijn geweest. Het zijn zuivere vermoedens, die wat betreft den Marstempel door VAN HEYLERHOFF het eerst werden geuit ¹⁾ en later steun schenen te vinden in het feit, dat bij het afbreken der Sint Maartenkerk de romp werd gevonden van een Romeinsch beeld, dat als een voorstelling van Mars werd beschouwd. Wat den Dianatempel aangaat zijn die vermoedens ontstaan uit het talrijk voorkomen van horens van herten, de aan Diana gewijde dieren, op het terrein der O. L. Vrouwekerk en uit de hooge oudheid van dit kerkgebouw. Niet het geringste muurwerk is ooit ter plaatse, als van zulk een tempel afkomstig, aangewezen kunnen worden.

Over den Apollotempel in de Bredestraat moeten wij uitvoeriger zijn. Zijn voortbestaan, zelfs tot in het begin der 18de eeuw wordt door ernstige historieschrijvers en archeologen, zooals Jos. HABETS en Jhr. VICTOR DE STEURS aangenomen ²⁾. Op een plattegrond van Maastricht uit 1718 komt hij voor als „Oude Hey-

¹⁾ Zie *Annuaire de la province de Limbourg, année 1825*, bl. 107.

²⁾ Zie o. a. J. HABETS. *Découvertes d'antiquités dans le duché de Limbourg* in *Public. de la soc. hist. et archéol. dans le duché de Limb.*, dl. XVIII (1881), bl. 95-96, en *Note sur un temple payen existant jadis à Maastricht* in *Public. enz.*, dl. XIX (1882), bl. 470-473.

dene Kerck" ¹⁾ en in het Museum van het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bewaart men zelfs de schacht van een zuil, die op het O. L. Vrouweplein werd gevonden en van dien tempel afkomstig heet te zijn. Wij hebben ons dan ook alle moeite gegeven om de gronden na te gaan, waarop die beweringen steunen, doch zijn tot ons leedwezen tot de bevinding gekomen, dat noch geschiedenis noch oudheidkunde ze eenigszins aannemelijk maken.

Van een dergelijk monument uit de heidensche oudheid wordt pas melding gemaakt in het begin der 18de eeuw. Vóór dat tijdstip hebben wij geen enkel stuk kunnen ontdekken, dat ook maar eenigszins, het zij rechtstreeks het zij onrechtstreeks het bestaan daarvan te Maastricht doet vermoeden. De geschiedschrijvers van Maastricht van vóór dien tijd, zooals o. a. HERBENUS, de Jezuiet HENSCHENIUS, de Dominikaan DE HEER, maken er geen gewag van. Geen vermelding ook in oude reisbeschrijvingen, zooals b.v. in die van PHILIPPE DE HURGES, die in 1619 de stad bezocht, nauwkeurig alle merkwaardige gebouwen naging en zelfs grootendeels teekende! Voor zoover ons bekend is spreekt MATTHAEUS BROEURIUS DE NIDEK er het eerste over in de beschrijving van een bezoek, dat hij omstreeks 1717 bracht aan Maastricht. Hij zegt n.l. het volgende: „De là (van het munthuis) je suis venu vis à vis la maison du collège des jésuites et de la paroisse de St. Nicolas pour voir un débris d'un petit temple qu'on croit avoir été dédié à Apollon. Il me parut extraordinaire. Le milieu semble avoir été ouvert pour pouvoir faire sortir la fumée de l'autel. Il

¹⁾ Vermeld in den *Inventaris der atlasen en kaarten op het Rijksarchief in Limburg*, bl. 93, onder N°. 155.

reste encore 4 colonnes dont la sculpture du haut est extraordinaire du gout de l'antique. L'autel paroît estre placé au milieu et directement au dessus l'ouverture paroît. Ce temple n'est pas haut, il faut descendre trois pas. C'est aujourd'hui un poids pour peser les laines" ¹⁾). Leest men die beschrijving aandachtig na, dan ziet men, dat de schrijver zich niet zeer stellig uitdrukt. Hij zegt, dat *men meende*, dat die tempel aan Apollo was toegewijd ²⁾), dat *het scheen* alsof hij in het midden open was geweest en dat *het leek*, alsof het altaar onmiddellijk onder die opening had gestaan. Ruim een eeuw later maakt VAN HEYLERHOFF er melding van in den *Annuaire* van het jaar 1825 ³⁾ en hij beroept zich behalve op het bovenstaand relaas van BROUERIUS nog op handschriften, die in het bezit van Maastrichtsche liefhebbers van oudheden waren, doch waarvan hij den ouderdom niet opgeeft. Eindelijk schreef HABETS een klein opstel over den heidenschen tempel in de *Publications* van 1882 en deelde daarin behalve een paar citaten uit niet gedateerde Latijnsche handschriften van VAN HEYLERHOFF, ook de geschiedenis mee van de wijze, waarop hij volgens VAN HEYLERHOFF zou zijn verdwenen. Wij hebben dat verhaal zorgvuldig nagegaan en ons is gebleken, dat het niet geheel klopt met de officieele bescheiden, die in het stadsarchief bewaard worden. De pastoor HAGEMANS der Sint Nicolaaskerk, waartegenover de overblijfselen van den zoogenaamden Apollo-tempel waren gelegen, richtte zich tot de Commissarissen-Deciseurs van Maastricht met een verzoek, om „de ledige plaetse over St. Nicolaaskerk behoort hebbende tot de wolwagen” te

¹⁾ Aldus op bl. 192 van het orig. hs. van MATT. BROUERIUS DE NIDEK: *Très exacte description des Provinces-Unies des Pays-Bas et villes de Sedan, Liège, Aix-la Chapelle, Maastricht, Rolduc etc.* Gem. bibliotheek van Maastricht, N°. 242 der hs.

²⁾ Daarom durfde Habets ook niet aannemen, dat het een tempel van Apollo was.

³⁾ Blz. 101-102.

verkrijgen. Den 7de September 1722 werd besloten dat verzoek in handen te stellen van den Magistraat der stad „ten eynde van informatie” en den 21^e October van hetzelfde jaar werd het besluit genomen, waarbij Commissarissen-Deciseurs „gelett op het bericht van den magistraat, permitteren aan denselven pastoor HAGEMANS te occuperen de plaetse resterende naest de wolwagen, nae sijde van de St. Nicolaeskercke gelegen, sulx onder conditie van daerop een huys tot embellissement van dese stadt so haest doenlijk te laeten stellen ende met last van jaerlyx aen den paymeester deser stadt te betaelen eenen capuyn voor chyns”. Die cijns werd blijkens de rekenboeken nog betaald tot het einde der 18de eeuw. Het is echter opmerkelijk, dat noch in de registers der Raadsverdragen, noch in de request- en missiveboeken van den Stedelijken Raad eenig spoor van het verzoek van pastoor HAGEMANS voorkomt, evenmin als er iets gevonden wordt van een besluit om een teekening van den tempel te laten maken en bij de archieven neer te leggen. Blijkbaar heeft VAN HEYLERHOFF de geschiedenis van het verdwijnen van den tempel neergeschreven, zooals hij die te Maastricht had hooren vertellen. Alleen op het eind vermeldt hij een brief van pastoor HAGEMANS, waarmee hij geen weg weet, en die ons eigenlijk de oplossing geeft van het heele vraagstuk van den heidenschen Apollotempel. Uit dien brief, welken pastoor HAGEMANS schreef aan een Luikschen rechtsgeleerde om hem over eene oude stichting te raadplegen, vernemen wij, dat hij ter plaatse waar het huis van den kapelaan gebouwd was, de bouwvallen had gezien van een oude kapel, waarin drie altaren waren geweest. VAN HEYLERHOFF vroeg zich af, welke kapel dat wel zou kunnen geweest zijn en denkt aan een kapel van St. Nicolaas, die volgens het beweren van sommigen zou gelegen hebben op de plaats, waar later de kerk ter eere van dien Heilige werd gebouwd. Voor ons echter laat het geen twijfel over, of het is de Sint Vincentiuskapel

geweest, die reeds in het begin der 13de eeuw bestond, haren naam gaf aan een der kerspellen of wijken der stad en ten minste tegen het einde der 16de eeuw hare kerkelijke bestemming verloor. Zij kwam ook voor onder den naam van Sint Leonardskapel ¹⁾ en lag volgens oude bescheiden en een ouden plattegrond der stad van omstreeks 1580 juist ter plaatse, waar op een plattegrond van 1718 een „Oude Heydene Kerck” wordt aangegeven en waar in 1721 de nieuwe wolvaag en kort na 1722 de bovengenoemde kapelaanswoning werd gebouwd, dus daar, waar de Apollotempel zou hebben gestaan. Men vindt ook nog precies op die plaats de afbeelding eener kapel met het bijschrift „sacellum S. Vincentii” op den plattegrond van Maastricht, die in 1587 werd vervaardigd door SIMON DE BELLOMONTE, kapelaan van S. SERVAAS. Deze plattegrond is door P. ALBERS uitgegeven bij zijn opstel: De oude Jezuitenkerk te Maastricht op de Breedestraat, in de *Public. de la Soc. hist. et archéol. du Limbourg*, dl. 58 (1922), bl. 123.

Uit de Raadsnotulen der 17de eeuw blijkt, dat de kapel destijds alleen voorkomt onder den naam van St. Lenaerdskercksken en dat de Raad ze als eigendom der stad beschouwde en zelfs in 1656 besloten had het gebouw aan den meestbiedende te verkoopen, welk besluit echter onuitgevoerd bleef ²⁾. Het behoeft ons derhalve niet te verwonderen, dat men in het begin der 18de eeuw, wellicht meer dan 100 jaar nadat de kapel ontwijd was, van hare voormalige bestemmingen geen kennis meer droeg. Dat men hare overblijfselen aan een ouden heidenschen tempel toeschreef is ook licht verklaarbaar, niet alleen omdat het ge-

¹⁾ In een omschrijving der kerspellen van 5 April 1604 heet het kerspel *St. Vincent oft St. Lenaerdt*. Zie de Raadsverdragen in het oud archief der gemeente.

²⁾ Zie ibidem het Raadsverdrag van 3 Juli 1656. Drie jaren later, 6 Mei 1659, werd „geordonneert die moutwaeghe te transporteeren in St. Lenaertskercksken”.

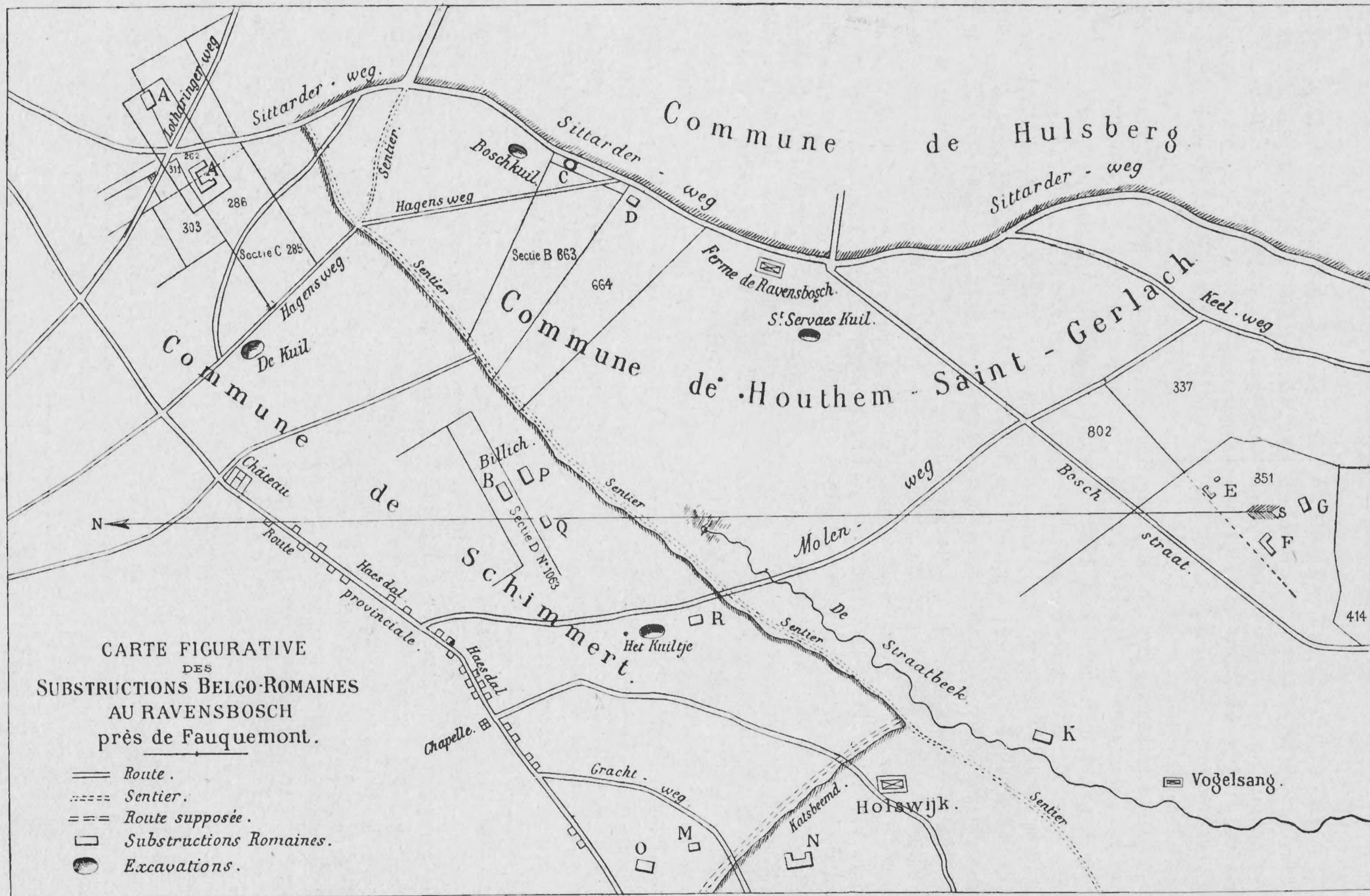
loovige volk in oude bedehuizen zoo gaarne voormalige heidensche tempels ziet ¹⁾, maar ook omdat de kapel, gesteld dat ze sinds haren oorsprong niet totaal vernieuwd was, zonder twijfel Romaansche bouwvormen heeft vertoond. Men weet hoe licht deze aanleiding kunnen geven om een Romeinsch werk erin te zien, vooral in een tijd toen de geschiedenis der middeleeuwsche bouwstijlen nog onbekend was. Zelfs van HEYLERHOFF meende nog een eeuw later, dat de zuilen van den kooromgang der O. L. Vrouwekerk te Maastricht uit den Romeinschen Dianatempel konden afkomstig zijn en dat het beeldhouwwerk, dat in de muren van die kerk was ingemetseld, eveneens van Romeinschen oorsprong was, en toch is dat alles zuiver Romaansch werk. Die kolommen, waarvan het beeldhouwwerk boven, volgens BROUERIUS, „du gout de l'antique” is, zullen wel Romaansche kolommen geweest zijn. En wat de kolomschacht betreft welke in het Museum als uit den Apollotempel afkomstig wordt bewaard, die vertoont in het geheel geen zekere kenmerken, dat ze van een Romeinsch bouwwerk deel heeft uitgemaakt. Ze kan evengoed tot een Romaansche constructie hebben behoord. De schacht is van zandsteen en 2,42 M. hoog, boven heeft zij een doorsnede van 28 cM. en beneden van 29,5. Ze vertoont geen zwelling en is geheel glad. In den catalogus van het Museum staat, dat zij gevonden is bij het O. L. Vrouweplein, doch wij vonden nergens opgeteekend, wanneer en bij welke gelegenheid zulks het geval was ²⁾.

Maastricht.

W. GOOSSENS.

¹⁾ Men denke slechts aan de Karolingische kapel op het Valkhof te Nijmegen, die eeuwen lang een heidensche tempel werd genoemd.

²⁾ J. HABETS bepaalt zich alleen tot een bloote vermelding van het feit, dat een zuil van den heidenschen tempel in het Museum wordt bewaard. Zie zijne *Historische beschrijving der kerk van O. L. Vrouwe te Maastricht* in *Public. de la soc. hist. et archéol. dans le duché de Limb.*, dl. XXIII (1886) bl. 327.

Afb. 36. Kaart der Romeinsche nederzettingen in het Ravensbosch door HABETS in 1878 gepubliceerd.

HOOFDARTIKELEN

OPGRAVING VAN EEN ROMEINSCHE VILLA IN HET RAVENSBOSSCH (L.).

In het door de natuur zoo rijk bedeelde Zuid-Limburg hebben de Romeinen tal van burgerlijke nederzettingen achtergelaten. Vooral in de onmiddellijke nabijheid van den Romeinschen weg, loopende van Maastricht naar Heerlen, zijn de sporen dezer bewoning veelvuldig. Doch op één punt, nl. tusschen Houthem en Schimmert, in het z.g. Ravensbosch, zijn zooveel Romeinsche gebouwen en andere resten geconstateerd, dat met recht aan een Romeinschen vicus mocht worden gedacht. (Afb. 36) ¹⁾.

Reeds in September 1850 heeft JANSSEN, toen conservator aan het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, ter plaatse een oudheidkundig onderzoek ingesteld en een kleinen tempel of *sacellum* (C) ontgraven, gelegen in de gemeente Houthem, tusschen den Sittarderweg en een weg, komende van Haesdal. In 1918 (Publications de la Société hist. et archéol. d. l. Limbourg, 1918) heeft Dr. J. H. HOLWERDA dit terrein opnieuw onderzocht en niet slechts de fundeeringen van het tempelgebouw teruggevonden maar ook vlak bij een vijftal steenen sarcophagen ontdekt. Op 160 M. ten Zuiden van dezen tempel, aan denzelfden kant van den Sittarderweg gelegen, heeft JANSSEN de fundamenten van een Romeinsch gebouw geconstateerd (D). Nog een heel stuk zuidelijker, meer naar het Z. W. toe, stelde hij de aanwezigheid van twee andere gebouwen vast (E en F), respectievelijk op 1220 M. en 1420 M. afstand van genoemden tempel gelegen. In de onmiddellijke nabijheid van deze twee gebouwen was enkele jaren vóór JANSSEN'S onderzoek het gebouw (G) vastgesteld, waarvan deze laatste eveneens de sporen terugvond. Op ongeveer 700 M. ten N. van den tempel vond JANSSEN ook talrijke resten van gebouwen, over een groote lengte verspreid (A), aan weerszijden van den Sittarderweg, op een terrein, dat met den veelzeggenden naam *Steenland* wordt aangeduid. Tenslotte opperde JANSSEN ook het vermoeden, dat op 400 M. ten W. van het *Steenland* Romeinsche gebouwfundamenten in den grond zouden aanwezig zijn, wat bevestigd werd toen HABETS in 1870 aldaar de villa van den *Billich* (B) ontdekte. Deze werd door GOOSSENS, HOLWERDA en KBOM, in 1907 (Oudheidk. Med. 1908, II bl. 25 e. v.) aan een meer systematisch onderzoek onderworpen.

In 1865, maar vooral in 1870 en 1876, heeft HABETS het, door JANSSEN aangevangen onderzoek voortgezet. Zoo constateerde hij (op 30 M. sic) ten Zuiden van de villa van den *Billich* eveneens Rom. gebouwresten (P) en een honderdtal passen ten W. eveneens dergelijke

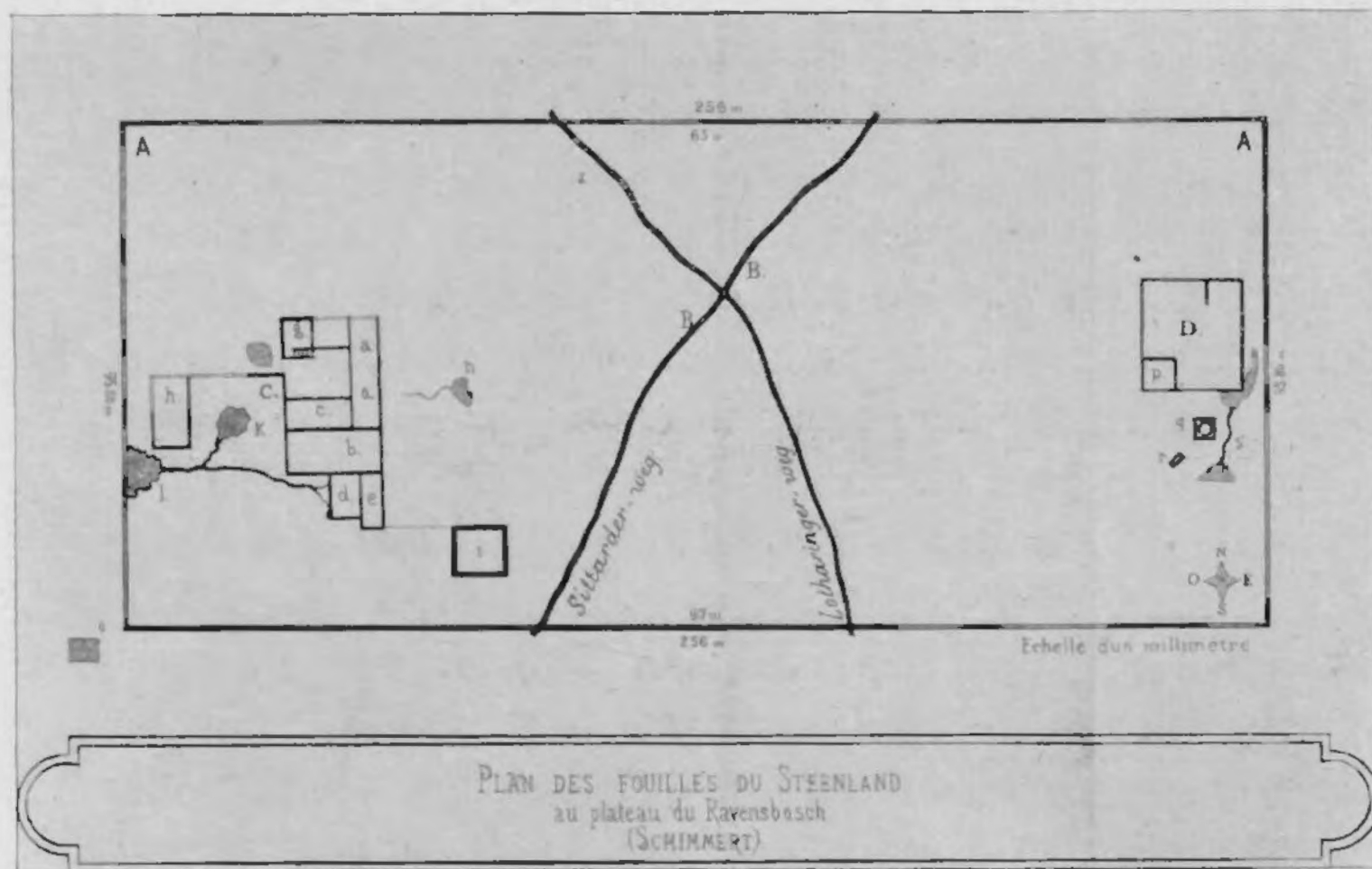
---

¹⁾ De kaart die wij hier reproduceeren is ontleend aan J. HABETS, Une colonie belgo-romaine au Ravensbosch près de Fauquemont: Bulletin d. Commissions Royales d'Art et d'Archéol. d. Belg. XVII 1878 bl. 108—136 Pl. I. Wij duiden hier duidelijkshalve de verschillende gebouwen met de door HABETS gebruikte letters aan.

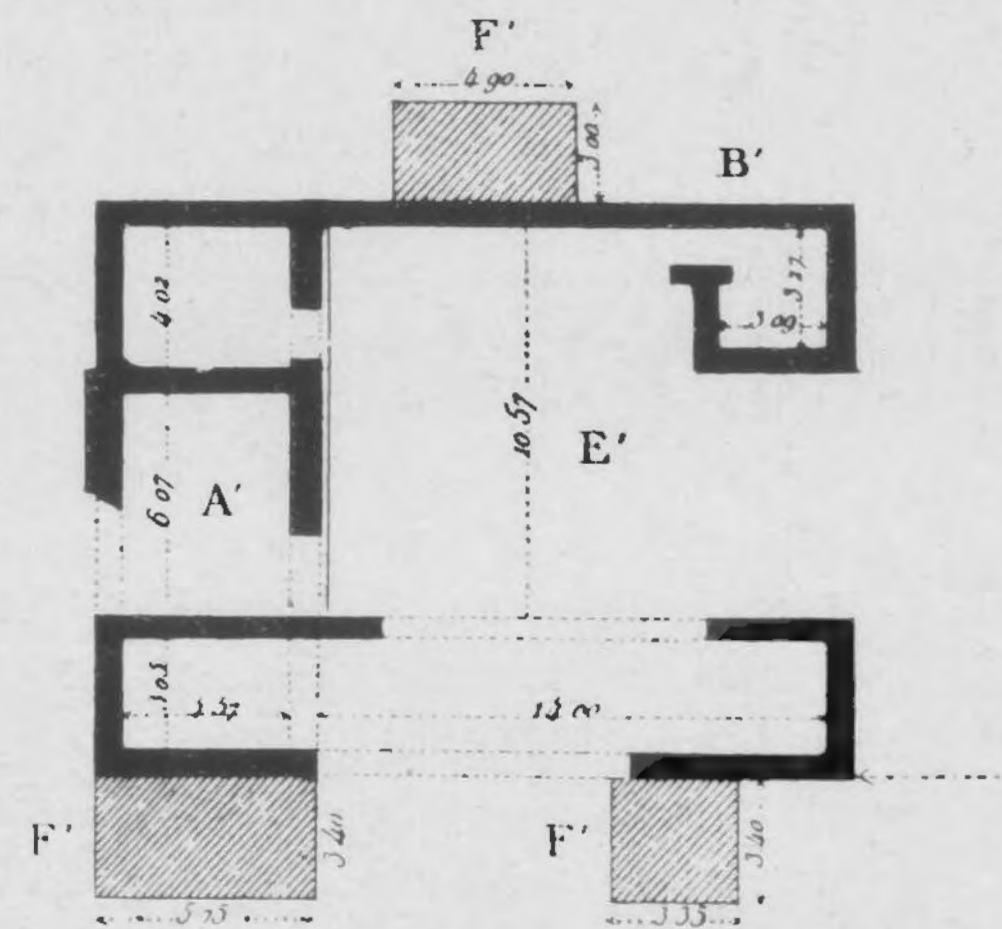
fundeeringen (Q). Op grond van een mededeeling van een zijner werklieden vermoedde HABETS ook iets verder Z. W. van den *Billich* Romeinsche gebouwen (R). In 1907 werd te gelijker tijd met de *Billich*-villa de plattegrond van een Romeinsch gebouw op ± 70 ten Z. O. van de eerste gelegen ontgraven. Wij mogen geloof ik aannemen dat het hier dezelfde resten van gebouwen betreft door HABETS onder P vermeld. (Oudheidk. Med. II. 1908, blz. 28).

Nog verder Z. W., in het dal tusschen Haesdael en Houthem heeft HABETS de fundeeringen der villa van Brummenkoul (M) en op een 200 tal Meter ten W. van deze laatste, op de kleine verhevenheid „den Oven” weer andere Romeinsche overblijfselen gevonden (O). Ten slotte zijn ten Z., op ongeveer 150 M. afstand van M, talrijke Romeinsche muurresten geconstateerd en er bestaat alle reden voor om aan te nemen, dat hier de villa heeft gelegen in welke het zalfstempel is gevonden van den oogarts CAIUS LUCIUS ALEXANDER (N). Ook de in 1864 door SCHUERMANS ontgraven villa van het *Rondenbosch* (Bull. d. Commis. enz. VI, blz. 111—168), iets meer zuidelijk gelegen, mag tot den vicus worden gerekend.

Eindelijk is de villa, die wij hier thans zullen beschrijven, ook reeds door JANSSEN en HABETS (K) geconstateerd. Deze is een 400 M. ten Z. Z. O. van (N) gelegen. Men had er talrijke aardewerkscherven, waaronder enkele terrasigillatastukken, gevonden en muurresten vastgesteld. In zijn geheel werden er dus, afgezien van den tempel, 14 Romeinsche gebouwen geconstateerd. Slechts van een deel zijn de plattegronden nagegaan en gepubliceerd (Afb. 37,

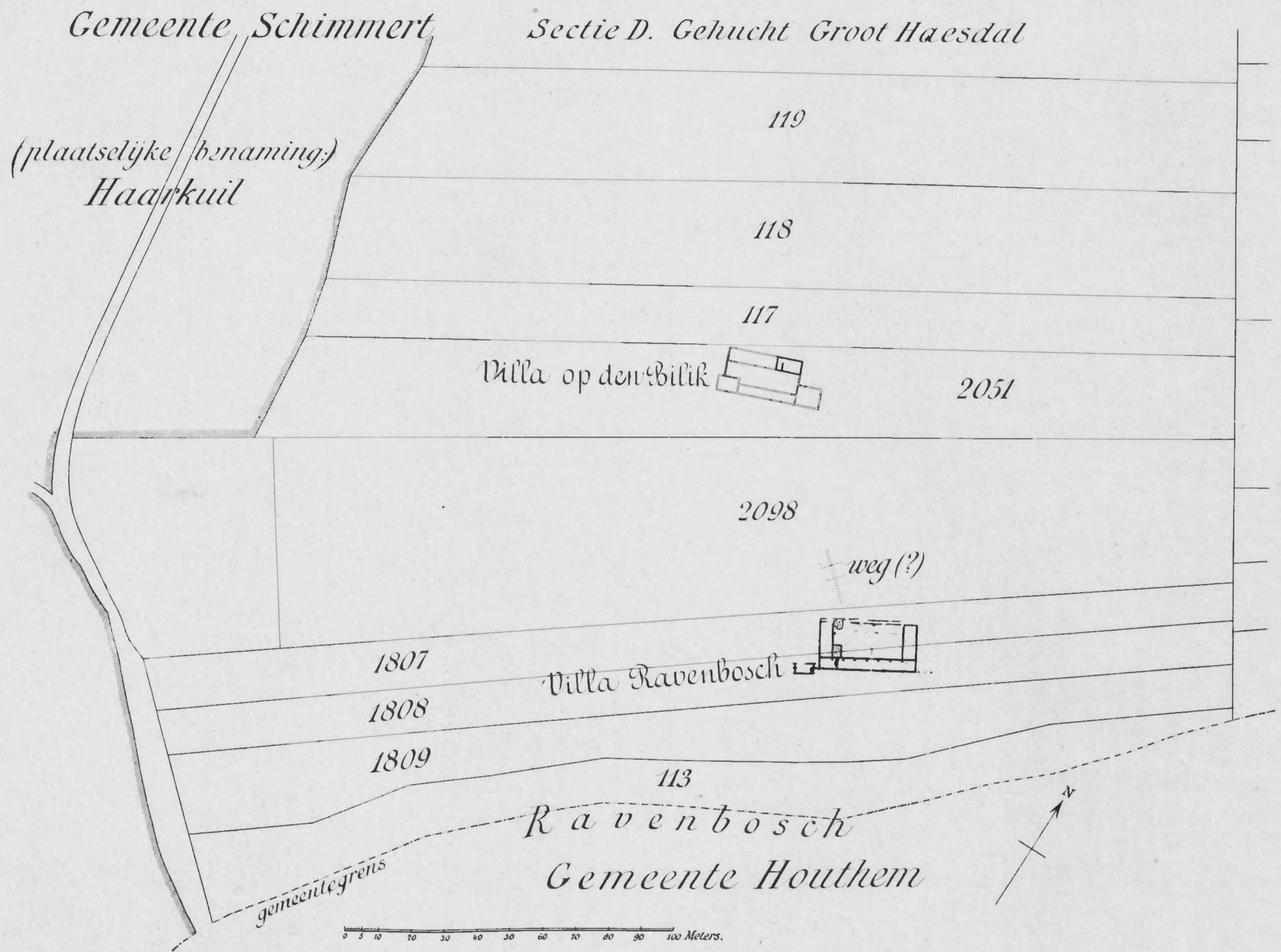

Afb. 37. Plattegrond der Romeinsche gebouwen op het *Steenland* door JANSSEN vastgesteld (A op afb. 36).

Afb. 38. Plattegrond der villa van het *Rondenbosch* door SCHUERMANS vastgesteld.

38 en 39). Het dient evenwel te worden opgemerkt dat de mogelijkheid zeer groot is dat, afgezien van de villa's B en P van den *Billich*, deze plattegronden onnauwkeurigheden bevatten of althans onvolledig zijn, doordat vroeger de opgravingsmethode nog vrij primitief was en al te veel van het pijlijzer werd gebruik gemaakt. Wij moeten dus aan deze kaarten niet te veel waarde hechten. Daarenboven is het ook zeer waarschijnlijk dat niet alle 14 gebouwen als afzonderlijke villa's moeten worden beschouwd, maar dat enkele der gevonden fundamenten tot bijgebouwen der in de nabijheid staande villa kunnen hebben behoord. Anderzijds blijft het ook goed mogelijk dat er nog resten van Romeinsche constructies onontdekt zijn gebleven, of dat er in vroeger tijd totaal zijn vernield en weggegraven.

Afb. 38. Ligging en plattegrond der twee villa's in 1907 ontgraven. (B en P op afb. 36).
Ontleend aan Oudh. Med. II 1908.

Wat hier ook van zij, wij hebben hier in en om het Ravensbosch een groep van een tiental Romeinsche villa's met hun bijgebouwen, allen op vrij geringen afstand van elkaar, voor ons. Denken wij ons daarbij den reeds genoemden tempel met begraafplaats, alsook de talrijke onaanzienlijke huisjes of hutten waar de mindere man of lijfeigene verblijf hield (van deze woningen is natuurlijk niets meer bewaard) dan is het duidelijk dat wij hier met een *vicus* te doen hebben.

Een der meest belangrijke gebouwen van dezen *vicus* is zonder twijfel de villa, op de kaart van HABETS met K aangeteekend.

Een systematische en algeheele ontgraving van de resten van dit gebouw heeft in de zomers van 1922 en 1923 plaats gehad. In het geheel werd gedurende tweemaal drie weken met een tiental werklieden gewerkt. De eigenaar, de inmiddels in 1925 overleden graaf d' ANSEMBOURG, had niet slechts met groote welwillendheid toestemming tot de ontgraving gegeven, maar heeft door de meest voorkomende medewerking en hulp zijn groote belangstelling in het werk bewezen.

De opgraving had plaats onder leiding van Dr. W. GOOSSENS, Dr. J. H. HOLWERDA en ondergeteekende ¹⁾.

SITUATIE.

Het terrein is gelegen in een inspringend gedeelte van de, met bosch begroeide helling. Het ligt op ruim 30 M. van de Straatbeek verwijderd en ongeveer een paar honderd Meter ten N. O. van het boschwachtershuis Vogelsang of Vogelenzang. HABETS (l.c. bl. 128) deelt mede, dat de plaats „Luyerskoelen” genoemd wordt. (Zie situatiekaart Afb. 40).

De villa, waarvan de muurfundeeringen en andere resten in hun geheel werden blootgelegd, bestond uit een hoofdgebouw I en een bijgebouw II. Het eerste was een gebouw van ongeveer 37 M. als grootste gevelbreedte, bij 16 M., als grootste diepte; de voorgevel met porticus en vooruitspringende, vierkantige hoektorens was gericht naar het Z. O. Het bijgebouw ligt 43 M. meer noordoostelijk; het heeft een plattegrond in den vorm van een regelmatigen rechthoek van 16 bij 8 M. De richting van de langste zijde is niet geheel dezelfde als die van den gevel van het hoofdgebouw. Klaarblijkelijk is dit een gevolg van het aanpassen aan den natuurlijke, glooienden vorm van het terrein.

DE GEBOUWEN.

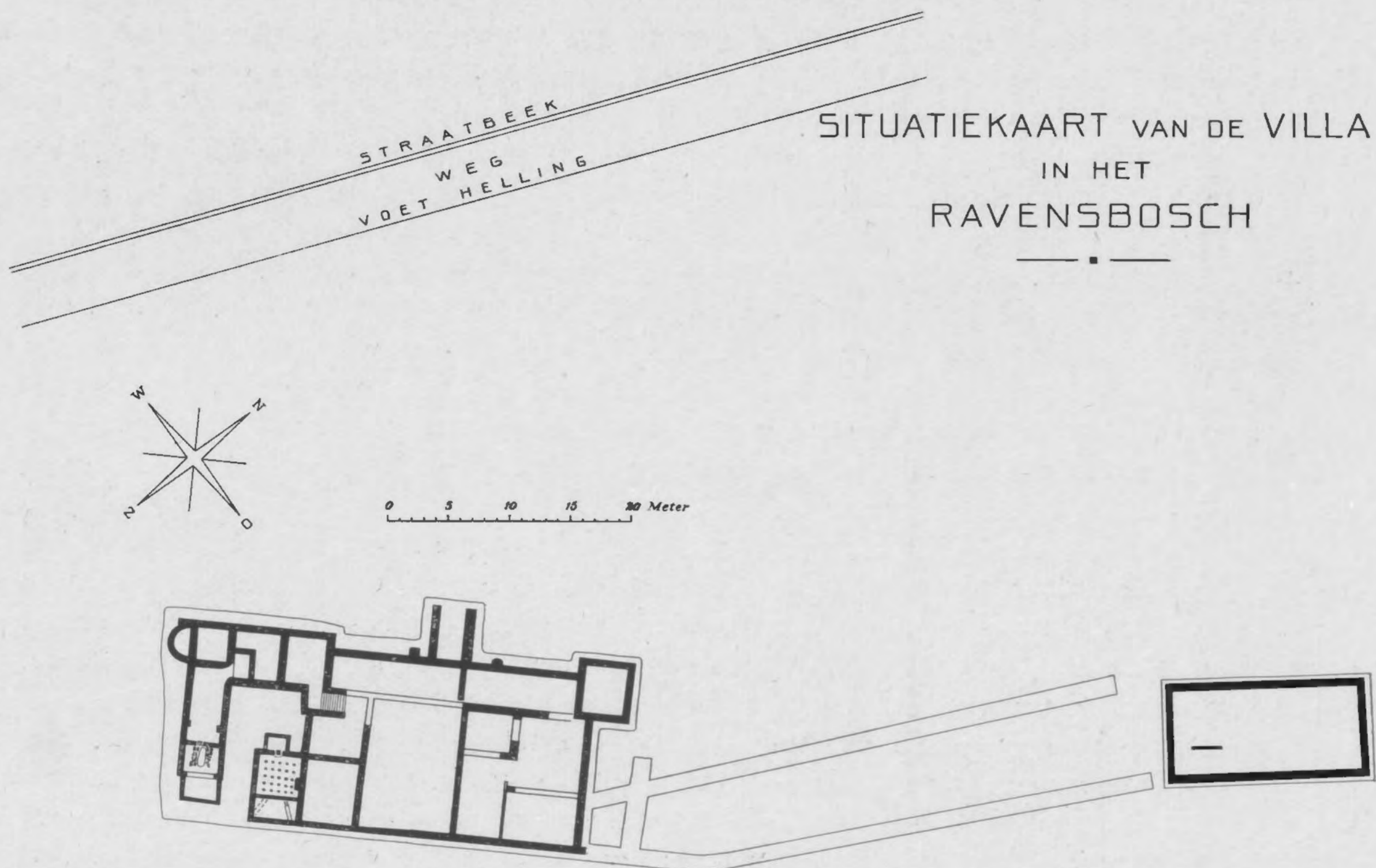
Overzicht.

De muren van het hoofdgebouw I, voor zoover de daarvan bewaarde stukken dit lieten zien waren opgetrokken uit kleine, tamelijk regelmatig gekapte blokken kalksteen, door kalk verbonden. Zij waren gefundeerd op een kalkbedding, die op haar beurt over een kiezelbank, min of meer met klei vermengd, gelegen was. De dikte der buitenmuren van dat gedeelte van het hoofdgebouw, hetwelk zeker uit eenzelfde bouwperiode stamt, is gemiddeld 55 c.M. Deze muren omsluiten de vertrekken 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 18, 19, 20, 21. (Zie afb. 41).

Iets minder zwaar gebouwd waren de muren van de, met hypocaustumverwarming voorziene vertrekken 15 en 16. De stookinrichting van den Z. W. vleugel is naderhand

1) Een voorloopig verslag verscheen in *Publications d. l. Société hist. et archéol. d. l. Limbourg* 58, 1922.

eenigszins verbouwd en van het onregelmatige vertrekje 12 voorzien, nadat de achtermuur van 11 was weggebroken. Een andere merkwaardigheid bij deze villa is de bouw van den porticus of voorhal: deze was in ongeveer twee gelijke deelen verdeeld (2 en 3) en het niveau van 2 moet aanzienlijk lager zijn geweest als van 3. Daarbij komt, dat, terwijl de fundeering van den achterwand van de voorhal tusschen 2 en 21 nog goed te onderscheiden was, deze fundeering tusschen 3, 20 en 18 totaal was weggebroken. Alleen een verschil in den, bij 3 opgebrachten grond (waarop de vloer van dit gedeelte der voorhal moet hebben gerust) en den grond bij 20 en 18, alsook een nauw merkbare verkleuring ter plaatse, deed ook hier de aanwezigheid van een muur veronderstellen. Het blijft echter zeer goed

Afb. 40. Situatiekaart der villa met bijgebouw in 1922—1923 ontgraven. (K op afb. 36)

mogelijk, dat hier slechts een, uit lichter materiaal opgetrokken wand heeft gestaan, wellicht uit hout of vakwerk, zooals wij dien ook tusschen 20, 17 en 18 mogen aannemen. Ook in de ruimte 21 werden sporen van een dergelijken, lichten binnenbouw gevonden (23 en 22). De villa moet toegankelijk zijn geweest langs een trap van ruim 2 Meter breedte, ongeveer in het midden van de voorhal gelegen (24). De kelder werd teruggevonden in een gedeelte van den vooruitspringenden Z. W. vleugel (4); deze was toegankelijk langs een trap (19) vanuit het vertrek 18. Het is waarschijnlijk, dat het geheele gebouw overdekt is geweest. In de vertrekken 20, 17 en 18 werd niets gevonden, noch geconstateerd, wat erop wees, dat wij met een open hof of atrium te doen hadden. Veel eerder had men dit voor 21 en 23 mogen veronderstellen. Hier werd n.l. een tamelijk harde leemlaag opgemerkt en vooral in de ruimte 23 was deze met een 10 c.M. dikke laag vuile, zwarte aarde bedekt.

Waarschijnlijk echter acht ik ook hier een open hof niet. Integendeel zou daar juist tegen pleiten de aanwezigheid, in dit noordoostelijke gedeelte van de villa, van talrijke, verbrande balkenresten en pannenuin.

Dit ontbreken van den open hof aan een villa van dit type komt dus nieuwen steun brengen aan de, thans meer en meer ingang vindende, opvatting in deze kwestie ¹⁾.

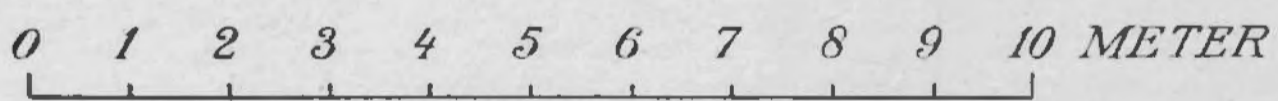
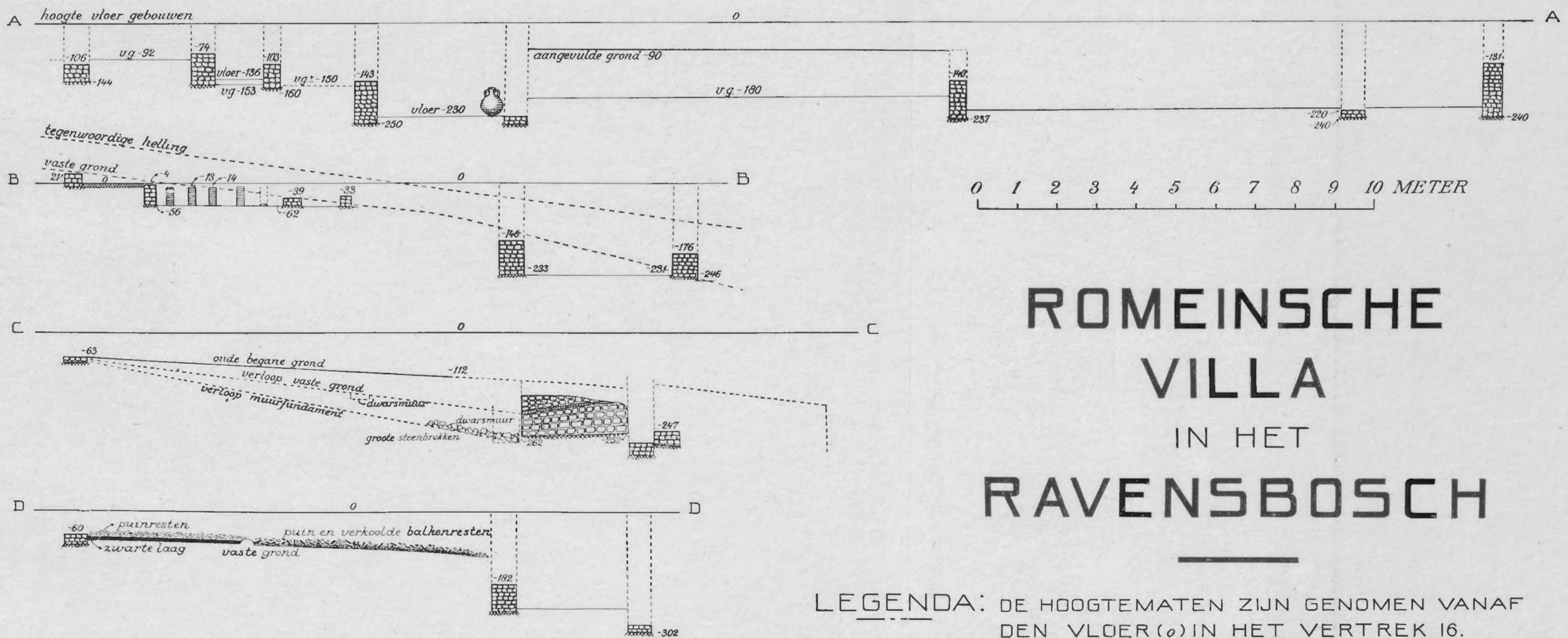
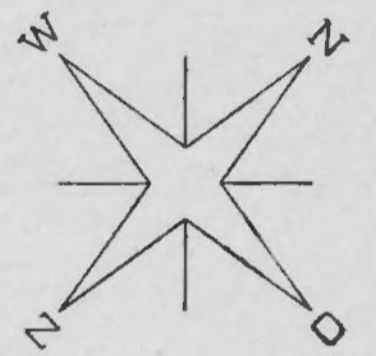
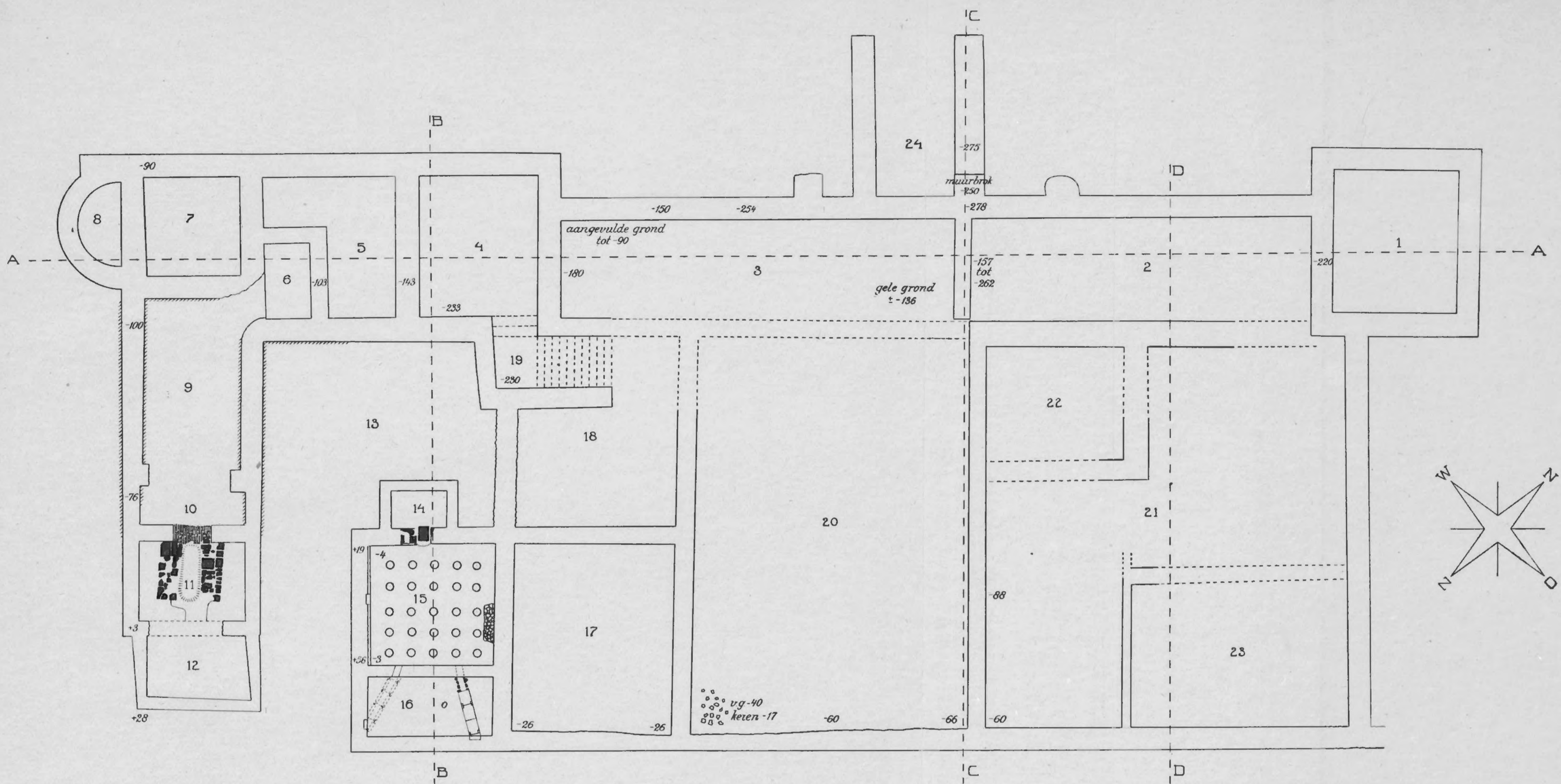
Wat het type dezer villa betreft, het behoort tot dat der z.g. porticusvillae met vooruitspringende hoektorens, dat ons in talrijke exemplaren uit de Rijnstreken bekend is. De aanleg is in dit geval evenwel vrij onregelmatig en men krijgt bij de bestudeering van den plattegrond zeer sterk den indruk, dat de oorspronkelijke aanleg naderhand is vergroot en verbeterd door toevoeging van den geheelen Z. W. vleugel, bestaande uit de vertrekken voor bad- en stookinrichting (5 tot 12). De opgraving liet nochtans slechts op één plaats toe met zekerheid vast te stellen, dat een latere, reeds boven vermelde verbouwing had plaats gehad (12).

Een dergelijke, apart vleugelgebouw komt zelden voor. De villa van Dautenheim bei Alzey. (SCHUMACHER, Siedelungs- u. Kulturgeschichte II blz. 199, fig. 50) vertoont wel eenige overeenkomst, alhoewel daar toch van een apart vleugelgebouw geen sprake is. Dat de ruimte (13) tusschen dezen vleugel en het hoofdgebouw open gelegen heeft, is wel zeker: de ligging van de stookplaats (14) wijst dit ook reeds aan. De onregelmatigheid in den bouw is echter voor een groot deel slechts schijnbaar. Immers denken wij ons het gebouw ontstaan van de uitgebouwde hypocausta, (15 en 16) en den Z. W. vleugel met de badvertrekken (5 tot 12), dan bekomen wij den zeer regelmatigen plattegrond van de Romeinsche porticus-villa, zooals wij die uit talrijke voorbeelden uit de Rijnstreek en ook uit ons land kennen.

Onze villa ligt, zooals wij zagen, tegen de heuvelhelling aan en wel zóó, dat de, nog in situ gevonden vloer van het vertrek (16) op 8.55 M. boven den waterspiegel der, aan den voet van de helling stroomende Straatbeek is gelegen. De doorsneeteekeningen *b, c*, en *d* geven duidelijk aan, hoe het gebouw zich aan de glooiing heeft aangepast. Daaruit blijkt, dat het verschil van niveau tusschen bedoelden vloer van 16 (dien wij voor het gemak als uitgangspunt voor hoogtematen namen en met 0 aanduiden) en de fundeering van den voormuur van den vierkanten toren aan den gevel 2.46 M. is. Ook de coupe door het gebouw in zijn lengte dwars door beide, vooruitspringende hoektorens en de voorhal toont ons, dat het terrein ook in N. richting afdaalt: immers is in het vertrek 7 de vaste grond op — 92 (en de, daar geheel verdwenen vloer ongetwijfeld iets hoger), in 5 zien wij geleidelijk deze maten voor den vasten grond op — 1.53 M. komen (vloer — 1.36 M.). De keldervloer uit gestampte leem bestaande lag op — 2.30 M., eenigszins in den vasten grond ingegraven. Immers in het Z. W. gedeelte van de voorhal (3) was de vaste grond — 1.80 M., terwijl dáár, door opgebrachten grond, het niveau aanzienlijk was verhoogd, waarschijnlijk om het op dezelfde hoogte als de, daarachter liggende ruimte te brengen. De hoogte, waarop deze aangebrachte grond thans nog te constateeren was, is — 90 c.M.; tenslotte wijst onze coupe uit, dat het N. O. gedeelte van de voorhal 2 een veel lager niveau heeft gehad als 3. De oude, begane grond kon dáár op — 2.16 M. worden vastge-

1) OELMANN: Germania, 1921, blz. 64; P. STEINER: Die Villa von Bollendorf in Trierer Jahresberichte XII, 1922 en A. E. REMOUCHAMPS, Opgraving van een Romeinsche villa te Ubachsberg: Oudh. Mededeel. N.R. IV 1923 blz. 65.

ROMEINSCHE VILLA IN HET RAVENSBOSCH

LEGENDA: DE HOOGTEMATEN ZIJN GENOMEN VANAF DEN VLOER (o) IN HET VERTREK 16.
 [Symbol] LEEMLAAGJE DER MUURFUNDEERING.
 [Symbol] MUURRESTEN

Afb. 41. Plattegrond van het hoofdgebouw met daarbij aansluitende profielteekeningen.

steld; wij zien daaruit, dat de eene helft der voorhal (3) ongeveer 2 M. hooger moet hebben gelegen dan de andere helft (2).

Dat de voorgevelmuur tevens als een soort stutmuur dienst moest doen, is duidelijk. Dat vooral bij 3 de druk van den opgebrachten grond groot moet zijn geweest, bleek ons door een, aldaar geheel naar voren gezakt gedeelte van den muur. De beide dwarsmuren, waartusschen wij de trap (24) hebben te denken, hebben zeer zeker tevens als steun voor den voormuur dienst gedaan; zij werden nog door twee kleine, opzettelijk als zoodanig aangebrachte steunberen, aan weerskanten van de trap gelegen, in hun werking geholpen.

Wat het bijgebouw II betreft, valt alleen op te merken dat de fundeering der muren, alsook de dikte van deze, den indruk maken van een minder degelijken bouw. Vermoedelijk

Afb. 42. Gedeelte van het ontgraven bijgebouw.

zelfs zijn de muren alleen tot op zekere hoogte van kalksteen gebouwd geweest en is verder van vakwerk gebruik gemaakt. De bestemming van dit bijgebouw kan niet twijfelachtig zijn: wij hebben hierin de stallingen, de schuur of mogelijk ook de woning voor dienstpersioneel te herkennen. (Zie foto afb. 42).

Beschrijving der resten van de villa.

a. De voorhal of porticus (2, 3): Deze bestaat, zooals wij reeds zagen, uit twee helften: te samen zijn zij 20 M. lang bij 2.50 M. breed (al deze en volgende maten binnenwerks

gemeten); de eerste helft (2) is 9 M. lang, terwijl (3) 10.60 M. beslaat. Het dwarsmuurtje tusschen beide helften is 40 c.M. dik. Dit is opgetrokken uit dezelfde kleine blokken kalksteen; evenwel niet in horizontale lagen op elkaar geschikt, doch in een hellende richting, met dien verstande, dat de helling der steenlagen precies de tegenovergestelde is van de natuurlijke helling van het terrein. Merkwaardig is bij den bouw van dit kleine muurtje, dat tusschen de rijen steen een paar lagen van baksteenpannen of tegels zijn gemetseld. (Zie profiel C—C Afb. 41).

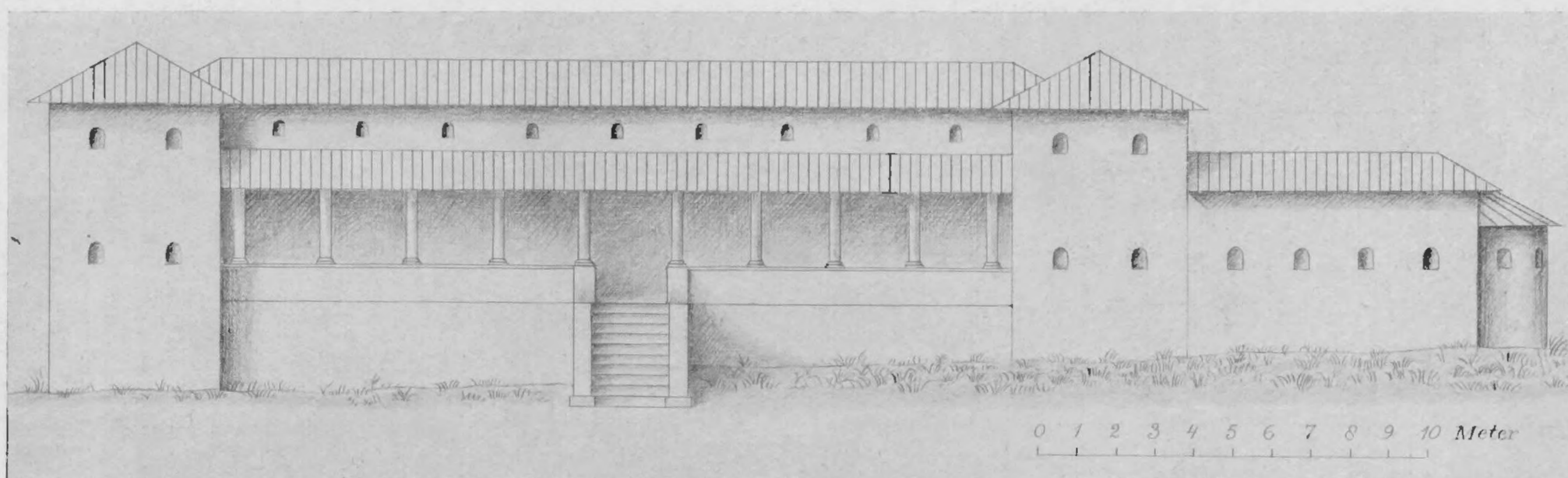
Terwijl het bodemniveau van 2 nog door een laag zwarten, vervuilden grond vrij duidelijk te herkennen was (op — 2.16 M.) waren bij 3 alle sporen van den ouden vloer verdwenen. Alhoewel nog kon worden vastgesteld, zooals wij hierboven reeds zagen, dat tot op — 90 c.M. opzettelijk aangebrachte grond aanwezig was, moeten wij m. i. den oorspronkelijken vloer veel hoger denken. Immers de egalisatie, die het geheele terrein in den loop der eeuwen heeft ondergaan, zoowel ten gevolge van de plundering der bouwmaterialen als van de, langs de helling stroomende regens, zal in de eerste plaats de meest uitstekende gedeelten hebben aangetast. Dat zou ons meteen ook verklaren, waarom, gelijk wij zagen, van den achterwand van de voorhal (tusschen 3 en 20) tot zelfs de fundeering toe is verdwenen en nog slechts een vage verkleuring in den grond als eenig spoor zijner aanwezigheid ons is overgebleven. Van buiten af was 3 te bereiken door middel van een trap van $\pm$ 2 M. breedte, waarvan de fundeering der zijmuren nog terug werd gevonden (24). Bij de reconstructie van deze trap kunnen wij wellicht van de, door D. KRENCKER voor de villa van Bollendorf (Trierer Jahresberichte XII, Abb. 25) gemaakte teekening gebruik maken. Dit gedeelte der voorhal is aan de voorzijde open geweest. Immers wij vonden een paar stukken van een ronde zuil, uit kalksteen gehouwen, (zie foto Afb. 43) vlak vóór den gevelmuur van 3. Wij hebben ons dus 3 als een open galerij te denken, door een, naar voren afhellend dak beschermd, hetwelk aanleunde tegen den, vermoedelijk hooger opgetrokken binnenbouw van 20 en 18. Zooals wij zagen, is tijdens ons onderzoek geconstateerd, dat nog tot een hoogte van — 90 de bodem van dit gedeelte der voorhal kunstmatig was opgehoogd, maar de vloer moet oorspronkelijk nog aanzienlijk hooger hebben gelegen en er is m. i. alle reden voor om aan te nemen, dat hij op hetzelfde niveau als 16 heeft gelegen (n.l. op 0). Immers alles wijst erop, dat de geheele vleugel van het gebouw, bestaande uit 3, 20, 17, 18, een vloer op gelijk niveau heeft gehad. Nemen wij dus aan, dat de voorgalerij (3) op 0 lag, dan krijgen wij met 2 een niveauverschil van 2.16 M. Dit aanzienlijke verschil laat voor een reconstructie van dit lagere gedeelte der voorhal een zeer aannemelijke verklaring toe, n.l., dat de, door ons in 2 teruggevonden, beloopvloer tot een benedenverdieping behoort, terwijl de bovenverdieping in werkelijkheid niets anders was dan de verlenging van 3, en bijgevolg ook een vloer, hetzij van hout of steen, op 0 heeft gehad. (Zie schets dezer reconstructie Afb. 44).

b. *De hoektorens* (1, 4). De N.O.toren (1) bestaat uit een vertrek, dat 3.80 M. diep bij 3.30 M. breed is. Van den oorspronkelijken vloer was ook daar niets meer te onderscheiden. Waarschijnlijk is het, dat deze, evenals bij 2, op ongeveer — 2.16 M. heeft gelegen en eveneens op 0 een verdieping heeft gehad, waarboven, zooals dat algemeen aangenomen wordt, nog een tweede verdieping aanwezig was (zie reconstructie). Evenals voor de voorhal, is tengevolge van de totale vernietiging der muurresten, niet meer vast te stellen, hoe en waar dit hoekvertrek met de porticus of met het, daarachter liggende vertrek 21 verbinding heeft gehad.

De Z.W.toren (4) omvat een ruimte van dezelfde afmetingen als 1, n.l. 3.80 M. bij

Afb. 43. Een gedeelte van het opgegraven hoofdgebouw van het Z.W. gezien.

Afb. 44. Schets eener reconstructie van de villa in het Ravensbosch.

3.20 M. Hier is de kelder onder gebracht, waarvan de vloer, uit gestampte klei gevormd, nog aanwezig was (op — 2.30 M.) De kelder was toegankelijk langs een trap (19), die, alhoewel geheel weggebroken, nog duidelijk in den grond was te herkennen (Afb. 45). Deze trap voerde van het vertrek 18 in Z.W. richting en boog na 2 M. ongeveer rechthoekig naar den kelder om. Als wij rekenen, dat de vloerhoogte van 18 eveneens 0 is geweest, dan mogen wij wel als zeker aannemen, dat de zoldering of het gewelf van den kelder, waarvan ons niets is overgebleven, ook op deze hoogte lag en dus het vloerniveau van den kelder, n.l. — 2.30 M., vrijwel de hoogtemaat van de kelderruimte aanduidt. De lengte van de treden kan 1.20

Afb. 45. Kelder der villa (4) met daarbij aansluitenden Z. W. vleugel.

tot 1.30 M. hebben bedragen en als wij een gemiddelde hoogte van 26 cM. (cf. BOLLENDORF l. c. blz. 12) per trede aannemen, dan mogen wij veronderstellen, dat er in het geheel negen treden waren.

c. De vertrekken 17, 18, 20. Onmiddellijk achter de voorhal vinden wij het eigenlijke woonhuis, waarvan de zijmuren op den achtermuur van de beide hoektorens aanloopen. Een dwarsmuur (tusschen 20 en 21) verdeelt de ruimte in twee ongelijke helften, die respectievelijk aansluiten bij de twee gedeelten der voorhal (2 en 3). Op haar beurt schijnt de ruimte, achter 3 gelegen, door lichter en binnenbouw, mogelijk vakwerk, in drie ver-

trekken verdeeld geweest te zijn (n.l. 17, 18, 20). Alleen de verkleuring van den grond toonde ons deze binnenverdeeling aan. Ook de achtermuur van 20, 17 was vrijwel geheel weggebroken en voor een groot deel nog slechts in zijn fundeering te herkennen. Ook was van den oorspronkelijken bodem dezer vertrekken niets meer bewaard. Wij moeten evenwel aannemen, dat deze op dezelfde hoogte gelegen heeft als de voorhal en de vloer van 16 (n.l. op 0). Alhoewel er verder geen aanduidingen door het onderzoek verkregen werden, mogen wij in 18 wel de keuken zien, vanwaar tevens langs de open plaats de stookplaatsen voor hypocaustum en badinrichting te bereiken waren. De afmetingen van dit vertrek zijn 4.30 M. bij 5 M., waarvan echter in den W.hoek een groot deel (2.50 bij 1.90 M.) door de keldertrap in beslag is genomen.

Het vertrek 17, dat onmiddellijk daarachter is gelegen, was eveneens zeer sterk gehavend; van den bodem was niets meer aanwezig. Deze heeft, zooals uit het voorafgaande blijkt, ook op dezelfde hoogte gelegen als vertrek 16, 18, voorhal, enz. De afmetingen zijn 4.85 M. bij 4.30 M. Ongetwijfeld hebben wij hier een woonvertrek vóór ons, mogelijk wel de eetkamer.

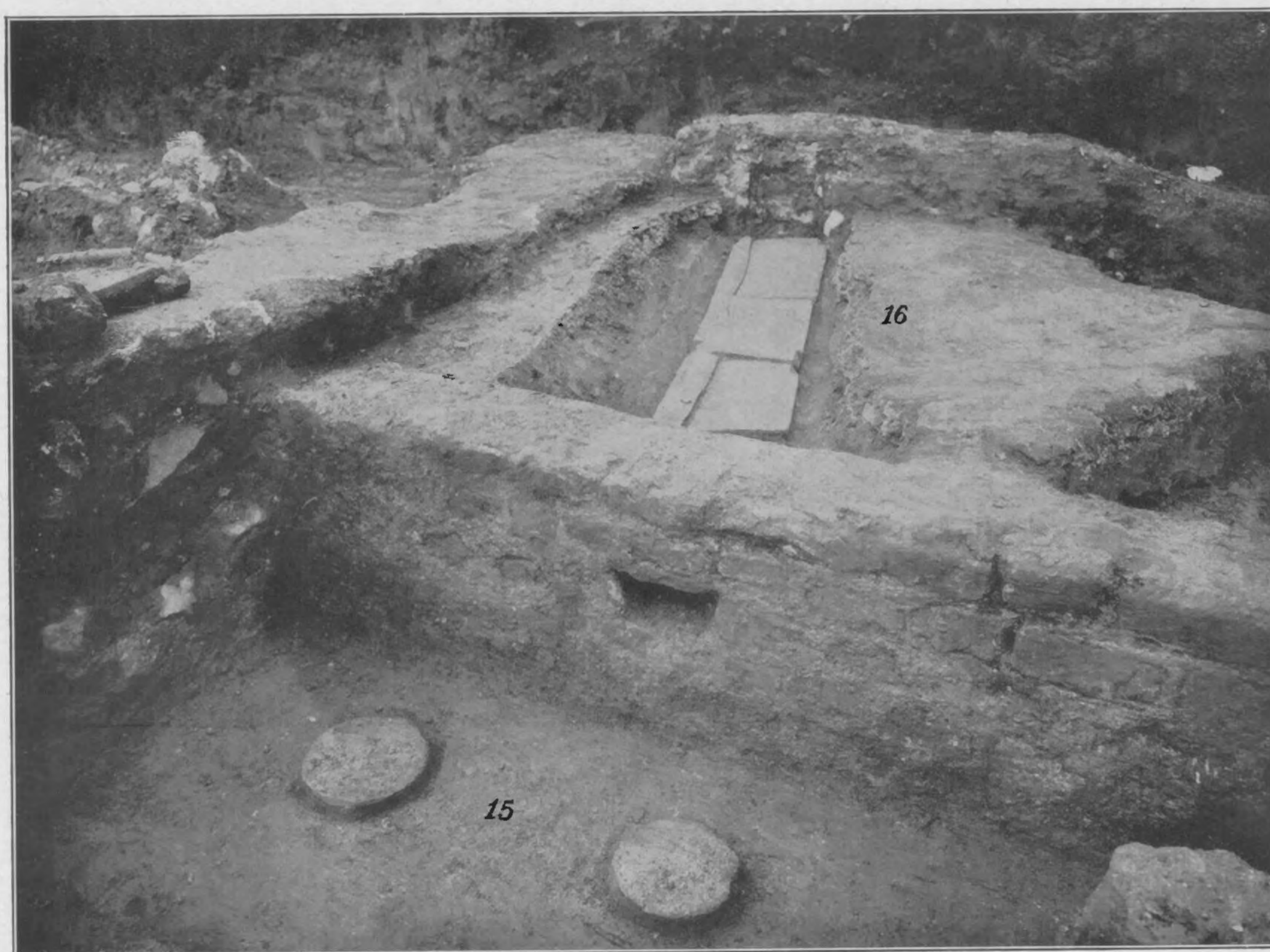
De groote ruimte 20, grenzende aan 17 en 18, is 7.5 M. breed bij 10.5 M. diep. Bij soortgelijke villa's is zij vaak als open hof beschouwd. Zooals reeds door ons werd opgemerkt, was hier geen enkel gegeven voorhanden om dit te bewijzen. Ook de spanwijdte voor de ev. overdekking kan hier geen bezwaar hebben opgeleverd. In den Z.hoek werd nog op — 17 een soort ruw vloertje van keien gevonden, waarop ongetwijfeld de eigenlijke vloer moet hebben gerust. In het O.gedeelte van dit vertrek, vlak tegen den tusschenmuur van 21, werden de fragmenten gevonden van twee bronzen plaatjes, voorzien van een inscriptie, welke we straks uitvoerig zullen beschrijven.

d. De vertrekken 21, 22 en 23. De tweede helft van het, achter de voorhal gelegen woonhuis beslaat een ruimte van 9.70 M. breed bij 10.50 M. diep, waarin door lichtere binnenmuren, vermoedelijk uit hout (vakwerkbouw) opgetrokken, twee aparte vertrekken, 22 en 23, waren afgesloten. Ook deze vertrekken moeten op dezelfde hoogte (0) als de Z.W.vleugel hebben gelegen. De groote hoeveelheid verbrande balkenresten en pannepuin, hier aanwezig, wijst erop, dat, althans dit gedeelte der villa, door brand moet zijn verwoest. Wat de bestemming der onderscheidene vertrekken is geweest, is moeilijk te zeggen. In 22 (3.70 bij 3) meenen wij een soort trappenhuis te moeten herkennen, dat zoowel toegang verleende tot de benedenverdieping der voorhal 2, als tot de bovenverdieping. De vertrekken 21 en 23 zullen wel als stalling hebben dienst gedaan. Vooral de aanwezigheid in 23 van een $\pm$ 10 cM. dikke laag vettige, zwarte aarde, zou daarop kunnen wijzen. De Z.W.wand van 23 is, naar het grondspoor te oordeelen, vermoedelijk slechts van hout geweest. Van den N.W.wand was nog een, uit klei gevormd fundament over in den vorm van een soort walletje van 45 cM. breedte en 15 à 20 cM. hoogte (zie Afb. 41 coupe D).

e. Hypocaustum (14, 15, 16). De twee afdeelingen (15, 16) (waarschijnlijk samen één vertrek vormende, zooals wij dadelijk zullen zien), die tegen den Z.W.muur van 17 zijn aangebouwd, behooren vermoedelijk tot de zelfde periode als de oorspronkelijke aanleg. De fundeering en zelfs een gedeelte van den vloer van 16 (Afb. 46 en 47) waren hier vrij gaaf bewaard. De Z.W.-buitenmuur van was zelfs nog tot op + 56 cM. aanwezig. De oppervlakte van 16 was 3.40 M. bij 1.60 M., die van 15 3.40 M. bij 3.25 M. In dit laatste vertrek, dat

Afb. 46. Hypocaustum (14, 15, 16).

Afb. 47. Hypocaustum met horizontaal rookkanaal.

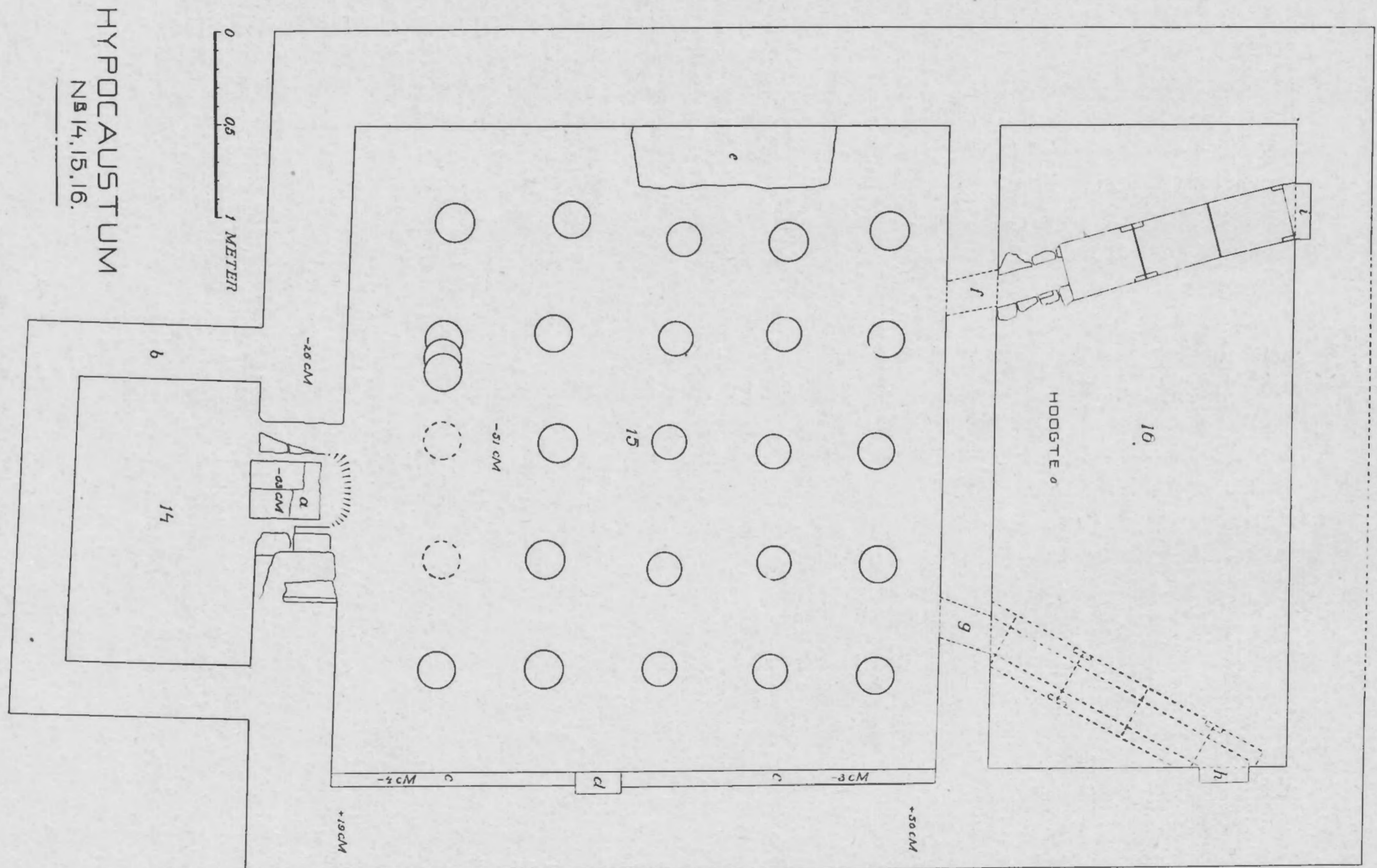
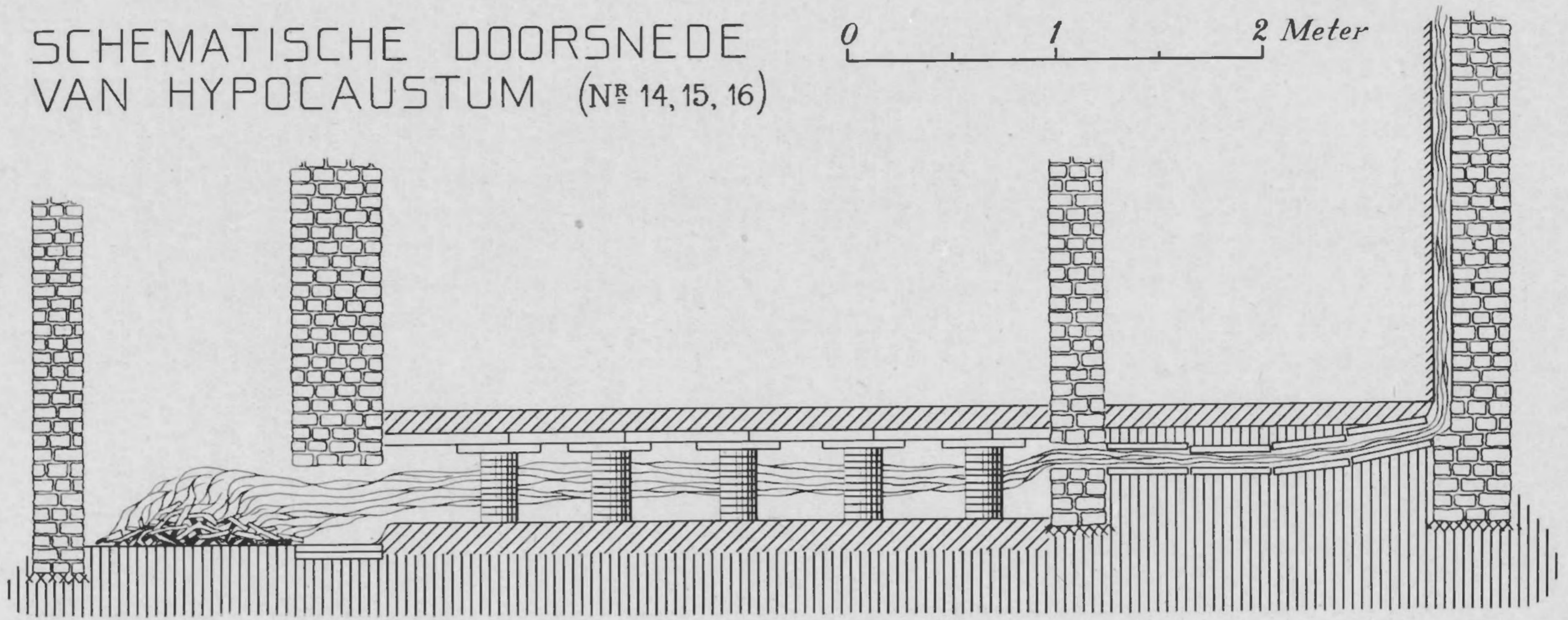

met hypocaustum-inrichting is voorzien geweest, was de hangende vloer geheel verdwenen. De onderste vloer daarentegen was nog geheel gaaf en lag op — 51 cM. Het scheidingsmuurtje tusschen beide ruimten was slechts 25 cM. breed. Het was nergens hoger bewaard dan bij den vloer van 16 (O), terwijl de bovenkant vrijwel vlak was. M. i. is het dus zeer waarschijnlijk, dat wij hier niet met twee vertrekken te doen hebben, maar met een enkel (van 3.40 M. bij 5.10 M.), waarvan de grootste helft de gewone hypocaustumverwarming bezat met z.g. hangenden vloer, op peilers rustend, terwijl de andere helft voorzien was van een systeem van verwarmingskanalen onder den vloer. Een dergelijke combinatie van deze twee verschillende systemen is ons ook van elders bekend (Pauly-Wissowa: Heizung bl. 2646, regel 56). De vloer van 16 bestond uit een dikke laag kalk met gestampten baksteen vermengd, rustend op klei; blijkens de, in de hypocaustumruimte gevonden resten, was de hangende vloer van 15 uit een dergelijke specie samengesteld, terwijl hij rustte op 25 pijlertjes van ronde tegels van ruim 21 cm. diameter. Om het draagoppervlak van deze laatste te vergrooten, waren deze afgedekt met dakpannen, waarvan de opstaande randen opzettelijk waren afgeslagen en waarop op hun beurt groote, vierkante tegels van 60 bij 60 cM. kwamen te rusten (zie schematische doorsnede Afb. 48, waarop echter 15 en 16 als twee afzonderlijke vertrekken zijn aangeduid). Naar de dikte der ronde tegels te oordeelen, (4 à 5 cM.) moet ieder zuiltje uit een tiental tegels hebben bestaan. Werkelijk waren bij sommige zuiltjes deze tien tegels nog vrijwel intact op hun plaats aanwezig. In twee gevallen waren alle tegels verdwenen, maar het spoor ervan was nog duidelijk te herkennen (zie detailkaart Afb. 49, in stippellijn aangegeven). Als hechtmiddel diende een zeer dun laagje klei. Aan den Z.W.-muur was nog een uitspringende richel *d* aangebracht, ter hoogte van — 3 à — 4 cM., waarop de vloer is komen te rusten. Ongeveer in het midden van dezen wand was deze richel onderbroken over een lengte van ongeveer 24 cM. en sprong daarenboven de muur zelf nog een weinig (1½ cM.) terug (zie detailkaart Afb. 49 *d*). Ongetwijfeld is hier een rookkanaal, vermoedelijk uit holle tegels bestaande, eenmaal ingebouwd geweest. In den tusschenmuur tusschen 15 en 16 waren twee rechthoekige openingen of kanalen van ongeveer 20 bij 9 cM. in doorsnede aangebracht *g* en *f*. Terwijl één vrijwel geheel was vernield, was de andere (Afb. 47) nog intact; hier was de bovenkant van die opening met een ingemetselden tegel versterkt. Aan beide openingen (die eenigszins schuin door den muur waren gelegd) sloten rookkanalen aan (zie plattegrond en doorsnede), die, na in ietwat stijgende richting onder den vloer van 16 te zijn doorgelopen, bij de verticale rookkanalen *i* en *h* uitmondten, die, in een inspringend gedeelte van achter- en zijmuur waren aangebracht. Deze kanalen waren, zooals de doorsneeteekening het duidelijk voorstelt, gebouwd uit dakpannen, boven en onder, met als zijwand brokken van tegels, het geheel met leem dichtgesmeerd.

Onbegrijpelijk was ons de aanwezigheid in 15 (detailkaart *e*) van een ruwe, door elkaar geworpen massa van brokken kalksteen, met kalk aan elkaar gehecht en als het ware een geheel vormend met den muur van 17. Als wij zien, hoe de, vlak daarvoor staande hypocaustumpijlertjes ietwat uit hun normale richting zijn gerukt en als het ware om dit ruwe stuk muur zijn heengebouwd, dan zouden wij geneigd zijn aan te nemen, dat het geheele hypocaustumcomplex 14, 15 en 16 een latere aanbouw is. Evenwel waren de punten, waar die aanbouw dan bij de villa aansloot, al te zeer verwoest om daaromtrent eenig bewijs te krijgen. En ook in dat geval moesten wij een aannemelijke verklaring kunnen vinden voor de aanwezigheid van dien klomp steenen. Mogelijk blijft natuurlijk, dat op

SCHEMATISCHE DOORSNEDE
VAN HYPOCAUSTUM (N° 14, 15, 16)

0 1 2 Meter

Afb. 48 en 49. Schematische doorsnede en plattegrond van hypocaustum.

deze plaats een doorgang naar 17 heeft bestaan en de onderbouw van den dorpel aldus — zij het op vrij slordige wijze — was versterkt. De muren van 15 en 16 zijn minder zwaar als die der villa zelf: zij zijn 40, 45 en 50 cM, dik. Talrijke brokken beschilderd stuc werden hier in het puin gevonden, en wijzen erop, dat dit vertrek of die vertrekken rijk versierd waren. Wij moeten er de eigenlijke woonkamers in herkennen.

Omtrent de stookplaats of het praefurnium (14) valt niet veel te zeggen. Zij bestaat uit een kleinen uitbouw van 1.52 M. bij 0.98 M., waarvan de muurtjes een kleine 30 cM, dik zijn. De vloer heeft vermoedelijk alleen uit leem bestaan. Het stookgat (plattegrond a), waarvan de resten nog alle sporen van groote hitte dragen, was uit dakpannen gemaakt. Een vlakke pan, den bodem vormend, lag nog ter plaatse; de wanden waren uit op elkaar gestapelde pannen gemaakt, vermoedelijk aan den bovenkant door een klein, boogvormig gewelf, doch mogelijk ook vlak (Jacobi: Saalburg, fig. 37) afgesloten. Dit stookgat was $\pm$ 40 cM. breed; de hoogte was niet meer vast te stellen, doch moet minder dan de hoogte der hypocaustumpijlers zijn geweest. Ook omtrent den opbouw van het praefurnium verkeeren wij in het onzekere. De waarschijnlijkste reconstructie lijkt ons die als bij een villa uit Baden (Bonn. Jahrb. 79, Taf. II, 13), waar het praefurnium door een boogvormig gewelf is afgesloten. Op te merken is verder, dat het stookgat niet in het midden van het praefurnium is aangebracht. Dat is eveneens te Baden het geval.

f. Z. W. gebouwsvleugel met badvertrekken (5 tot 12). In het verlengde van den gevel en aansluitend bij den kelder 4, is een vertrek gebouwd (5, 6) van 3.80 M. bij 3.50 M. waarvan de Z. hoek door een apart kamertje (6) van 1.20 M. bij 2 M. is ingenomen. De vloer van 5 was geheel verdwenen en er bestond geen aanduiding van de hoogte waarop hij kon hebben gelegen. De vaste grond was $\pm$ — 1.50 M., de fundeering der muren $\pm$ — 1.60 M. Heeft de vloer oorspronkelijk ook hier op ongeveer 0 gelegen en bestond er een verbinding op gelijk niveau met het vertrek boven den kelder? Wij weten het niet. Iets meer kunnen wij omtrent het kleine vertrekje 6 zeggen. Daarin was n.l. nog een vloer van kalk en gestampte baksteen aanwezig op — 1.36 M. Doch dit kan ook bezwaarlijk de begane grond zijn geweest: immers deze vloer ligt 29 c.M. lager dan de benedenvloer van het daarbij aansluitende, hieronder nader te bespreken hypocaustum 9. Moeten wij hierin den vloer van een badkuip zien, wellicht een zweetbad of laconicum? Anderzijds ligt dit vertrekje weer zoo ver van het praefurnium, dat ook deze verklaring ons weinig voldoet. Tenslotte zijn hier ook geen sporen van een hypocaustum, zooals pijlers of holle tegels der rookkanalen gevonden. Opmerkelijk is wel, dat de buitenmuur (zie kaart Afb. 41) van dit kleine vertrek met een laag rood stuc is bekleed, evenals dat het geval is bij 9 en 10, hetgeen er weer op wijst, dat dit vertrek 6 met 9 en 10 een geheel uitmaakt, althans daarmee nauw verband houdt. De bedoeling van dit stuc op een buitenmuur moet wel een ondoordringbaar maken van de wanden geweest zijn. Tusschen 6 en 9 was verder een, aan de afgeronde hoeken en de onderbreking van den muur zeer duidelijk te herkennen, verbinding bewaard gebleven van ongeveer 90 cM. breedte.

Ook omtrent de bestemming van 5 weten wij niets zeker. Het kan een kleedkamer geweest zijn, van waaruit men in de eigenlijke badvertrekken toegang kreeg.

Het eerste vertrek van dezen aparten vleugel (7) was ook zeer verwoest. Van den vloer was niets meer voorhanden. De vaste grond lag op — 92 c.M. Ongetwijfeld mogen wij als hoogte voor den vloer 0 aannemen. Dit vertrek, voorzien van een halfronden uitbouw

(schola) (8), is waarschijnlijk het frigidarium geweest, terwijl in 8 dan het gebruikelijke, vlakke koudwaterbekken (labrum) stond. Het frigidarium meet 2.50 M. bij 2.65 M., terwijl de halfronde uitbouw een goede 2 M. breed bij ruim 1 M. diep is.

Het caldarium (9, 10) hebben wij in het, achter 7 gelegen, langwerpige vertrek van 6 M. bij 2.50 M. te herkennen, waarvan de onderste hypocaustumvloer nog was bewaard gebleven op -1.08 M. à 1.07 M. Talrijke, met het puin vermengde resten van ronde hypocaustumpijlers, holle tegels, alsook enkele sporen op den vloer zelf toonden ons, dat dit vertrek van een z.g. suspensura of hypocaustumruimte was voorzien geweest. Een paar

Afb. 50. De Z.W.vleugel van de villa

uitstekende muurresten (tusschen 9 en 10) wijzen op een latere verbouwing: hier moet waarschijnlijk eenmaal een muur 9 en 10 hebben gescheiden, die naderhand is weggebroken. (Afb. 50). Evenwel kon aan den vloer niets meer worden geconstateerd. Wat de hoogte van de pijlers van dit hypocaustum betreft, deze moet aanzienlijk grooter zijn geweest dan bij 15 b.v. Immers de begane vloer van 7, 8 moet, zooals wij gezien hebben, op ± 0 hebben gelegen en het, hieronder nader te beschrijven praefurnium droeg in den zijwand nog sporen van een vloer, die op ongeveer $+6$ gelegen heeft. Daaruit mogen wij besluiten, dat de hoogte der pijlers ruim 1 M. moet zijn geweest (Jacobi: Saalburg blz. 247 spreekt van een

hoogte, varieerend van 0.60 M. tot 1.15 M.). Te vermelden is hier ook, dat zowel de binnen- als de buitenwand met een laag rood stuc was gedekt geweest.

Het trek gat tusschen praefurnium (11) en suspensura was in het midden van den dwarsmuur aangebracht en ongeveer 1 M. breed. Deze dwarsmuur was klaarblijkelijk hier naderhand aangebracht en ongetwijfeld gelijktijdig met het afbreken van den muur tusschen 9 en 10 tot stand gekomen. Het onderste gedeelte van het trek gat was nog goed bewaard (zie foto Afb. 51) en was gevormd uit op hun kant staande dakpannen of tegels, die ten gevolge van de werking van het vuur blauw waren gebrand. Zij zaten met hun bovenkant ongeveer op dezelfde hoogte als de beneden vloer van het hypocaustum 9, 10, t.w. op — 1.08 (zie de detailkaart Afb. 52). De stookplaats (11) zelf nam een ruimte van 2.04 M. bij

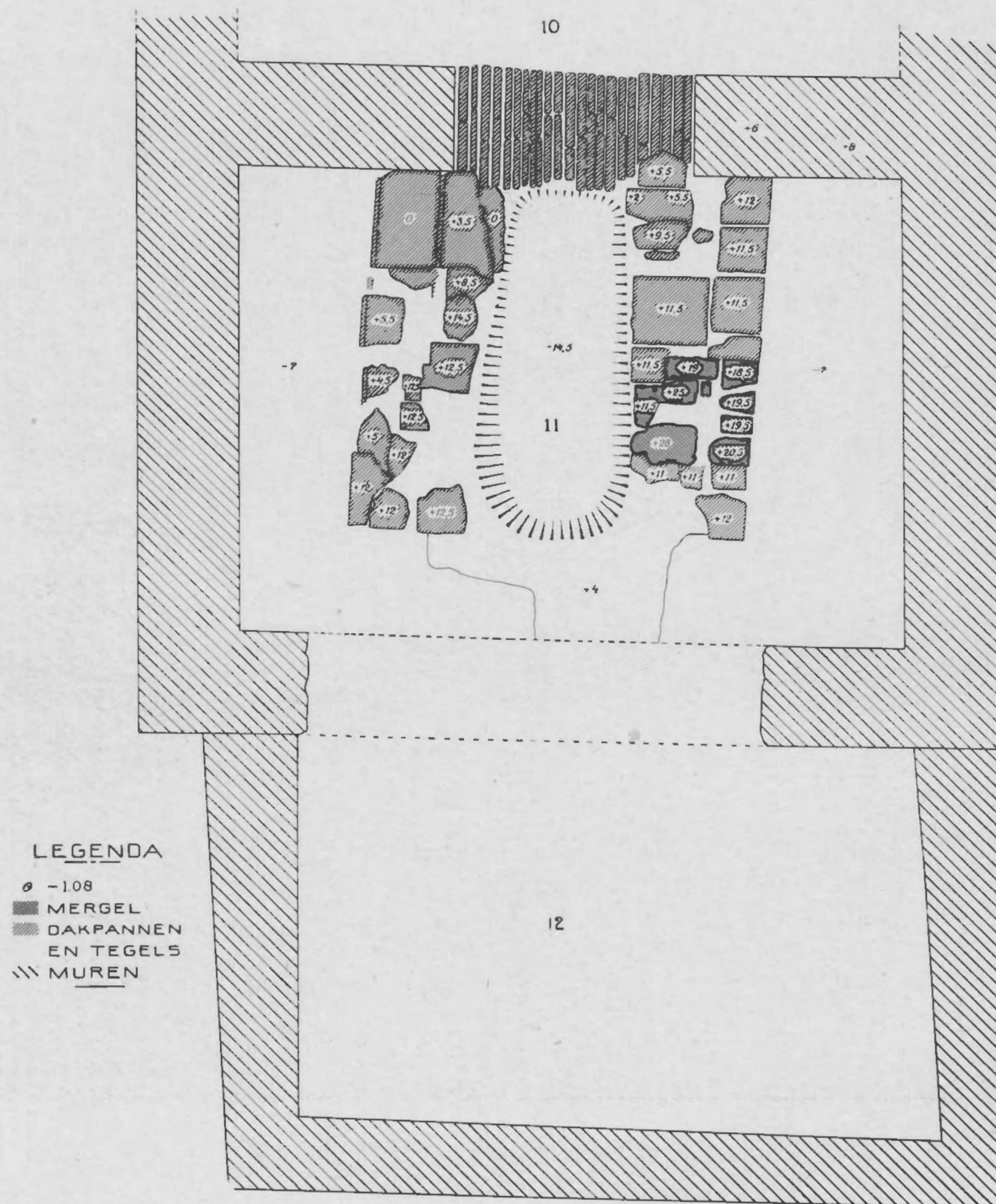

Afb. 51. Hypocaustum en stookplaats.

2.90 M. in beslag en vormde als het ware een geheel met den kleinen uitbouw 12 (van $\pm$ 2.75 M. breed bij 1.70 M. diep). De vuurhaard was nog duidelijk te herkennen. Hij bestond uit een langwerpige ovale uitholling in den bodem, van ongeveer 1.50 M. bij 0.60 M. gelegen op — 1.225 M., tusschen twee wanden van met klei op elkaar gehechte dakpannen en tegels; ook enkele stukken mergelsteen waren daarbij verwerkt. Wat nog van dezen ovenbouw bewaard is gebleven, is op de detailkaart aangeteekend met de verschillende

hoogtematen voorzien (aangeduid ten opzichte van den benedenvloer van het hypocaustum 9, 10, zoodat 0 der detailkaart — 1.08 beteekent ten opzichte der overige hoogtematen der villa). Vlak achter den oven was nog een klein stukje van een, uit kalk en gestampten baksteen gemaakt vloertje aanwezig, dat 4 c.M. hoger lag dan de benedenvloer van 9, 10, t. w. op — 1.04. Hoe verder de bovenbouw van dezen oven is geweest, weten wij niet;

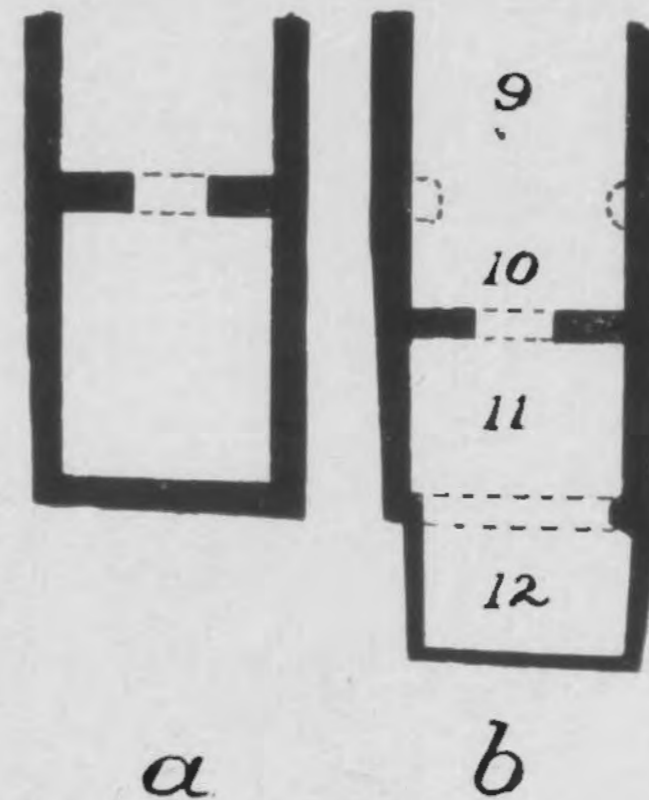
DETAILKAART STOOKPLAATS N° 10, 11 EN 12

Afb. 52. Detailkaart der stookplaats.

zijn hoogte zal echter op ongeveer 1 M. moeten worden geschat, daar de sporen van een vloer in 11 op de hoogte van plus 6 zijn geconstateerd. Ongetwijfeld heeft boven dezen oven het waterreservoir gestaan. Niets is hiervan behouden gebleven, zelfs geen resten der gebruikelijke, looden leiding werden gevonden.

Zooals wij reeds opmerkten (zie plattegrond Afb. 52 en ook de hier afgebeelde schets Afb. 53), is de achtermuur van het praefurnium eerst gesloten geweest en is naderhand een bres daarin geslagen en de ruimte met een dieper in de heuvelhelling dringenden uitbouw (12) verwijld. Deze uitbouw is zeer slordig uitgevoerd: niet alleen is de vorm vrij onregelmatig, maar ook de dikte der muren is ongelijk en varieert van 40 tot 28 c.M. Het tijdstip, waarop deze verbouwing heeft plaats gehad, is ongetwijfeld hetzelfde als dat der hierboven besproken veranderingen tusschen 9 en 10. De beteekenis dezer verbouwingen is duidelijk. Men heeft na eenigen tijd het caldarium en mogelijk ook de stookplaats onvoldoende bevonden en daarom het geheele gebouw eenigszins naar achteren verlengd, zoodat het caldarium ongeveer 1.50 M. langer werd en de stookplaats in plaats van 3.50 M. op ruim 4 M. lengte werd gebracht. In 12 heeft geen steenen vloer gelegen; een dikke laag zwarte aarde (houtschool?) bedekte den kleibodem, die ook ongeveer op — 1.04 M. lag.

Afb. 53. Schets aanduidende hoe de oorspronkelijke aanleg (a) later is verbouwd (b).

DE VONDSTEN.

Bronzen Inscriptieplaatjes.

In vertrek 20 werden fragmenten gevonden van twee bronzen plaatjes (I^{a-b} en II) waarop zeer belangrijke inscripties voorkomen. Een gedeelte van een derde plaatje (III) met een dergelijke inscriptie voorzien werd gevonden aan den voorkant van het gebouw, ongeveer daar waar de groote trap die toegang tot de porticus geeft is vastgesteld.

Inscriptie Ia. Van het eerste plaatje is ons een groot fragment bewaard gebleven van 11.5 c.M. hoogte en 13.4 c.M. lengte. Dit fragment is op zich zelf ook weer gebroken in twee stukken terwijl een paar zeer kleine fragmenten ook nog tot dit plaatje hooren. De aangeduide hoogte is ongetwijfeld tevens de oorspronkelijke, zooals uit het gedeeltelijk bewaarde geprofileerde lijstje blijkt. De lengte moet oorspronkelijk aanzienlijker zijn geweest. De zijrand is aan één kant bewaard. Hoe groot het verdwenen gedeelte moet zijn geweest zullen wij straks bij het bespreken der inscripties nader in oogenschouw nemen. Het plaatje is van brons en aan de voorzijde voorzien van een prachtige glimmende donker-groene patina; de achterzijde is doffer. Het brons is iets meer dan 0.5 m.M. dik. Vermoedelijk is de oorspronkelijke vorm dezer inscriptie rechthoekig geweest, en hebben wij hier dus geen *tabula ansata* in te herkennen, zooals in de andere hieronder te bespreken plaatjes: immers aan den bewaarden zijrand is geen breuk te herkennen, zooals die met recht zou mogen worden verwacht indien wij met een *tabula ansata* hadden te doen.

Van deze inscriptie aan de voorzijde geven wij hier een afbeelding (Afb. 54) met daarnaast een afschrift van den text zooals wij meenen hem te mogen lezen en aanvullen:

Dat wij voor de laatste letter van de 1^e regel eene i mogen aannemen staat wel buiten twijfel, en de lezing Vitalinius is dan ook wel zeker. In de 2^e regel is wellicht alleen de beteekenis der twee laatste letters eenigszins twijfelachtig. Doch de aanvang van de 3^e regel geeft aanleiding „quaestoricio” aan te vullen.

IIVIR. Q. op den 3^e regel zou als duumvir quinquennalis kunnen worden gelezen? ¹⁾ De laatste regel is duidelijk: Julius Amico; hierop volgde waarschijnlijk nog: optimo. Doch Julius is waarschijnlijk het cognomen terwijl dan op het eind van de 3^e regel nog het gentilicium zou zijn weggevallen.

Uit deze inscriptie blijkt dus dat aan MARCUS VITALINIUS, die oud-quaestor van de Colonia Ulpia Trajana was, en de waardigheid van duumvir bekleedde, door... JULIUS de verzekering van vriendschap wordt gegeven.

De letters zijn zorgvuldig in het metaal gesneden en wel zoodanig dat de groeven, die

M·VITALINI .....
DEC·C·V·T·QV...
CIO·IIVIR·Q.....
IULIUS·AMICO...

*M(arco) Vitalini(o) Secundo)
dec(urioni) C(oloniae) U(lpiae) T(ra-
janae) qu(aestori)cio duumviro
q(uinquennali) Julius Amico (op-
timo).*

Afb. 54 (op ongeveer 1/2).

aan het metaaloppervlak vrij breed zijn (1.5 à 1 mm.), V-vormig toelopen, zooals de Romeinen dat overigens ook bij hun inscripties op steen plegen te doen.

Inscriptie Ib. Wanneer wij het plaatje met de vorige inscriptie om zijn lengteas om-draaien, dan krijgen wij op de achterzijde een andere inscriptie te zien (Afb. 55). Hier zijn de letters door ingeslagen stippellijnen gevormd en, zooals duidelijk blijkt uit het feit dat sommige dezer punten de letters der voorzijde beschadigden, is deze inscriptie van jongeren datum.

Zooals bij de voorzijde moeten wij aannemen dat ook hier een deel der inscriptie is verloren gegaan en wel het einde van iedere regel. Op de eerste regel zien wij nog na de laatste letter van Tertinio een ingeslagen puntje dat vermoedelijk op een beginnend nieuw woord wijst, zonder dat wij aanduiding bezitten omtrent de eerste letter van dit woord.

Ook in de 2^e regel zien wij na aedilicio een nauwmerkbaar spoor van een letter waarvan het eerste deel uit een verticale streep bestaat.

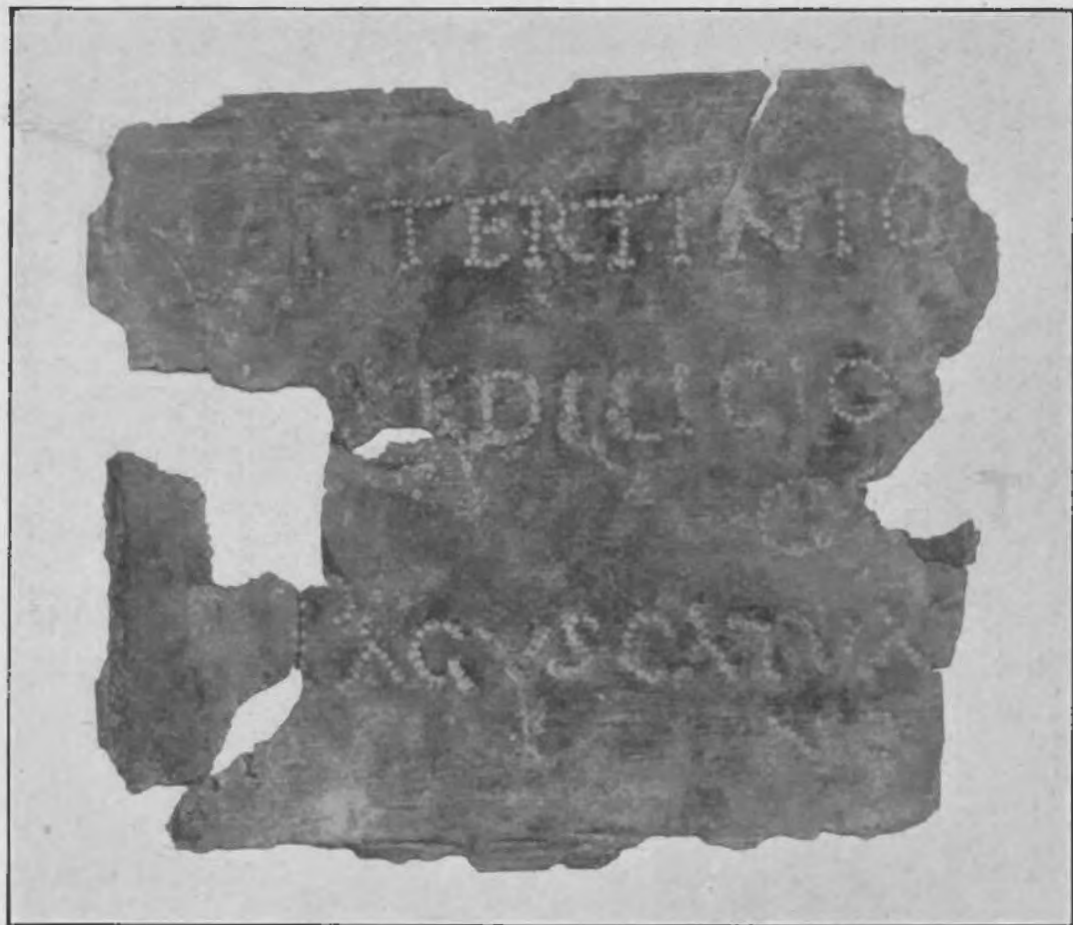
Op de 3^e regel zien wij duidelijk C·V· en op een klein bijpassend fragment van dit plaatje — corresponderend met de V op het eind van de 2^e regel der voorzijde — zien wij een punt op de helft der letterhoogte na deze V zoodat wij C·V· mogen lezen. Wij

1) Prof. Bonn uit Berlijn, die mij tijdens de bestudeering dezer inscripties door menige raad-geving de taak vergemakkelijkte, doet mij opmerken dat questoricio II viro quinquennali de waardigheid van den enkelen II vir overslaat. Men zou dus moeten verwachten: quest. II vir, II vir quinq. — Cf. C. I. L. XIII. 8772. Dessau And. p. 698.

zijn dan ook geneigd om hier een T achter te voegen en Coloniae Ulpiae Trajanae te lezen evenals wij dit reeds op de voorzijde deden.

De 4^e regel is zeer duidelijk. Hier moeten wij lezen Pagus Catualium. Immers Catualium

Afb. 55 (op ongeveer 1/2).

·T·TERTINIO...
AEDILICIO.....
C·V·T...
PAGVS CATVALIYM PATRO
NO

T(ito) Tertinio... aedilicio...
C(oloniae) U(lpiae) Trajanae) ...
Pagus Catual(ium) patro)no

T. TERTINIO CICERDNI (19 letters)
AEDILICIO DECIVLRE (19 letters)
C.V.T
PAGVSCATVALIYM PATRO (18 letters)
NO

is de op de Peutingerkaart (Afb. 56) aangeduide plaats op den linker Maasoever tusschen Tongeren (Atuatuca) en Nijmegen (Noviomagus) die wij volgens de eenen in het dorpje Haelen tegenover Roermond zouden moeten zoeken ¹⁾; of volgens sommigen in Heel ²⁾ of in

Afb. 56. Gedeelte der Peutingerkaart.

het iets Zuidelijker gelegen Horn, terwijl ook de hypothese dat het veel noordelijker gelegen Kessel zou zijn, is geopperd. Doch indien men zich aan de afstanden houdt die op de

1) MILLER: Itineraria Romana (1916) blz. 58. Cf. Publications de la Société hist. et arch. dans le Limb. 1924, bl. 155.

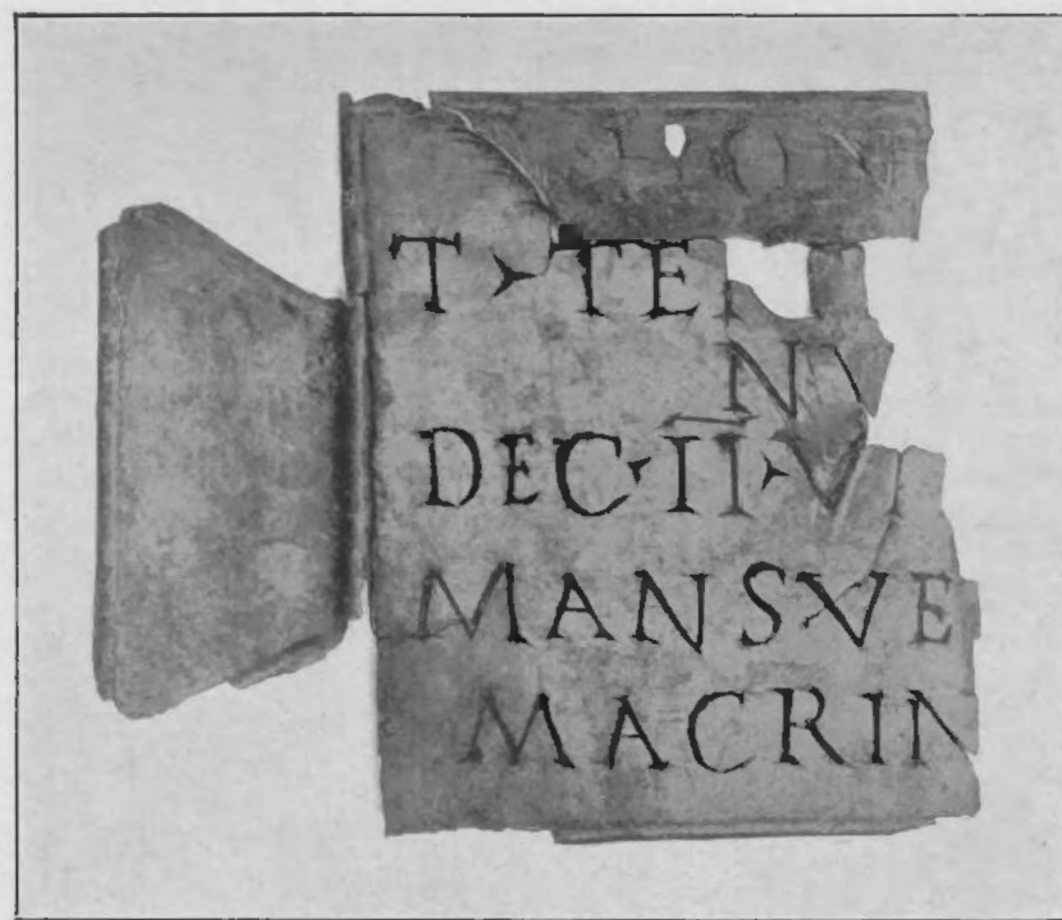
2) C. LEEMANS: Romeinsche Oudheden te Maastricht Pl. I (Leiden, 1843).

CICERDNI

Peutingerkaart zijn aangegeven, dan lijkt de identificatie met Heel het meest waarschijnlijk, te meer omdat daar werkelijk fundeeringen van Romeinsche gebouwen zijn vastgesteld ¹⁾. Van groot belang voor ons is echter dat deze naam, die op genoemde kaart slechts een station aanduidt, hier in verbinding met Pagus voorkomt, doch hierop zullen wij hieronder nog gelegenheid vinden nader in te gaan. Na Catualium heeft zeker nog PATRO gestaan. Immers op de 5^e regel lezen wij NO, en wel zoo geplaatst dat wij hierin het vervolg hebben te herkennen van den vierden regel.

Al mogen dus van deze inscriptie nog een paar woorden onaangevuld blijven, het is duidelijk dat wij te doen hebben met een tabula patronatus ²⁾ door den Pagus Catualium aan zekeren Titus Tertinius geschonken, die zelf oud-aediel was van de Colonia Ulpia Trajana.

Inscriptie II. De fragmenten van het tweede bronzen plaatje bestaan uit drie grootere en een klein stuk. De patina is uitstekend en van mooie blauwachtige kleur. Alle stukken behooren weer tot de beginregels der inscriptie terwijl de andere helft ontbreekt. Bedoelde fragmenten passen alle aan elkaar. Zij vormen een plaatje van 10 c.M. hoogte bij 8.4 c.M. lengte, voorzien van een uitsteeksel in zwaluwstaartvorm (dat ongeveer 3.5 c.M. lang is bij

Afb. 57 (op 1/2).

HONO...
 T·TERTI...
 NV...
 DEC·II·VII//..
 MANSVET..
 MACRIN..
*Hono(ri) T(iti) Terti(nii)...
 nu...Dec(urionis) Duumviri...
 Mansuet(us) . . . . et) Macri-
 n(us) . . .*

7 c.M. grootste breedte). De dikte van het metaal is vrijwel dezelfde als bij het 1^e plaatje. De inscriptie is zeer goed verzorgd; de letters zijn van denzelfden aard (spits ingesneden) als van de voorzijde van het reeds besproken exemplaar. (Afb. 57).

Het is duidelijk dat hier een tamelijk groot gedeelte (mogelijk iets meer dan de helft) van het plaatje ontbreekt. De eerste regel bevat na een palmornament de letters Hon en het begin van een ronde letter die wij wel als een O kunnen beschouwen hetgeen de lezing Honori waarschijnlijk maakt (cf. C. XII. 3165b; Dessau 1214, 1220, 1243), waarachter

1) Publicat. de la Société historique et archéologique T. XVIII, 1881, bl. 207 (HABETS, Découvertes d'antiquités dans le Limbourg). — De afstand Atuatuca-Catualium is op de P.kaart 30 leugae of 66.66 K.M.

2) HUEBNER: Exempla script. epigr. latinae blz. 301.

dan een tweede palmornament in tegenovergestelde richting gebogen mag verondersteld worden. Is deze lezing juist en dus ook het aantal ontbrekende letters, dan zou het plaatje oorspronkelijk ongeveer 15 c.M. lang zijn geweest, ongeacht natuurlijk de uitsteeksels aan beide zijkanten.

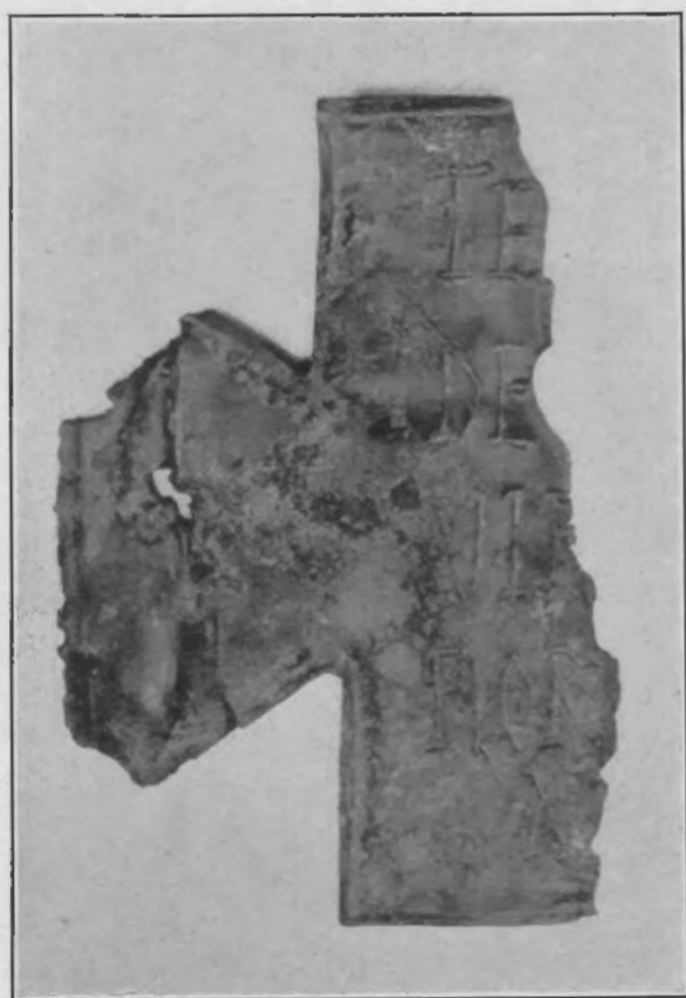
De 2^e regel bevat de letters T. Terti hetgeen zeker wel op grond van den inhoud van de inscriptie aan de achterzijde van I, als Tertinio mag worden gelezen. Hier is dus wel dezelfde persoon bedoeld, gelijk ook de voornaam Titus aantoont.

De 3^e regel is weer als een voortzetting van den vorigen te beschouwen; doch het is moeilijker hier het ontbrekende gedeelte dat wellicht nog uit een 3 tal letters bestond aan te vullen.

Op den 4^{en} regel lezen wij Dec. II VI I, waarvan de laatste zeker als R moet worden gelezen.

De 5^e regel bevat het begin van den naam Mansuetus en de 6^e regel het begin van den naam Macrinus. Het is waarschijnlijk dat wij met twee personen te doen hebben en dat wij na Mansuetus nog „et” moeten aanvullen.

Inscriptie III. Van het derde plaatje is slechts een vrij klein gedeelte bewaard gebleven. Dit toont ons weer een dergelijke inscriptie en ook hier zijn slechts de beginletters van iederen regel bewaard. Een der twee zwaluwstaartvormige uitsteeksels is hier ook nog aanwezig. De dikte van het plaatje is ongeveer 0.5 m.M. De oorspronkelijke hoogte is, dank zij de bewaarde randen, nauwkeurig aan te geven: zij bedraagt 11.4 c.M. De lengte van het fragment is slechts 3.7 c.M. Het uitsteeksel is ongeveer 3.5 c.M. lang en moet oorspronkelijk een hoogte van ± 8 c.M. hebben gehad. (Afb. 58).

TE...
DEC...
VIR...
FLOR.
A..

*Te(rtinio) ... dec(urioni) ...
(duum)viro ... Flor ... a(mico
optimo)*

Afb. 58 (op $\frac{1}{2}$).

Dat de eerste regel weer den naam TE(RTINIVS) zal hebben vermeld is wel zeer waarschijnlijk; doch verder is den regel moeilijk aan te vullen. Daar wij hier met een zeer gedrongen lettertype hebben te doen zou TERTINIO slechts een klein gedeelte (± 5 c.M.) ruimte beslaan, zoodat wanneer wij den oorspronkelijken vorm van het besproken plaatje

als een liggenden rechthoek denken van ± 14 c.M. lang en wanneer wij aannemen dat zoowel vóór de beginletter van den regel als achter de laatste letter ongeveer 2 c.M. ruimte is gelaten, kunnen na TERTINIO nog ongeveer 6 à 7 letters worden verondersteld; al blijft dit natuurlijk een grove gissing daar de lengte van het plaatje onzeker is.

De 2e regel vangt aan met DEC wat wel als de afkorting van *decurio* mag worden gelezen. Wat hierop volgt is onzeker maar uit het begin van den volgenden regel blijkt wel dat wij mogen aannemen dat de opsomming van ambtstitels voortging en de regel op II zal hebben geëindigd hetwelk te samen met den 3^{den} regel als *Iiviro* te lezen is.

De 4de regel is onzeker. Mogelijk is FLOR. als het begin van een naam als bv. Florentinus op te vatten?

De 5de en laatste regel, die eenigszins terugspringt, vangt aan met een A en de daaropvolgende letter is zeer waarschijnlijk een M geweest. Bij de breuk, die hier heeft plaats gehad, is nog het eerste been dezer letter te zien. Wij zijn geneigd om hier *Amico optimo* aan te vullen. Al hebben wij dus ook hier weer met een zeer lacuneus opschrift te doen, toch lijkt het wel zeker dat het eveneens de tekst bevat van een formule, waardoor eer bewezen wordt aan Tertinius (die hier als decurio en Iivir betiteld wordt) door een persoon wiens naam vermoedelijk met Flor... aanvangt.

Betekenis dezer inscripties: Van deze vier verschillende inscripties hebben er twee (1^b en II) betrekking op denzelfden Titus Tertinius. Wij laten daarbij een oogenblik III buiten beschouwing, alhoewel er alle reden voor bestaat ook deze aan denzelfden persoon toe te schrijven. Uit Ib zien wij dat T. Tertinius oud-aediel was vermoedelijk van de Colonia Ulpia Trajana. Zooals bekend is waren de aedilen (ten getale van twee) te samen met den duumviri en de quaestoren, de hoogste bestuursambtenaren eener colonia. Terwijl de aediel speciaal politiefuncties had te vervullen (bewaken van straten, pleinen en markten, toezicht houden op den bouw en het onderhoud van wegen, enz.) was de duumvir het hoofd der rechterlijke macht en de quaestor was belast met de behartiging der financiën en het innen der belastingen. Door het ontbreken van het eind van den tweeden regel weten wij niet welk ambt hij nog meer vervulde op het oogenblik dat de Pagus Catualium hem als patronus heeft gekozen. Zeer waarschijnlijk was hij dan wel duumvir. Immers de aedielen zijn doorgaans in het stadsbestuur aan de duumviri ondergeschikt, al zijn het hun collega's zoodat Tertinius na aediel te zijn geweest tot duumvir kan bevorderd zijn.

Wat hier ook van zij, op II lezen wij dat Tertinius decurio en duumvir is zonder dat hierbij aangeduid is van welke colonia. Het kan echter moeilijk aan te nemen zijn dat hier aan een andere colonia dan die op I^b genoemd gedacht moet worden. Immers een decurio (d. i. de officieele titel voor leden van den gemeenteraad van steden met Romeinsch recht) van de kolonie van het Ravensbosch zelf is bezwaarlijk denkbaar; daar deze nederzetting eerder als een vicus moet worden beschouwd, en vici en castella in den regel aan naburige steden waren toegevoegd. En zelfs wanneer wij den vicus van het Ravensbosch als de hoofdplaats van een pagus beschouwen dan nog zou daar het bestaan van een *ordo decurionum* niet waarschijnlijk zijn. Pagi met zulk een *ordo* zijn alleen met zekerheid in Afrika vastgesteld. Overigens voor gevallen waarin voor een vicus magistri, aedielen of quaestoren zijn geconstateerd neemt men nog aan dat deze hoogere ambtenaren vaak dezelfde kunnen zijn geweest als die van de colonia.

Uit een en ander blijkt daarbij dat er tusschen de nederzetting van het Ravensbosch en Catualium eenerzijds, en Xanten anderzijds een verband moet worden gezocht. Dat dit

laatste de hoofdplaats van een civitas of gouw was, is bekend, al tastte men omtrent de begrenzing van het grondgebied van deze civitas, in het duister. Men mag aannemen dat een civitas liefst een of meer bepaalde stammen omvatte en voor de civitas Ulpia Trajana is vastgesteld dat ook een gedeelte van het gebied langs de Maas er toe moet hebben behoord ¹⁾. Civitates worden vaak tevens met den naam van een dergelijken stam aangeduid. Ten onzent kennen wij door den wijsteen uit Ruimel (ten Z. van 's Hertogenbosch) (C. I. L. XIII 8771) (opgericht ter eere van Hercules Magusanus) een Civitas Batavorum waarvan de hoofdplaats zoowel in Lugdunum Batavorum als in Nijmegen is gezocht.

Het verband dat nu in de eerste plaats tusschen de Civitas Ulpia Trajana en den Pagus Catualium mag worden gelegd kan niet twijfelachtig zijn. Deze laatste is een ondergouw van de civitas geweest; de inscriptie 1^b levert daarvan voor het eerst het bewijs. In het midden moet worden gelaten of ook de vicus van het Ravensbosch nog onder Catualium en dus ook onder Xanten ressorteerde.

Een ander waardevol gegeven, dat wij door 1^b verkrijgen, is dat Catualium (hetwelk wij enkel door de Peutingerkaart (Afb. 56) als een station aan den weg langs den linker Maasoever tusschen Maastricht en Nijmegen kennen) hier als een *pagus* wordt aangeduid.

Wat nu de persoon van *Tertinius* aangaat, mij is geen document bekend, waarop deze naam met denzelfden voornaam Titus voorkomt; wel lezen wij op een wijsteen aan Jupiter (C. I. L. XIII 8619), toevallig weer afkomstig uit de buurt van Xanten (gedat. 232 n. Chr.), den naam *Tertinius Vitalis*. Verder is o.a. uit Mainz (C. I. L. XIII 7115) een inscriptie met den naam *Tertinius* bekend.

De lezing van C. V. T. als Colonia Ulpia Trajana verdient ook nog een nadere bespreking. Immers dat iemand, die een functie in een stadsbestuur bekleedt, zoo ver van deze stad verwijderd zou gaan wonen (in vogelvlucht is de afstand tusschen Xanten en het Ravensbosch ruim 100 km.) mag verwondering wekken. Prof. BOHN is van meening, alhoewel hij erkent dat er geen voorbeelden zijn waarbij de afkorting C. V. T. een andere beteekenis heeft als Col. Ulp. Trajana, dat de mogelijkheid bestaan blijft dat hier een andere Colonia wordt bedoeld: bv. een Colonia Ulpia Tungrorum.

Wellicht is echter dit probleem ook op te lossen door aan te nemen, dat *Tertinius* oorspronkelijk wel te Xanten of in de omgeving daarvan heeft gewoond, doch dat hij later, toen hij had opgehouden deel uit te maken van het stadsbestuur aldaar, zich in het Ravensbosch heeft gevestigd. De inscripties die hem te Xanten waren geschonken zou hij dan naar zijn nieuwe woning hebben meegenomen.

De naam *Mansuetus*, dien wij op II genoemd vinden, is ook moeilijk thuis te brengen. Wel komt hij meermalen op inscripties voor (C. I. L. XIII, 6871, 6873) zonder dat echter een verband kan worden gelegd ²⁾. En ook *Macrinus* kennen wij niet nader, al komt de naam meermalen voor (Cf. Prosop. Imp. Rom. II, blz. 314, 24 en *Macrinus Perpetuus* op C. I. L. XIII, 7281. 230 n. Chr.). Of moeten wij hierin misschien den oogarts MACRINUS herkennen wiens zalfstempel in 1866 te Heerlen is gevonden? (C. I. L. 10021. 109).

1) SCHUMACHER, Siedelungs- u. Kulturgeschichte der Rheinlande, Bnd. II, blz. 216. Het gebied van de Civitas U. T. was o. m. bewoond door de Cugerni, de Baetasii en de Sugambri en bezat talrijke kleine steden en dorpen in de buurt van den Rijn en de Maas gelegen.

2) Cf. JULIUS MANSUETUS bij Otto Schilling: de legionibus romanorum 1893 bl. 55; Bonn. Jahrb. 83,136 n° 37.

Wanneer wij nu het opschrift III in verband brengen met 1^b en II, dan staat het wel buiten twijfel, dat hier dezelfde Tertinius is genoemd met dezelfde titels (decurio en duumvir) die wij op II reeds vermeld vonden. Den naam van de persoon, die hem eer bewijst, kunnen wij niet nader bepalen.

De oudste inscriptie van de vier is zonder eenigen twijfel 1^a. Immers het bronzen plaatje waar zij op voorkomt was oorspronkelijk alleen voor Vitalinius bestemd. Pas later heeft men de achterzijde gebezigd voor het aanbrengen van 1^b. Daar 1^a aan Vitalinius was opgedragen moeten wij aannemen dat reeds een zekere tijd was verstreken toen het Tertinius-inschrift er werd op geplaatst. Deze oudste inscriptie nu is geheel van denzelfden aard als de reeds besprokene. Zij is aan M. Vitalinius, decurio der Colonia Ulpia Trajana, oudquaestor en duumvir, opgedragen. Deze M. Vitalinius is zeer goed mogelijk dezelfde die op een inscriptie uit de buurt van Xanten (C. I. L. XIII 8621) met het cognomen Secundus wordt genoemd en dan beneficiarius consularis was. Wij mogen aannemen dat Vitalinius na uit den militairen dienst te zijn getreden, in het stadsbestuur der Colonia Trajana een rol is gaan spelen.

Ten slotte moeten wij nog even de vraag bespreken waartoe de kleine bronzen tabellae hebben gediend. Men vindt ze doorgaans met opdracht-formules aan een godheid. Het Museum van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap ¹⁾ bezit b.v. een dergelijk plaatje uit de omstreken van Kleef. Dat deze plaatjes gehecht werden aan wijgeschenken is wel zeker; de niet zelden erop voorkomende formule „Votum solvit libens merito” of „dono dedit” toont dit aan. Soms schijnt zelfs de draad, waarmede de tabella aan het geschenk bevestigd was, te zijn bewaard gebleven ²⁾. Wij mogen dus aannemen, dat onze bronzen plaatjes aan een geschenk (b.v. een borstbeeld) waren gehecht hetwelk dan in het atrium of het vertrek dat daarvoor in de villa van het Ravensbosch dienst deed, was opgesteld. Immers het is in dit vertrek dat twee der plaatjes werden gevonden, terwijl het derde bij de voorhal is voor den dag gekomen.

Ongetwijfeld is het gebruik van de tabella aenea veel grooter geweest dan wij op grond van het aantal tot ons gekomen exemplaren kunnen veronderstellen. Immers het tweemaal gebruikte exemplaar I^{a-b} toont ons reeds, dat brons een waardevol metaal was. En bij het leegplunderen van de verlaten villa's zullen ook juist deze bronzen voorwerpen het eerst zijn weggenomen.

Wat den aard der geschenken aangaat mogen wij in de eerste plaats aan beelden denken (men vergelijkte b.v. C. I. L. XIII, 5063), te meer daar dergelijke geschenken ook door *vici* en *pagi* aan verdienstelijke hoogwaardigheidbekleeders werden gegeven en in hun woning werden opgesteld. ³⁾

Tusschen het puin van deze villa werden verder een groot aantal aardewerkfragmenten gevonden, alsook talrijke metalen voorwerpen, enkele munten, enz. Het karakter van al deze

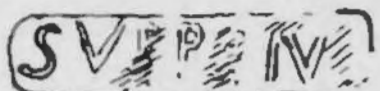
1) *Catalogus*, 1868, AD 2 bl. 164.

2) Het grafrelief CIL XIII 4669, (= Espérandieu: VI 4674): Protome viri imberbis tabellam ansatam tenentis, waarop Prof. BOHN mij opmerkzaam maakte, kan deze opvatting slechts steun bij brengen.

3) FRIEDLAENDER: Darstellungen aus der Stitengeschichte Roms 8 ed. III blz. 271.

stukken komt vrijwel geheel overeen met dat der voorwerpen die wij gewoon zijn in de Romeinsche villa's in Limburg te vinden. Wij zullen dan hier ook geen uitvoerige beschrijving der vondsten geven maar volstaan met te verwijzen naar de uitstekende bespreking die Dr. GOOSSENS aan de voorwerpen in de villa van Vlengendaal gevonden, destijds heeft gewijd ¹⁾. Alleen enkele der belangrijkste stukken, vooral die voor een nauwkeurige dateering van bijzondere waarde zijn, vermelden wij hieronder apart.

Terra sigillata stempels.

	OCISO F	Op bodemfragment van bord Drag. 31. (Arentsb. ²⁾ Pl. XXXV nr. 141) La Madeleine, uiterste Limes.	Midden 2 ^{de} eeuw.
	SVPPVTVS	Zeer onduidelijk; op het bodemfragment van het kommetje Drag. 33 ongeveer als Steiner: Xanten Pl. I, 15; met een lijstje aan de binnenzijde tusschen bodem en wand. De meest waarschijnlijke lezing lijkt mij SVPPVTVS (C. I. L. 1857), waarvan exemplaren gevonden zijn te Corennes (Museum Namen) en bij Keulen, (Museum aldaar). Ook in het Museum te Brussel bevindt zich een exemplaar.	

Versierde terra sigillata.

Wandfragment vermoedelijk van een kom Drag. 37. Ornamenten: boog in vischgraatmotief; aan weerszijden van den boog een vertikaal verdeelingsornament eindigend in een knop Cf. Knorr, Cannstatt, 1907, XV, 5, met stempel Biracil; afk. Riegel, Mus. Freiburg i. Br. De ruimte binnen den boog gevuld door een spiraal in het midden eindigend op een rozetje. Een reeks van dezelfde bogen hebben hier omheen het onderste gedeelte van de kom geloopt. Fabrikaat uit La Graufesenque. (Afb. 59 rechts). Domitianus.

Wandfragment vermoedelijk van een kom van hetzelfde type. Eierlijst Arentsb. Afb. 79, 32 en 33; zigzagrandje id.; ruitervormig Arentsb. Afb. 79, 32; hollend dier id. Afb. 79, 11; rozetvormig strooi-ornament id. Afb. 79, 5. Behoort tot de producten van de pottenbakkers Toccus, Gesatus, Germanus, Tribunus, e. a. uit Lavoye en is dus te dateeren tusschen den tijd van Hadrianus regeering tot kort na 150 na Chr. (Afb. 59 links). Hadrianus tot circa 150 n. C.

Onderste gedeelte van een wand vermoedelijk van een zelfden komvorm. Ornamenten: rozet Fölzer³⁾ Taf. V, 15; verdeelingsornament id. Taf. VI, 7; een dier (hert) id. Taf. VI, 1; blad id. Taf. XXVI, 235. Deze versieringen, alsook de schikking en het motief vinden wij Begin 2de eeuw.

1) *Intern. Archiv. f. Ethnographie*, Bd. XXIV, 1916, blz. 19.

2) J. H. HOLWERDA: Arentsburg, Een militair vlotstation bij Voorburg, 1923.

3) E. FÖLZER: Die Bilderschüsseln d. Ostgallischen sigillata-Manufakturen, 1913.

terug bij Satto, die waarschijnlijk in Heiligenberg en Trier van ongeveer 90 tot 120 na Chr. heeft gewerkt. (Afb. 59 midden).

Bodemfragment vermoedelijk van hetzelfde type kom. Van de ornamenten is slechts een klein gedeelte bewaard: te herkennen is nog, dat de onderste rand versierd was met bogen, waartusschen een hangend blad; binnen de bogen een vogel. Dit motief is ook door Satto gebruikt. (Fölzer, VI, 1).

Afb. 59. Fragmenten van versierde terra sigillata.

Onversierde terra sigillata.

Groot fragment van bord; diam. 23 c.M., hoogte 6 c.M. Vorm Drag. 32 Arentsb. afb. 65, 14 en GOOSSENS, III, 3 met den stempel Parentinus.	2de en 3de eeuw
Deze vorm verschijnt pas na 't midden van de tweede eeuw en blijft bestaan tot ver in de derde. (Afb. 60, 2).	
Wandfragment vermoedelijk van een bord Drag. 31 als Arentsb. Afb. 65, 12. (Afb. 60, 1).	
Verschillende fragmenten van borden Drag. 31 Cf. Arentsburg Afb. 65, 7. GOOSSENS III, 1. (Afb. 60, 3).	Eerste helft 2de eeuw.
Wandfragm. van een kom Drag. 33 (waarschijnlijk LEZOUX).	Midden 2de eeuw.
Wandfragment van een kom Drag. 33 als vorig stuk.	Eind 2de en
Rand- en bodemfragmenten van een kom Drag. 40 Cf. Fölzer XI 10 (Afb. 60, 4).	begin 3de eeuw.
Voetfragment van dergelijke kom.	
Randfragmenten van wrijfschalen (zgn. leeuwenkopschalen) (Afb. 60, 5).	Tweede helft 2de eeuw.

Beschilderd aardewerk.

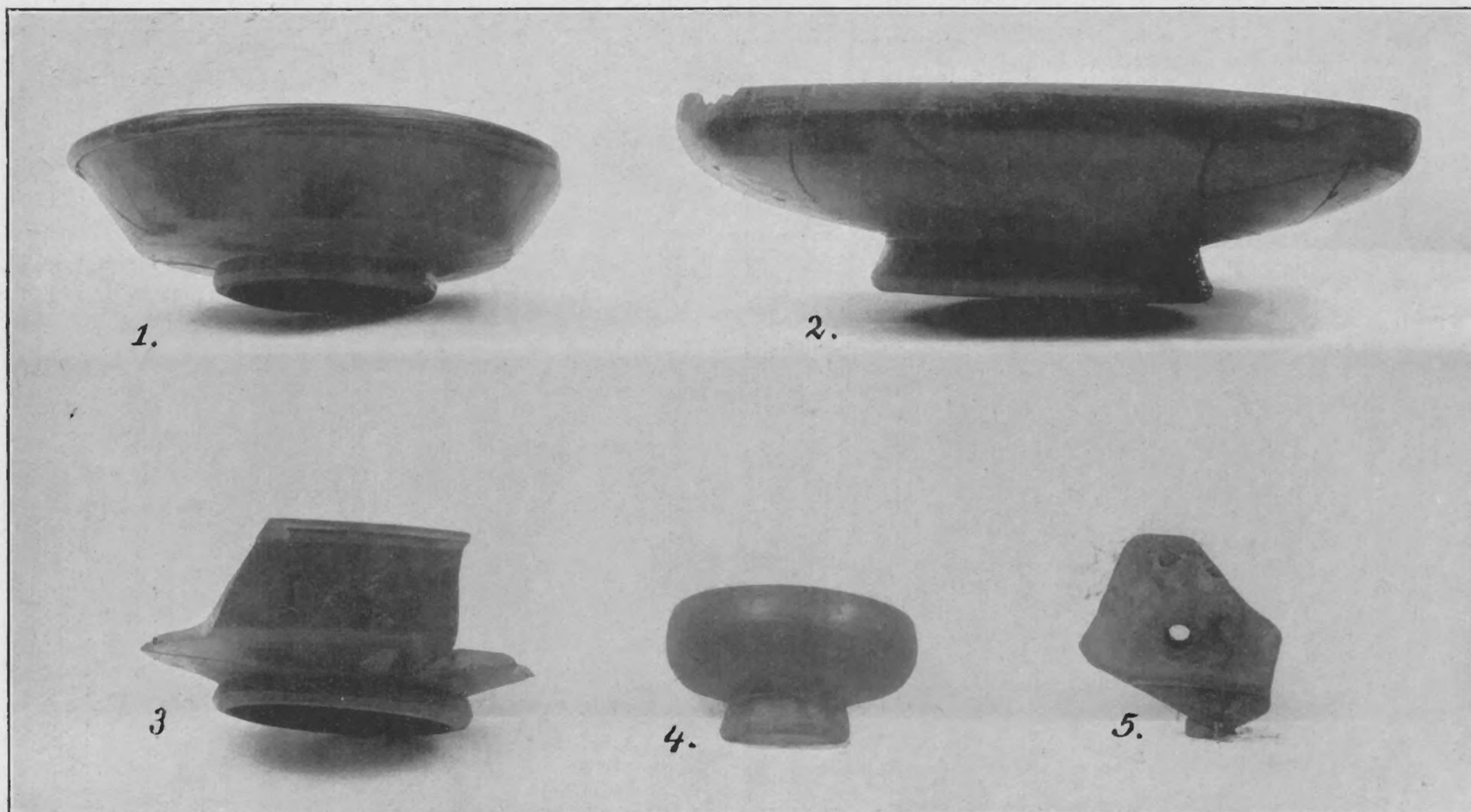
Van dit aardewerk zijn in de villa van het Ravensbosch talrijke fragmenten aanwezig. Zoo zijn er van het type Arentsb. Afb. 91, 71, 72, 73, 75, een bekertje van witte aarde met grauwe of donkerbruine beschildering en met zandkorrels bestrooid, meerdere stukken gevonden. Dit aardewerk komt tegen het eind van de eerste eeuw en in het begin van de 2de eeuw op. Ook van een bekervorm van grootere afmetingen, doch in dezelfde techniek uitgevoerd zijn er meerdere fragmenten (Arentsb. Afb. 91, 82, 83 en 84). Dit type wordt vooral tot het eind van de 2de en het begin van de 3de eeuw gerekend.

Verder zijn enkele fragmenten gevonden van met barbotine versierde bekertjes, die

vooral omstreeks het midden van de 2de eeuw voorkomen (Arentsb. Afb. 91, 76); ook de variatie hiervan met eenvoudig rechtopstaanden wand zonder geprofileerden rand (Arentsb. Afb. 91, 77 en 78) komt hier voor.

Een groot aantal scherven van een grooten beker met gearceerde horizontale banden voorzien, kon nog tot een geheel worden gerestaureerd (Afb. 61) Cf. GOOSSENS III, 6

Afb. 60. Onversierde terra sigillata. (ongev. op $\frac{1}{3}$).

en Arentsb. Afb. 91, 82 en 83. De aarde van dezen beker is wit terwijl de oppervlakte geelgrijs is en de gearceerde banden donkergrijs.

Ook fragmenten van lage kommetjes in dezelfde techniek (met gearceerde banden) zijn te vermelden (Arentsb. Afb. 91, 98).

Ook van borden met bruine beschildering en met sterk naar binnen gebogen rand (Arentsb. 91, 101) werden fragmenten gevonden.

Ten slotte zijn enkele randfragmenten van knepen-bekers van rood of grijs aardewerk, overtrokken met zwarte vernis, te vermelden (Arentsb. 91, 90, 91, 92, 94). (Afb. 62).

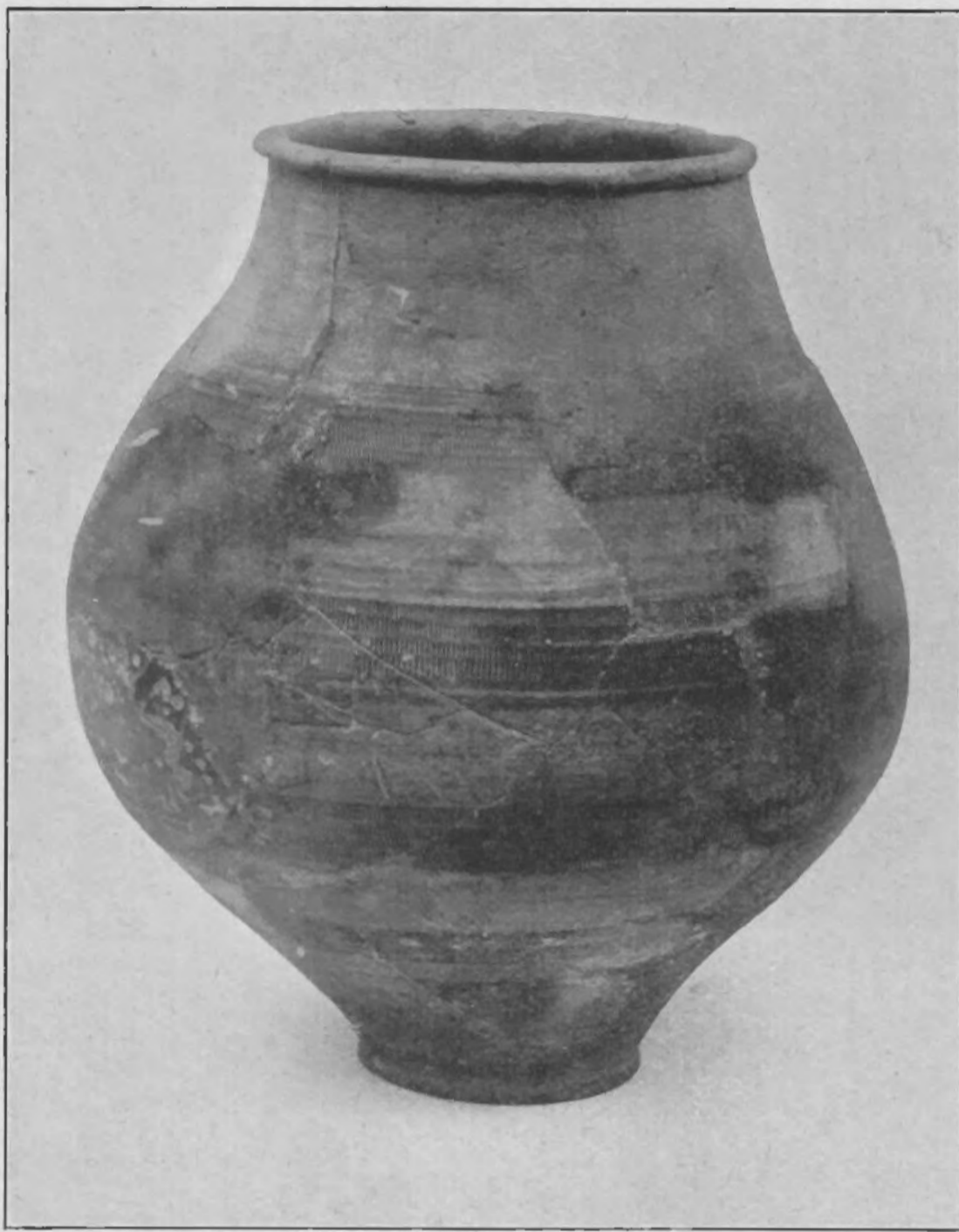
Terra nigra.

Slechts enkele zeer kleine fragmenten van dit soort aardewerk werden gevonden. Meestal is de tint ervan zeer ongelijk en varieert tusschen lichtgrijs en blauwachtig zwart (Arentsb. Afb. 91, 82). Van een urntype met bolvormigen wand (OELMANN¹) type 60) en kleinen horizontale rand werd een randfragment gevonden.

1) F. OELMANN, Die Keramik des Kastells Niederbieber, 1914.

Kruiken.

Van kruiken kwamen slechts zeer weinig fragmenten voor den dag: een kruikhals van witte aarde van het laat 2de eeuwse type Arentsb. Afb. 89, 34 e. v.; meerdere wand- en bodemfragmenten van daarmee verwante typen, een oor van rose aarde met 2 ribben, enz. Afzonderlijk te vermelden is nog een halsfragment van geel-rose aarde vermoedelijk van een kruik met twee ooren zooals dat ook in Niederbieber is bekend. (Oelmann: type 70). Naast deze vrij late stukken kwam ook een sterk geprofileerd halsfragment voor den dag van zgn. Xantensch aardewerk (roode aarde met blauwe kern) zoo-

Afb. 61. Beker met gearceerde banden versierd
(ongev. op $\frac{1}{3}$).

Afb. 62. Beker met zwart vernis
overtrokken (ongev. op $\frac{1}{2}$).

als dat o. a. ook in Haltern gevonden wordt (vgl. Haltern, type 45: Mitteil. d. Altert. Kommission f. Westfalen V, 1909). Dit stuk moet dus in het begin der 1^e eeuw worden geplaatst. In dezen tijd hoort ook een klein randfragment van witte aarde waarschijnlijk van een groote kruik met twee ooren, waarvan de vorm sterk aan type 53b uit Haltern doet denken.

Ruwwandig aardewerk.

Het grootste gedeelte der talrijke scherven van ruwwandig aardewerk is afkomstig van kookpotten met hartvormig geprofileerde randen. Een groot aantal behoort nog tot het gewone type met afgeronde vormen zooals zij na het midden der 2^e eeuw optreden.

(Arentsb. Afb. 93, 203). Doch er komen ook exemplaren van het type met scherper geprofileerden randvorm voor (Arentsb. Afb. 94 210).

Daarnaast zijn van een soort schotel, die wat techniek betreft geheel met de bovengenoemde kookpotten overeenstemt, meerdere stukken gevonden. Enkele bezitten een horizontalen naar buiten staanden rand aan de bovenzijde met een groefversiering voorzien, zooals zij tegen het eind der eerste en het begin der 2^e eeuw schijnen in gebruik te komen. (Arentsb. Afb. 93, 187).

Een paar scherven van een urn van rossige aarde met donkere cirkels beschilderd, die verwant is met zgn. gezichtsurnen, kwamen ook voor den dag (Arentsb. Afb. 94, 275, 276; Goossens, III, 15, vgl. Oelmann Type 90). Dit type mag ook omstreeks het midden der 2^e eeuw en daarna worden gedateerd.

Enkele randfragmenten van dergelijk aardewerk zonder beschildering werden ook gevonden.

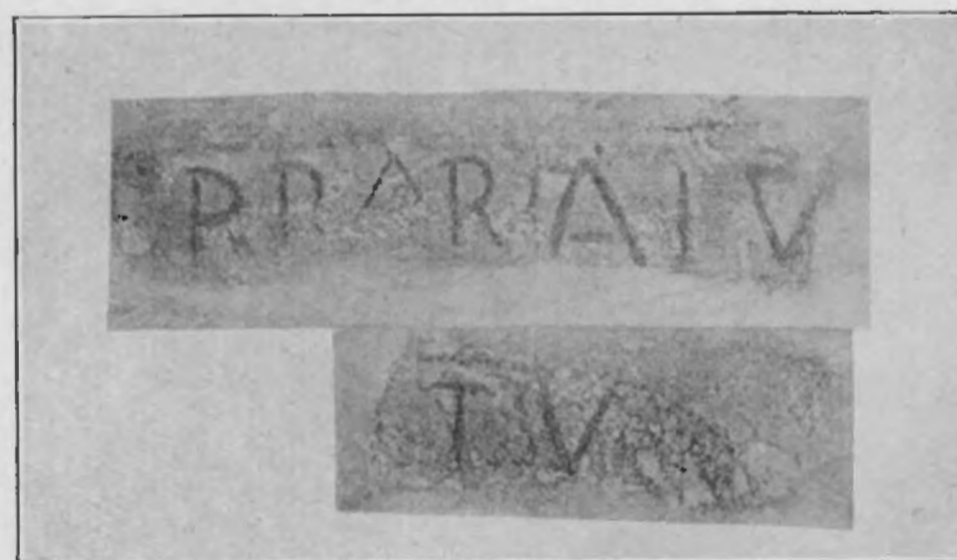
Verder moet de rand van een kom met een tuit van grijs aardewerk, van het type Oelmann 97, worden vermeld. De rand vertoont aan de buitenzijde een ronde verdikking (Arentsb. Afb. 95, 287). Dit stuk behoort tot de 3^e eeuw.

De vrij talrijke fragmenten van deksels behoren haast uitsluitend tot het tweedeeuwsche type met hollen knop en met min of meer dikken rand voorzien. (Arentsb. Afb. 94, 253—256).

Enkele stukken van geheel vlakken vorm zullen nog tot het eind der eerste of het begin der 2^e eeuw zijn te rekenen (HOFHEIM Taf. XXXV, type 87).

Wrijfschalen.

Een rand van een wrijfschaal met den dubbelen stempel BRARIATV (s) en (Braria) TVS is hier in de eerste plaats te vermelden. (Afb. 63). Deze stempel komt zeer wel overeen met deze in „Pro Nervia” N° 2 (15 Juni 1923) blz. 122b, afgebeeld. Vgl. C.I.L. XIII, 10006, 18. Evenwel is op ons exemplaar niet te zien of vóór en achter den naam een versiering van punten is aangebracht zooals op het genoemde stuk uit Bavay. De vorm van deze wrijfschaal, die van licht rose aarde is, komt vrij wel overeen met dien van het eveneens BRARIATUS gestempelde stuk uit Arentsburg, Afb. 96, 316. Dit aardewerk behoort tot het einde van de 2^e eeuw.

Afb. 63. Stempels van Brariatus voorkomende op een wrijfschaal. (2/3)

Verder is er een groot fragment gevonden van een wrijfschaal van ongewonen vorm en vrij aanzienlijke afmetingen, ongeveer als Oelmann, Afb. 53 fig. 7. De aarde is geel; het bovenste van den rand is met een gekartelde versiering voorzien, terwijl boven op den overhangenden kraag van den rand, althans aan weerszijden van de tuit, een opgelegde lijst is aangebracht die op dezelfde wijze is versierd. Deze lijst eindigt op ongeveer 5 c.M. van de tuit, en is daar van een vrij diep rond gaatje voorzien. (Afb. 64). Twee dergelijke gaatjes versieren ook den stompen voorkant van de tuit.

Afgezien van deze stukken behoren de verder gevonden talrijke exemplaren meestal

tot het gewone type met horizontalen rand met profielen zooals Oelmann Type 86 Afb. 53, 5 en 7 en dat, alhoewel moeilijker nauwkeurig te dateeren, wel ongeveer in de 2de eeuw mag worden geplaatst. Vgl. Arentsb. Afb. 96, 311.

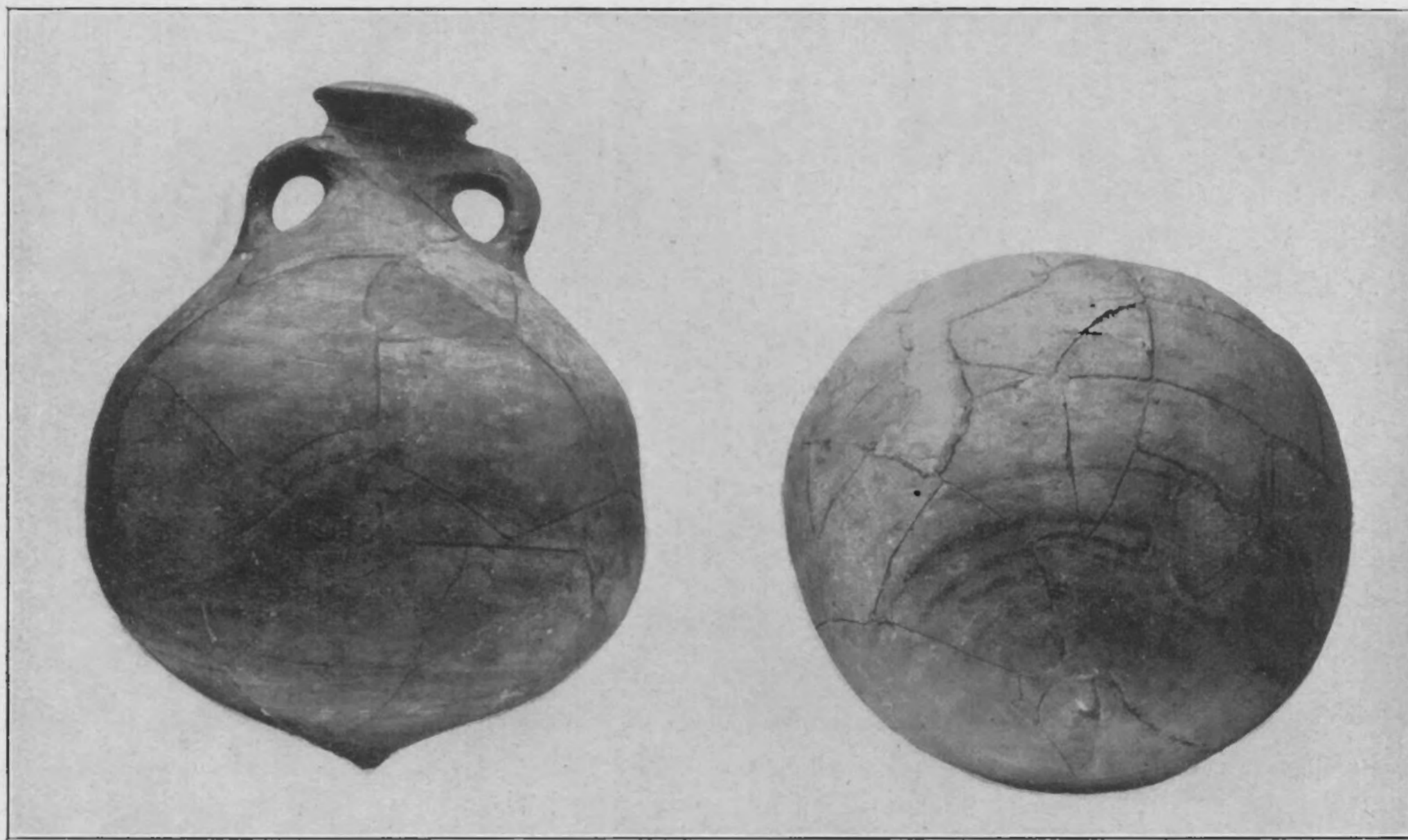

Afb. 64. Fragment van een wrijfschaal ($\frac{1}{3}$).

Iets minder talrijk zijn de stukken met verticalen rand (Arentsb. Afb. 96, 322) die men in het algemeen tot de 2de eeuw en daarna rekent.

Amphoren.

Tusschen het puin, dat de kelder (Afb. 41, 4) vulde, zijn vrij veel stukken van amphoren gevonden. Twee exemplaren konden worden gerestaureerd. Zij behooren tot het type Oel-

Afb. 65. Twee amphorae. (ongev. $\frac{1}{10}$)

mann 78 met kogelronden buik en aan de onderzijde voorzien van een stompe punt, zgn. „Zapfenfusz”; de ooren zijn in doorsnede rond (Afb. 65). Dit vaatwerk moet ook in de 2de eeuw

worden gedateerd. Op het oor van de eerste amphora komt een zeer onduidelijke stempel voor, terwijl een tweede op den wand is geplaatst, mogelijk te lezen als B V R B, omgekeerd.

Het tweede exemplaar heeft slechts een paar ingekraste letters op den wand mogelijk als I V N te lezen.

Verder komen zeer groote fragmenten (hals en schouders) voor van een dergelijke amphora (Randprofiel ongeveer als Arentsb. Afb. 97, 363) van witte aarde, die merkwaardig is doordat een verticaal opgelegd lijstje met gekartelde versiering onder de ooren is aangebracht. Deze laatste zijn in doorsnede min of meer ovaal.

Een groot aantal fragmenten (rand, wand- en oorstukken) van dergelijke amphorae kunnen hier onbesproken blijven.

Glas.

In deze villa kwamen vrij veel stukken vensterglas van min of meer groenachtig getinte kleur voor den dag. Tal van fragmenten bezitten nog den oorspronkelijken gladden zijkant.

Van den bekenden vierkanten Romeinschen fleschvorm zijn slechts enkele stukjes gevonden: het belangrijkste is een halsfragment.

Germaansch aardewerk.

In Romeinsche nederzettingen komt vaak Bataafsch of Germaansch aardewerk voor. Zoo zijn ook in deze villa een paar kleine scherven van ruw Germaansch aardewerk gevonden. Zij behooren tot het type der cilindervormige urnen met verticale streepversiering, door middel van een kam aangebracht, zooals het ons bv. uit Uden (N.-Br.) (Oudh. Meded. N. R. V 1924 Afb. 10, 7a) en Hoog-Soeren (Veluwe) (id. I 1907 blz. 9) bekend is.

Latere Ceramiek.

Twee scherven van geheel ander karakter dan deze, die wij hierboven bespraken, werden ook tusschen het puin der villa aangetroffen: nl. een randfragment van een Saksische kogelpot en een wandfragment van een Frankisch urntje van grijze aarde met ingedrukte versiering. Zeer waarschijnlijk zijn deze stukken hier in den Frankischen tijd verloren toen men uit de puinhoopen van het Romeinsche gebouw steenen en ander bouwmetaal kwam weghalen.

Metaal.

A. *Brons.* Afgezien van de reeds besproken bronzen plaatjes met opschrift kwamen nog meerdere bronzen voorwerpen of fragmenten daarvan te voorschijn. Afzonderlijk zijn te vermelden:

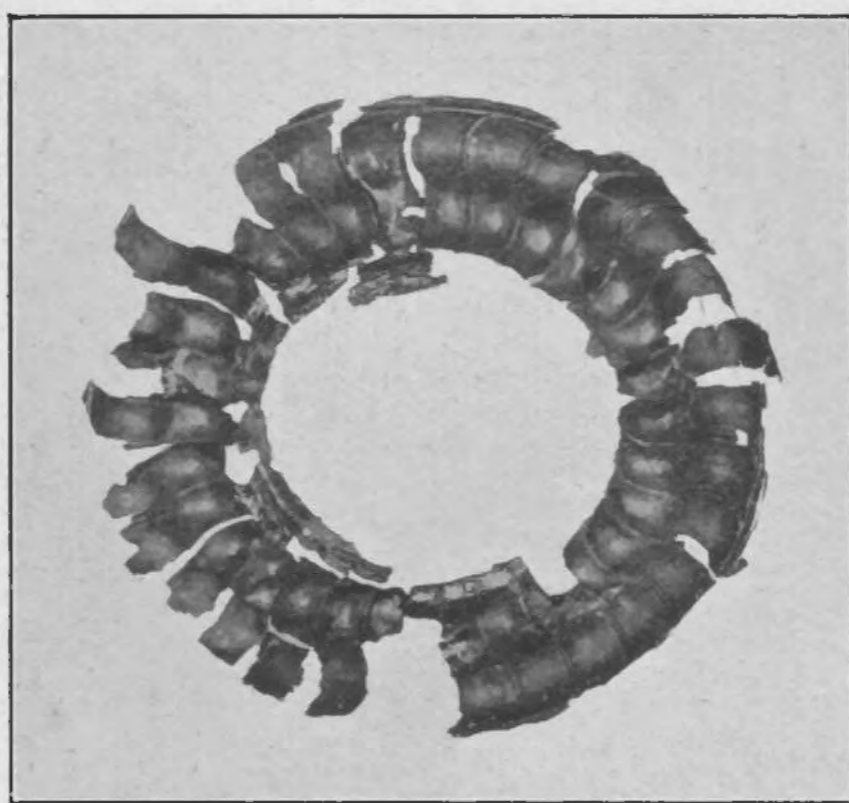
1. De resten van een schaal van gedreven bronsblik van ongeveer 34 cM. diam. (Afb. 66). Deze vertoont veel overeenkomst met dergelijke schalen van zilver in Schotland bij Edinburg gevonden (A. O. CURLE: The Treasure of Traprian, 1923, blz. 31 e.v. Pl. XV en XXXV).

2. Een zeer mooi bewaard hengel van een kist in den vorm van 2 dolfinen. Het oppervlak is met zilver overtrokken. Dit bij de Romeinen zeer geliefkoosde motief met dolfinen vinden wij vaak op dergelijke hengsels terug. Het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden bezit enkele van dergelijke exemplaren, afkomstig uit Nijmegen. Zie ook CURLE: Newstead, Pl. LXXXII, 2; Sammlung Niessen CXVII, 3678; enz.) (Afb. 67).

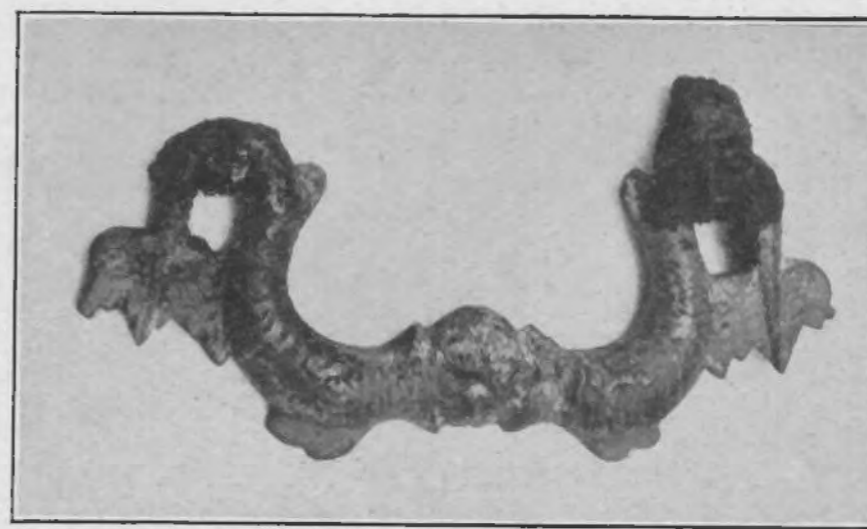
3. Kleine fragmenten van een dergelijk hengsel.
4. Een ronde sierplaat eenigszins bolvormig gebogen met concentrische cirkellijnen versierd (7,5 cm. diameter).
5. Klokje, van boven voorzien van twee gaatjes, 2,8 cm. hoog.
6. Fragmenten van een à jour bewerkte plaat vermoedelijk oorspronkelijk van ronden vorm (3 mm. dik); aan de achterzijde voorzien van een ring. (Cf. Germania Romana: Bilderatlas, 1922, blz. 94, 4).
7. Fragmenten van een beslag.
8. Groote naald (twee fragmenten).
9. Klein instrument met lepelvormig uiteinde.
10. Een aantal kleinere fragmenten zooals een knopje, stukken beslag, een ringetje, enz.

B. *IJzer*. De hoeveelheid resten en fragmenten van ijzeren voorwerpen is zeer groot. Vele dezer stukken zijn dermate door roest aangetast, dat zij onherkenbaar zijn geworden. Hierop maken echter uitzondering:

1. Een zeer goed bewaarde pijlspits met hollen steel van ruim 11 cM. lengte. De punt,

Afb. 66. Fragmenten van een bronzen schaal.
(Diam. 34 cm.)

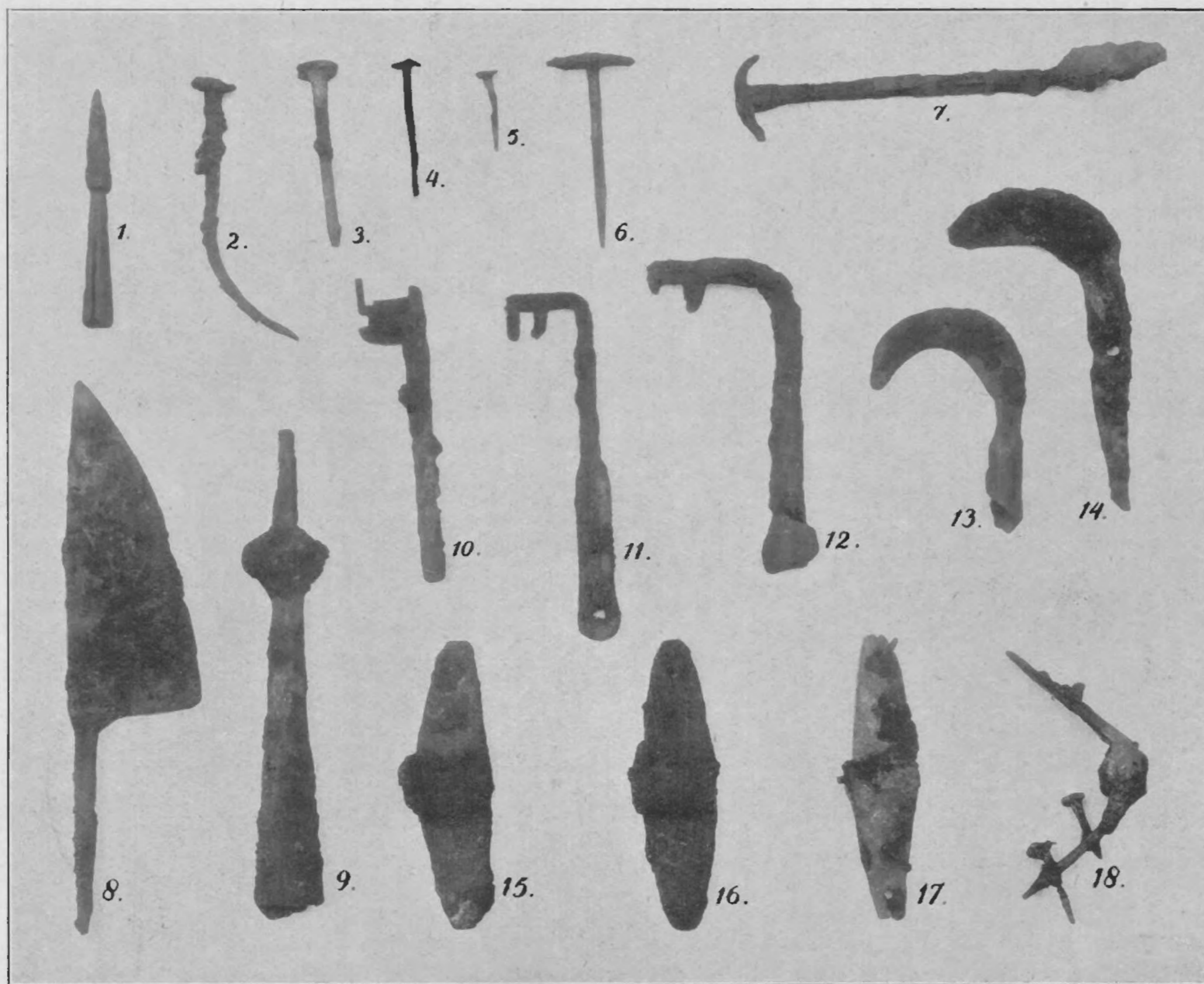

Afb. 67. Bronzen hengsel.
(ongev. $\frac{2}{3}$)

die 5 cM. lang is, is in doorsnede vierkantig, aan de basis gemeten circa 1 cM. bij 1 cM. De holle steel van 6.5 cM. lang, is conisch van vorm en aan één kant in de lengte gespleten; aan de tegenovergestelde zijde is hij van een gaatje voorzien, voor bevestiging met een klinknagel. (Afb 68, 1). (Zie voor dergelijke exemplaren o. a. CURLE: A roman frontier (Newstead) Pl. XXXVII, 9; Zugmantel O R L, 8, Taf. XIV 33, 39).

2. Een ijzeren punt met hollen steel; in het midden een verbreeding, 22 cM. lang. Mogelijk afkomstig van een vexillum (Bonn. Jahrb. 125, S. 33 Abb. 19). (Afb. 68, 9).
3. Bijl met een steelgat (18.5 cM. lang). (Afb. 69, 20).
4. Hakmes met een steelangel (in het geheel 25.5 cM. lang). (Afb. 68, 8).
5. Soort drietand (vork). (Afb. 69, 19).
6. Twee sikkels. (Afb. 68, 13, 14).
7. Verschillende scharnieren. (Afb. 68, 15, 16, 17, 18).
8. Wigvormig stuk ijzer.

9. Ronde bolvormige schijf.
 10. Tal van spijkers, haken, enz. (Afb. 68, 2 tot 7).
 11. Enkele sleutels. (Afb. 68, 10, 11, 12).
 12. Haken (waarvan één met ketting). (Afb. 69, 21, 23).
 13. Andere stukken ijzer waarvan de bestemming niet is aan te duiden. b.v. Afb. 69, 22.

Afb. 68. IJzeren voorwerpen (ongeveer op $\frac{1}{4}$).

Lood.

Hiervan werden slechts een paar kleine stukken gevonden: een ronde bal van circa 4.5 cm. doorsnede en een geheel tot een vormeloozen klomp verbogen plaatje van 1 mm. dikte.

Munten.

In het geheel werden slechts een vijftal munten gevonden, waarvan wij er vier konden determineren:

1. Bronzen munt van Augustus, het hoofd naar links. Zeer onduidelijk; opschrift vermoedelijk (Divus Augus) T (us Pa) TER.

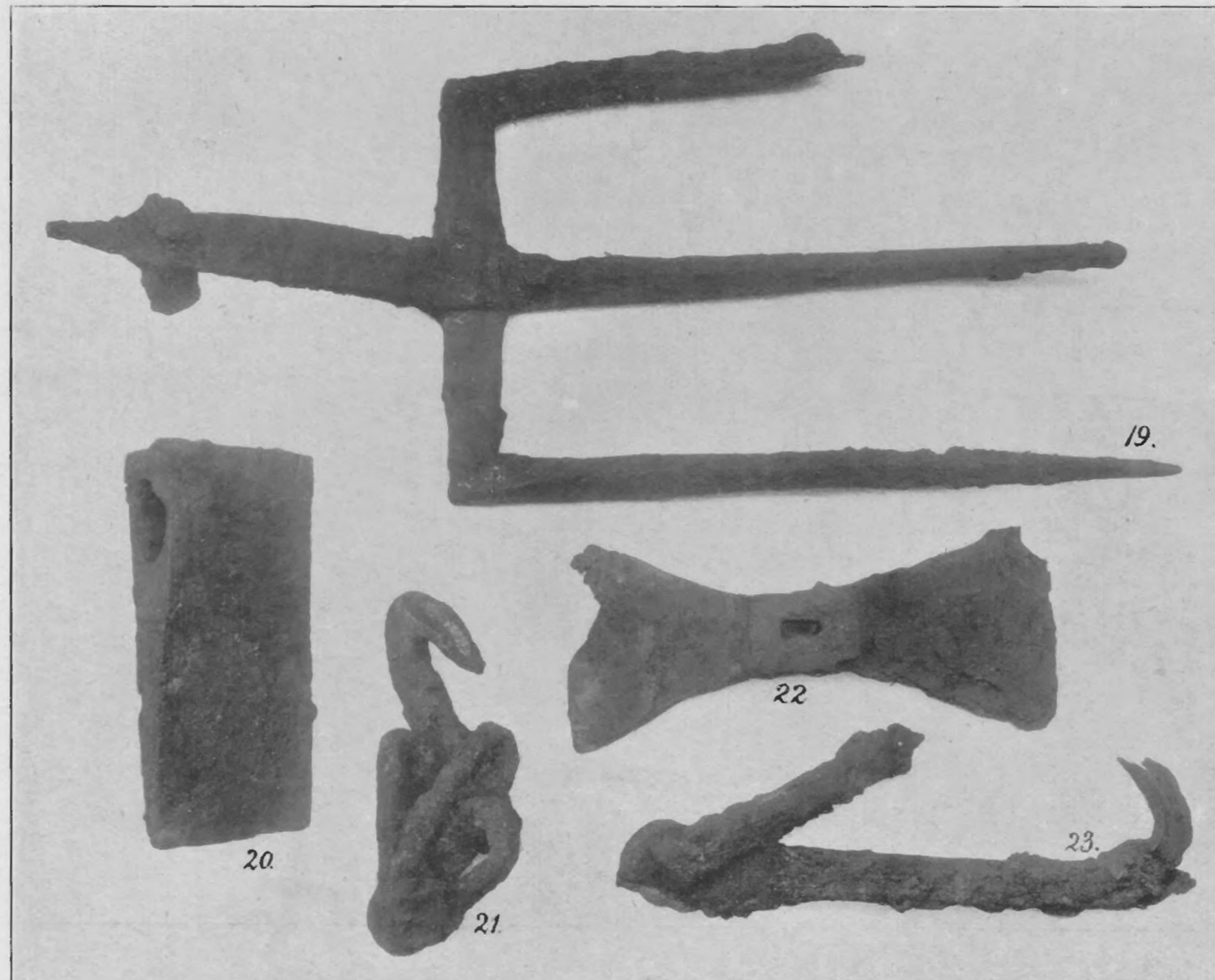
Op keerzijde tempeltje tusschen S C; daaronder (Pro)VID(ent) Cf. COHEN 228. Geslagen onder Tiberius.

2. Bronzen munt van Nero. (Nero Clau)D. CAESAR AVG GER. P. M. TR. (P. Imp) Kop naar links. Op de keerzijde gevleugelde Victoria met een krans en een palm, naar links.

3. Bronzen munt van Trajanus. Kop naar rechts. Op de keerzijde een loopende vrouwenfiguur naar rechts, tusschen S C.

4. Groote bronzen munt van Faustina de Jongere, de kop naar rechts. Van het opschrift is alleen nog leesbaar PII AVG (Fil). Op de keerzijde, een staand figuurtje naar links.

De twee eerste munten zijn voorzien van een gaatje in den rand.

Afb. 69. IJzeren voorwerpen (ongeveer op $\frac{1}{4}$).

CONCLUSIE.

De opgraving van deze villa heeft ons voor de kennis van de Romeinsche overheersching in ons land buitengewoon belangrijke gegevens verschaft. Wij hebben niet slechts een nieuwen, betrouwbaren plattegrond gekregen van een der belangrijkste gebouwen van den vicus van het Ravensbosch, maar wij hebben ook den bewoner, of althans een der bewoners der villa, leeren kennen. Waar wij ons doorgaans, bij de ontgraving van villa's, omtrent den aard der bewoners tot gissingen moesten bepalen, weten wij nu, dat hier de Romein TITUS TERTINIUS heeft gewoond, die een der hoogwaardigheidsbekleeders van het bestuur der

colonia van Xanten is geweest en dat deze zich, zeer waarschijnlijk, na uit dienst te zijn getreden, in den vicus van het Ravensbosch heeft teruggetrokken.

De geschenken en eerbewijzen, die hem, zooals wij zagen, zoowel van particulieren als van den PAGUS CATUALIUM zijn gebracht, en waarvan de inscriptiefragmenten een zoo wel-sprekende getuigenis afleggen, heeft hij vermoedelijk ontvangen, terwijl hij nog zijn hooge functie in Xanten bekleedde, en deze documenten, zeker niet zonder een gevoel van trots, naar zijn nieuwe verblijfplaats in Limburg meegenomen.

Op de vraag wanneer deze TERTINIUS hier heeft gewoond behoeven wij, geloof ik, het antwoord ook niet schuldig te blijven. Immers dat de bronzen plaatjes van TERTINIUS tusschen het puin der villa werden aangetroffen bewijst duidelijk, dat deze ook de laatste eigenaar van dit gebouw is geweest. De sporen van brand, die vooral in den N. O. vleugel werden vastgesteld, laten vermoeden dat, althans gedeeltelijk, de villa door het vuur is vernield. Het schervenmateriaal heeft ons daarenboven aangetoond dat deze ondergang tegen het eind der II^{de} of waarschijnlijker in het begin der III^{de} eeuw moet worden geda-teerd; wij kunnen dus met vrij groote zekerheid zeggen dat TERTINIUS hier omstreeks het laatste kwart der II^{de} eeuw moet hebben gewoond, tot op het oogenblik, dat ook zijn villa ten offer viel aan de Germaansche invallen en strooptochten, die omstreeks dien tijd het land onveilig maakten en zoovele welvarende nederzettingen ten ondergang brachten.

Een tweede vraag is of de villa vóór TERTINIUS nog niet andere bewoners heeft gekend. Hier ook laten de vondsten ons toe een antwoord te geven; er blijkt immers voldoende uit, dat de oprichting der villa vrij vroeg in de eerste helft der 2e eeuw moet worden geplaatst. De periode dat zij in gebruik bleef is dan ook te groot voor één en denzelfden bewoner, temeer daar wij mogen aannemen, dat TERTINIUS, toen hij zijn ambtsbezigheden in Xanten vaarwel zei, reeds den middelbaren leeftijd voorbij was.

Omtrent die vroegere bewoner (of bewoners) weten wij niets. Dat VITALINIUS op wiens inscriptieplaatje wij aan de achterzijde een opdracht aan TERTINIUS aantreffen, hier ook zou hebben gewoond, is al zeer onwaarschijnlijk.

Mogelijk is de verbouwing van de stookplaats en het warme badvertrek in den W.hoek der villa in de periode uitgevoerd dat TERTINIUS het gebouw heeft betrokken.

Wat de enkele scherven uit de 1ste eeuw en de paar munten (van Augustus en Nero) betreft, wij gelooven niet dat daar voor de dateering der villa al te veel waarde aan mag worden gehecht. Naast de talrijke andere vondsten, die in hoofdzaak tusschen het begin der 2de en het begin der 3de eeuw vallen, zijn zij in aantal te gering.

November 1925.

A. E. REMOUCHAMPS.

RÉSUMÉ.

En 1922 et 1923 eurent lieu des fouilles régulières, pour le compte du Musée d'Antiquités à Leyde et de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg à Maastricht, en une partie du Ravensbosch située sur le versant de la colline au pied de laquelle coule la Straatbeek (voir carte fig. 36 lettre K et fig. 40) C'est en cet endroit, appelé jadis „de Luyerskoelen”, que déjà JANSSEN et HABETS, vers le milieu du siècle précédent, (Bullet. des Comm. royales d'Art et d'Archeol. Bruxelles XVII, 1871, p. 128) avaient constaté la présence de substructions romaines et exhumé de nombreux fragments de potterie. Ils n'y avaient cependant pas entrepris de recherches sérieuses.

Les résultats des fouilles de 1922—1923 qui eurent lieu sous la direction du dr. J. H. HOLWERDA, du dr. W. GOOSSENS et de moi-même, furent des plus importants. On put en effet mettre à découvert des substructions encore très bien conservées d'une grande villa romaine et d'un bâtiment-annexe situé à environ 40 M. de celle-ci. Le type de cette villa est celui dit „à porticus”; mais dans ce cas la forme fondamentale a subi des transformations assez considérables par suite de l'adjonction de quelques chambres avec hypocauste (fig. 41 nos 15—16) et même de toute une aile de bâtiment (fig. 41 nos 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 et 12) avec hypocauste, salles de bain, etc. La longueur totale de cette villa était de 37 M. Le bâtiment-annexe, de forme rectangulaire (16 X 8 M.), était d'une construction moins solide (fig. 42).

Si nous considérons plus en détail cette villa (fig. 41), nous voyons que le corridor (2, 3), flanqué des deux chambres carrées (1, 4), qui forment ensemble la plus grande partie de la façade vers la STRAATBEEK, était accessible par un escalier (24) dont les traces ont été retrouvées. Ce corridor possède en outre cette particularité, que la moitié (2) était pourvue d'une sorte de sous-sol. Et il y a lieu de supposer la même chose pour la tour carrée (1). La grande salle 20 ne peut pas à mon avis être considérée comme une cour ouverte. L'aile sud-ouest comprenait, comme nous l'avons vu déjà, les salles de bain; on y retrouva des vestiges de l'hypocauste; le praefurnium était conservé en grande partie. Fig. 50. Il y eut occasion de constater que cette villa doit avoir subi après coup quelques transformations (voir fig. 53).

La partie de la villa comprenant les nos 15 et 16, était également chauffée par un système d'hypocauste. Dans la salle 15 un certain nombre des piliers sur lesquels reposait le sol suspendu, était encore en place (Fig. 46 à 49). La hauteur de ces piliers était d'environ 50 cm. (voir reconstruction fig. 48). La salle 16 n'était pas pourvue de *suspensura*, mais était chauffée par deux tuyaux horizontaux, aboutissant à des tuyaux verticaux par où la fumée devait monter dans les murs (fig. 47).

Les données recueillies au cours des fouilles permettent de se faire une idée de la forme et de l'aspect de cette villa du Ravensbosch. Sur l'exemple de l'architecte allemand Krencker, nous donnons ici le croquis d'une reconstruction (fig. 44).

Parmi les débris de potterie et les matériaux de construction de toute sorte qui couvraient les substructions, furent trouvés les fragments de trois tablettes de bronze, sur lesquelles étaient gravées des inscriptions: (Ia—b, II et III décrites en détail p. 59 à 65). Les tablettes Ia—b et II furent découvertes dans la salle 20, tandis que III se trouvait près du mur extérieur du porticus, environ à l'endroit où nous avons constaté les vestiges de l'escalier. La tablette I est pourvue sur les deux faces d'une inscription. La I^{ière} (Ia) (fig. 54) est une dédicace à M. VITALINIUS, decurio de la *Colonia Ulpia Trajana*, ancien questeur et duumvir. Ib (fig. 55) placée au dos de la première est manifestement plus récente: les lettres en pointillé, ont endommagé ça et là les lettres de Ia. Le texte de Ib est de la même nature *Trajana*, de Ia. Il s'agit d'une dédicace, dans ce cas à T. TERTINIUS, ancien édile de la *Colonia Ulpia* que celui et rédigée par le *Pagus Catualium* dont TERTINIUS était *patronus*.

La deuxième tablette (II) (fig. 57) contient une dédicace au même TERTINIUS qui porte ici les titres de decurio et de duumvir. Sur III (fig. 58) aussi nous trouvons un texte analogue, plus incomplet que les précédents il est vrai, mais qui sans doute doit être considéré également comme une dédicace à Tertinius (decurio et duumvir).

Il me semble évident que TERTINIUS qui, comme nous le voyons par l'inscription Ib, a été un des

hauts fonctionnaires municipaux de la Colonia de Xanten, doit être considéré comme le propriétaire de notre villa et sans doute comme le dernier propriétaire, puisque nous trouvons ses *tabellae* parmi les ruines de l'édifice. On pourrait objecter peut-être qu'il n'est pas probable qu'un tel fonctionnaire aurait eu son domicile à une distance de plus de 100 km. de la ville dont il est un des personnages les plus en vue, et suggérer une autre interprétation que celle que nous avons donnée aux abréviations C. V. T. et C. V. des inscriptions Ia et Ib. Je pense cependant qu'il a lieu d'admettre que Tertinius est venu habiter le *vicus* du Ravensbosch après avoir déposé ses fonctions à Xanten et qu'il aura transporté dans sa nouvelle demeure les *tabellae aeneae*, qui témoignent de sa glorieuse carrière. Cela devient plus probable encore quand on sait que de telles tablettes de bronze accompagnaient des dons ou présents tels que portraits, bustes ou statues, auxquelles elles étaient attachées et qui étaient destinés à être placés dans l'atrium ou, comme c'est sans doute le cas ici, dans la salle qui en faisait office.

VITALINIUS, qui est nommé sur la tablette Ia, ne doit pas, à mon avis, être mis en rapport avec la villa du Ravensbosch. Son domicile a été Xanten, tout comme cela a été le cas initialement du moins pour Tertinius.

L'inscription 1b mentionne le *Pagus Catualium*, dont le chef-lieu aura été sans doute la station (un *vicus*?), indiquée sur la carte de Peutinger comme *Catualium* et qui est située sur la route de *Atuatuca* (Tongres) à *Noviomagus* (Nimègue), sur la rive gauche de la Meuse (fig. 56). Notre inscription nous montre en outre que le *Pagus* de ce nom se trouvait en rapports assez étroits avec la municipalité de Xanten. Or nous savons que la Civitas Ulpia Trajana comprenait les territoires habités par les *Cugerni*, *Baetasii*, *Sugambri* avec de nombreuses petites villes et villages près du Rhin et de la Meuse (SCHUMACHER, *Siedelungs- u. Kulturgeschichte* Vol. 2, p. 216; cf. RIESE, *Das Rheinische Germanien i. d. ant. Inschr.* p. 264 e. s.). N'y a-t-il pas tout lieu de supposer que le *pagus Catualium* faisait partie de la civitas de Xanten? Aussi le fait que TERTINIUS nous apparait comme *patronus* semble indiquer que le pagus en question avait intérêt à entretenir des bons rapports avec la municipalité de Xanten.

Le grand nombre de tessons de potterie trouvé au cours des fouilles (voir description p. 67 à 73) appartient presque exclusivement à une période allant de la fin du 1er siècle au commencement du 3ème siècle. Nous croyons donc pouvoir fixer la date de la construction de la villa vers la fin du 1er ou peut-être au commencement du 2ème siècle. Et il faut admettre que la villa, qui a donc existée pendant environ un siècle, a eu plusieurs habitants successifs, dont, comme nous l'avons déjà fait observer, TERTINIUS doit avoir été le dernier.

A. E. R.

GERMAANSCH E GRAFPLAATSEN EN TEMPLA.

In de volgende bladzijden willen wij nog een beschrijving geven van twee opgravingen, in ver van elkaar verwijderde streken van ons land verricht, niettegenstaande van de ééne reeds elders uitvoerig verslag werd uitgebracht en ook de andere al op een andere plaats werd besproken ¹⁾. Als onderdeel van de werkzaamheid van ons Museum mogen ze evenwel in onze Oudheidkundige Mededeelingen niet ontbreken; bovendien wettigt het

Afb. 70.

feit dat naar onze meening beider resultaten te samen bepaalde verschijnselen in onzen bodem op merkwaardige wijze belichten kunnen, deze gecombineerde bespreking.

HET URNENVELD BIJ RYSSEN.

In de gemeente Markelo, vlak op de grens van Rysen, werd in 1923 door ons, in samenwerking met de Twentsche Oudheidkamer, onder leiding van den heer Remouchamps en ondergeteekende, een zeer merkwaardig urnenveld ontgraven. De urnen hier gevonden

¹⁾ Vgl. Versl. en Med. v. Overijss. Recht en Gesch. 1923 en Studien zur Vorgesch. Archäol. ALFRED GÖTZE, dargebracht 1925.

leverden met elkaar een zeer interessant beeld van de Protosaksische kultuur in haar latere ontwikkeling, waarschijnlijk in de derde eeuw na Chr., in de richting der bekende Saksische urnenkultuur.

In de eerste plaats vonden we een groot aantal urnen van het gewone Protosaksische spitsbuikige of ovale type, al of niet met licht binnenwaarts staanden rand, hetwelk soms versierd is met enkele horizontale ingedrukte kringen, of met een rij van ingedrukte puntjes en niet zelden van ooren is voorzien (vgl. mijn „Nederlands vroegste beschaving” Pl. VI). Deze urnen, allen van vrij grof aardewerk van donkerbruine kleur, vindt men afgebeeld op Afb. 70—72 onder de nummers 1, 6, 10, 13, 16 en 16a, 20, 27, 28, 30, 31 met 31a, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 43, 44. Een enkel stuk (speciaal N°. 33) vertoont het zwarte, sterk gepolijste oppervlak van de latere Saksische ceramiek.

Een aantal urnen heeft verder een merkwaardigen scherp uitstaanden rand (zooals

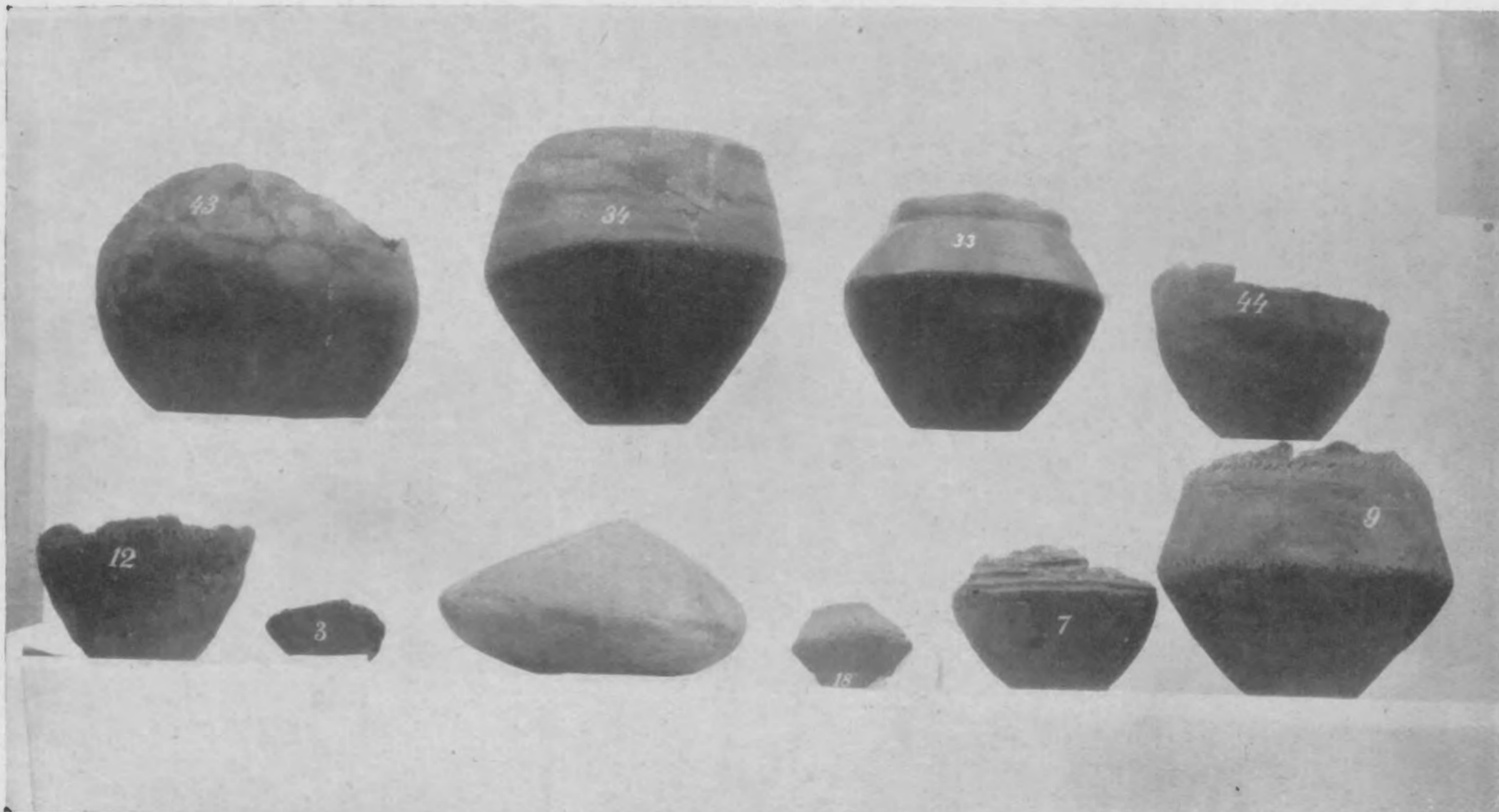
Afb. 71.

N°. 23 en verschillende der hiernavolgenden) welke niet onwaarschijnlijk aan een lateren, verwijderden Hallstatt-invloed is toe te schrijven (vgl. ook PLETTKE in Schuchhardts „Urnfriedhöfe in Niedersachsen” III Taf. 18 e. v. v.). Vooral op deze vormen komen dan verschillende ornamenten voor, in de eerste plaats ingesneden driehoeken (op N°. 11, 19 en 37; vgl. PLETTKE l. l. Taf. XIX). Zeer merkwaardig is N°. 14 waarop, naast deze driehoeken, aan den rand een afhangend ornament van S-vormige insnijdingen te zien is. Op zich zelf staat het „eveneens zeer scherp gevormde” stuk van spitsbuikig type met rand (N°. 41), waarvan het geheele bovenvlak met ingedrukte horizontale ringen is versierd. Aan een ovaal urntje met dergelijke ringen schijnt het fragment N°. 7 toe te schrijven (vgl. hiervoor PLETTKE l. l. Taf. XXIII).

Een meer primitieve versiering van eenvoudige nagelindrücken vertoont nog het eveneens scherp spitsbuikige exemplaar N°. 29; dezelfde versiering zien we ook op het bijpotje 16a, uit de gewone Protosaksische urn N°. 16 afkomstig, en op N°. 9.

Bijzonder merkwaardig is de spitsbuikige urn N°. 8, waarvan het bovengedeelte met fijne opgelegde lijsten met indruksels versierd is. Deze versieringswijze, die bij de meer Zuidelijke Rijnsche Germanenstammen vrij veelvuldig voorkomt, schijnt in dit milieu tamelijk zeldzaam. Ons stuk vertoont groote gelijkenis met de urnen, afgebeeld bij J. MESTORF, „Urnfriedh. in Schleswig-Holstein“ bl. 43 Taf. IX, 7, welke in Sleeswijk-Holstein te samen met fibulae en andere voorwerpen uit de 2^e eeuw worden gevonden.

De urnen N°. 5 en 39 zijn buitengewoon interessant. Eenerzijds vertoonen ze een volkomen verwantschap met het gewone spitsbuikige type, gelijk dat in ons grafveld overheerscht, doch anderzijds zien we hier een afzonderlijk voetje optreden, hetwelk zonder

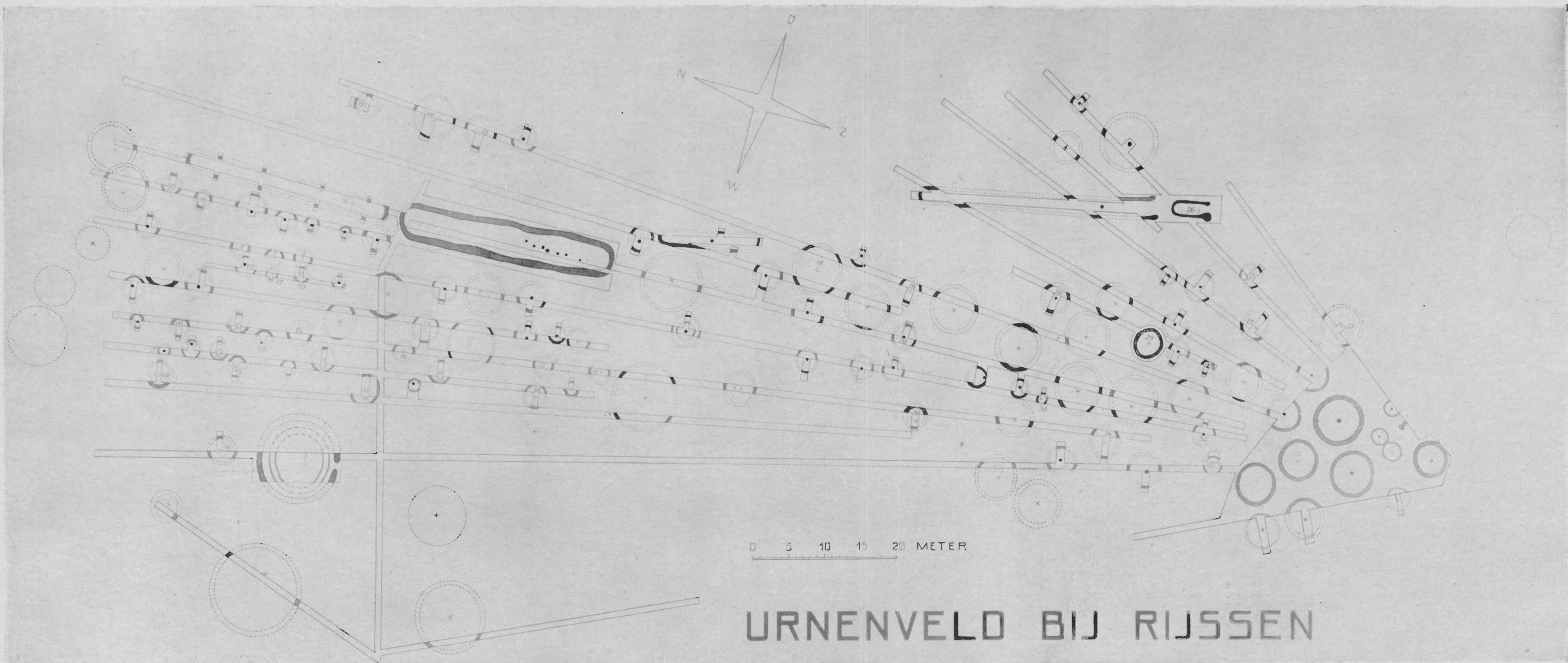

Afb. 72.

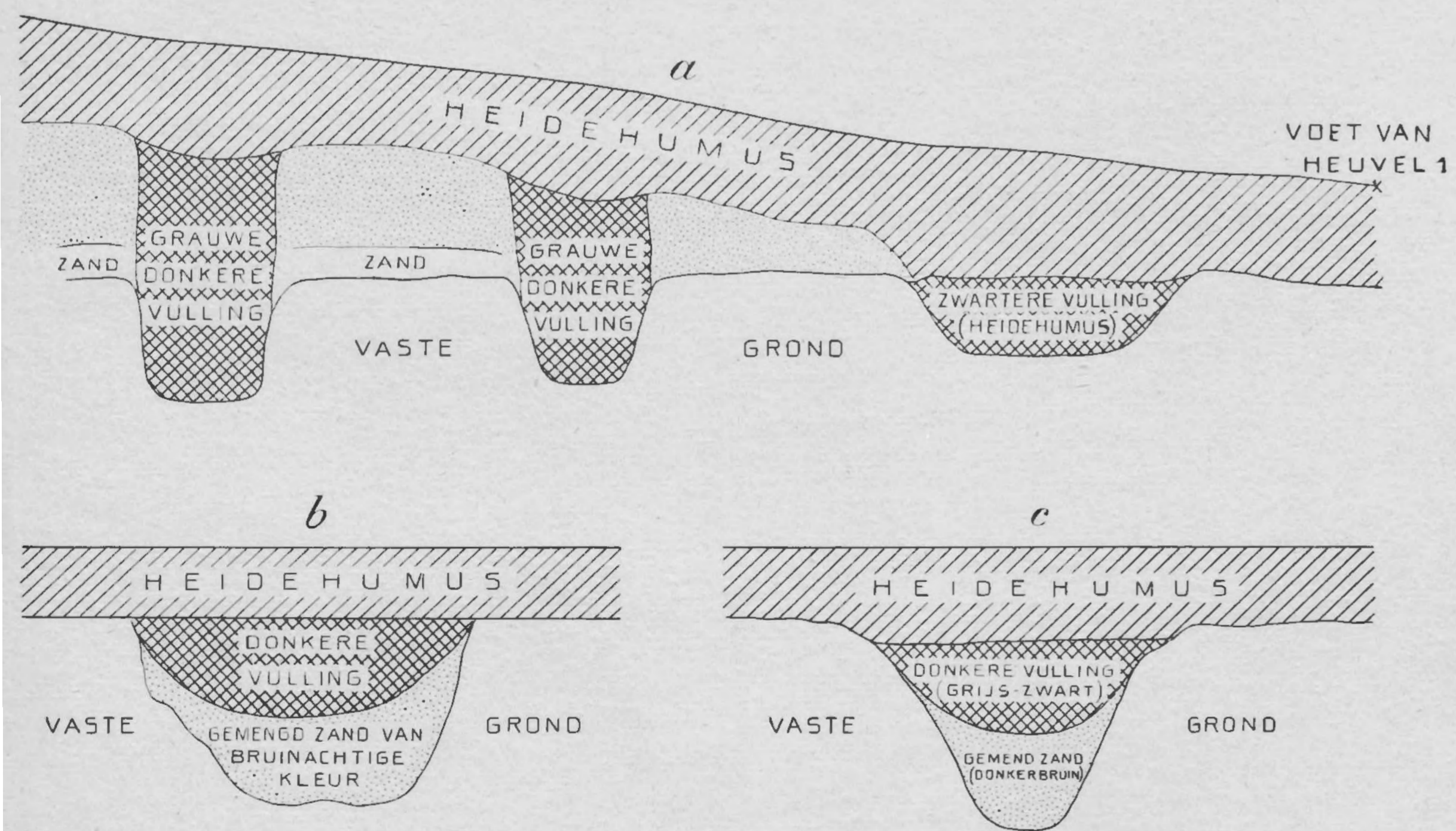
eenigen twijfel aan la Tène invloed in het begin van den Romeinschen keizertijd is toe te schrijven (vgl. „Altert. heidn. Vorzeit“ V, 9). Dit nieuwe element is bijzonder karakteristiek voor de latere Saksische urnen (vgl. PLETTKE l. l. XXXIII), waartoe onze stukken klaarblijkelijk vroege overgangsvormen zijn. Eindelijk is het emmervormige vaasje N°. 46 nog een typische la Tène vorm, een fijn dunwandig stuk aardewerk.

Zoo staat dus de tijd van dit urnenveld vast. Het is omstreeks de 3e eeuw na Chr. te dateeren; in de kultuur, waarvan het ons de getuigenissen heeft verschaft, kunnen we een zeer karakteristiek overgangsstadium constateeren tusschen de in deze streken alom aanwezige Protosaksische beschaving, welke reeds vele eeuwen hier had voortbestaan en de beschaving van het volkencomplex, hetwelk wij onder den naam van Saksers kennen (vgl. mijn Nederlands vroegste Beschaving l. l. en PLETTKE l. l.).

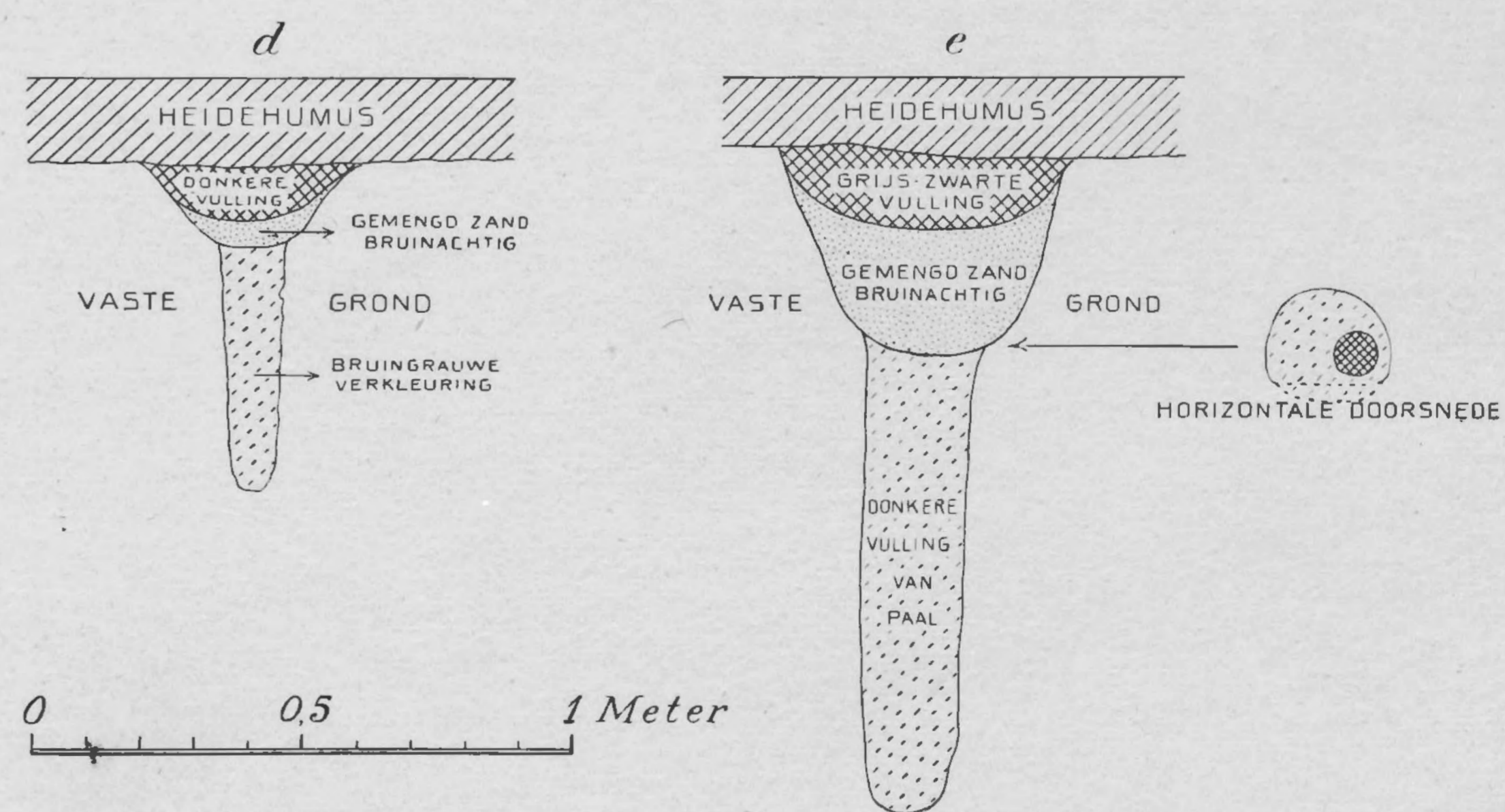
De urnen, welke we boven beschreven, werden door ons ontgraven in een uitgestrekt

Afb. 73.

Afb. 74.

Afb. 75.

grafveld, waarvan de plattegrond op Afb. 73 is weergegeven. Men ziet hoe ook hier, evenals in alle grafvelden, welke we in ons land hebben leeren kennen, de urnenheuveltjes door kringvormige greppels omgeven waren, welke, iets dieper in den bodem uitgegraven, met hun donkerder gekleurden vulling daarin bewaard waren gebleven (vgl. Afb. 76). Op die wijze was ook hier het teekenen van een plattegrond van den geheelen aanleg mogelijk, ieder heuveltje, iedere bijzetting dus, werd door zulk een kring in den vasten grond aangewezen. De nummers op den plattegrond bij deze kringen geplaatst correspondeeren met die der op Afb. 70—72 weergegeven urnen. Nu we aldus de verspreiding der verschillende bovenbeschreven urnentypen over den geheelen aanleg kunnen nagaan, treft het ons, hoe onregelmatig die is, hoe m. a. w. alle typen, zoowel de oudere, zuiver protosaksische, als de meer

Afb. 76.

ontwikkelde vormen, over het geheele urnenveld heen gevonden werden, zoodat van een chronologische onderscheiding op deze wijze geen sprake is.

Deze manier van aanleg, talrijke heuveltjes door greppeltjes omgeven, is, gelijk we zeiden, in ons land algemeen. We vinden haar zoowel bij deze urnenvelden der Protosaksische stammen in ons Noorden als bij de Gallo-Germaansche urnenvelden in onze Zuidelijke provincies (vgl. mijn „Gräberfeld van de Hamert”). De greppeltjes om die heuvels schijnen gewoonlijk open te hebben gelegen. Merkwaardig is het evenwel dat niet zelden een kleine onderbreking van zulk een greppel een ingang aanwijst binnen de ruimte welke zij omsloot, zoodat blijkbaar de plaats binnen de greppel een zekere beteekenis als afgesloten ruimte,

moet hebben gehad. In dit verband is het nu belangrijk dat in sommige gevallen (o. a. in het grafveld van Haarle, vgl. mijn verslag in „Overijselsch Recht en Geschiedenis” 1918) de greppels om de heuvels niet eenvoudige open greppels, doch fundamentalsleufjes voor een lichte bouw bleken te zijn geweest, zoodat daar dus zeker van een meer afdoende afscheiding der ruimte boven het graf door een lichtgebouwd wand sprake schijnt te zijn. Dit vermoeden wordt bij twee ronde heuvels in ons grafveld van Rijssen tot zekerheid. Eén ervan, geheel in het N. van den aanleg (N°. 1 op onzen plattegrond), vertoonde namelijk binnen de gewone kringvormige greppel, bij welke een ingangsonderbreking zichtbaar was, nog twee concentrische banen van aangevulden grond, welke klaarblijkelijk slechts van een dubbele omheining afkomstig konden zijn (vgl. de teekening van den heuvelvoet Afb. 74, a). Mogelijk was de tusschenruimte tusschen deze dubbele omheining met grond aangevuld geweest; in alle geval was hier binnen de greppel nog een opgaande omheining aanwezig. Bij een anderen heuvel, op het midden van het urnenveld, vlak ten N. O. van N°. 5 gelegen, vertoonde zich hetzelfde. Hier liep namelijk, binnen de kringvormige open greppel, rondom een enkele kringvormige wandleuf, van zulk een afscheiding afkomstig.

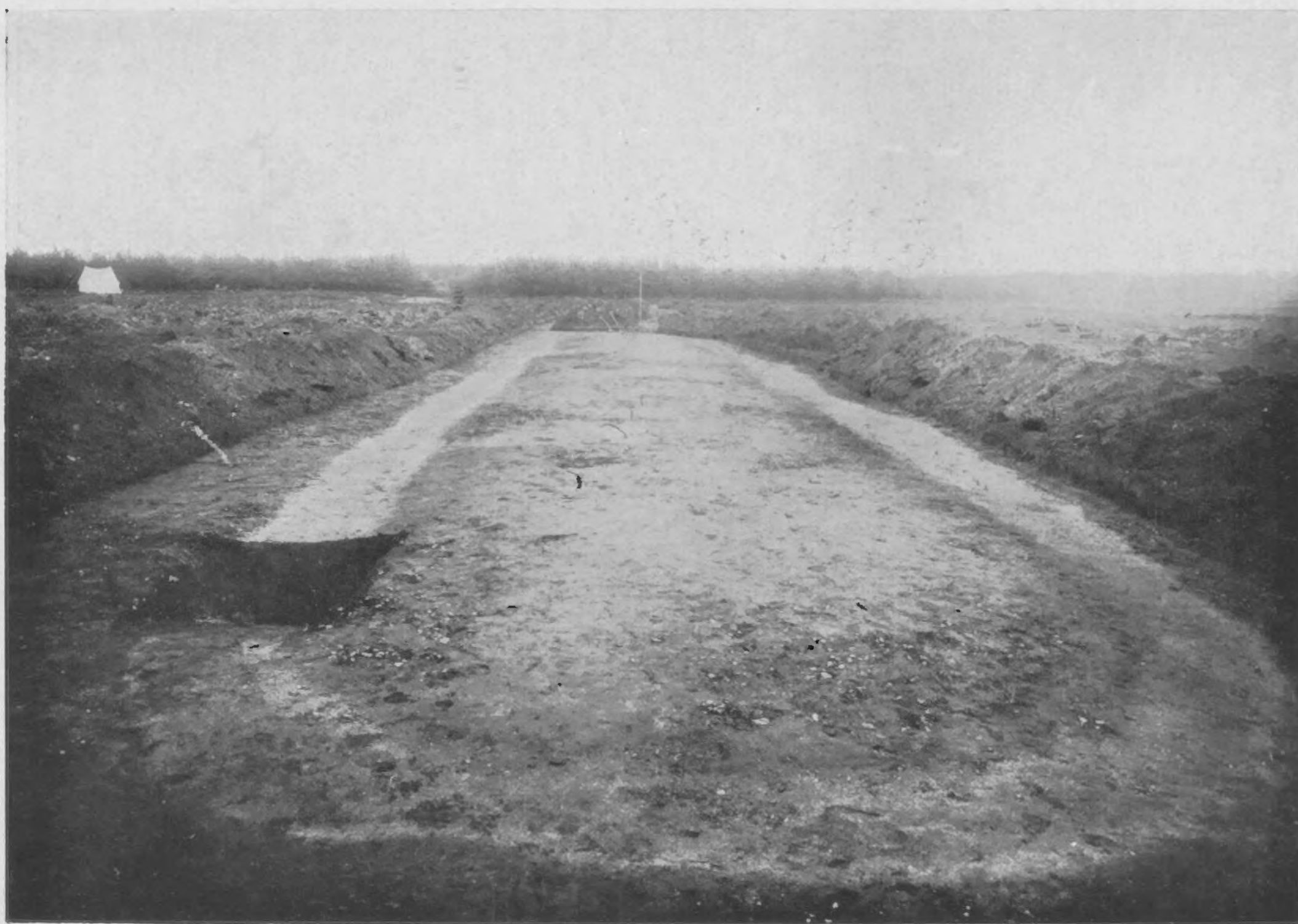
Mij dunkt dat deze verschijnselen met elkaar ons bewijzen dat steeds werkelijke afscheiding de bedoeling was, dat dus ook in die gevallen, waarin slechts nog open kringgreppels aanwezig zijn, aan een afscheiding van de grafruimte is te denken, hetzij men zich wil voorstellen dat deze dan alleen maar door de open greppel is geschied, of wel dat er, gelijk het ons waarschijnlijker voorkomt, binnen die greppel nog een muurtje van heideplaggen of ander materiaal, hetwelk in den bodem geen sporen kon achterlaten, gestaan heeft. Die grafruimte zelf binnen den kring moet dus bepaald beteekenis, waarschijnlijk als kultusplaats, hebben gehad. Zonder twijfel moet hiermede een passage van Ammianus Marcellinus (XVI, 2, 1) in verband worden gebracht (vgl. LANGEWIESCHE in Praeh. Ztschr. 1924, 137) waar deze verhaalt hoe de Germanen „Circumdata retiis busta declinant” d. w. z. de „brandgraven vermijden, welke met vlechtwerk omgeven zijn”. Een heilige vrees bestond er dus blijkbaar om deze plaatsen te betreden, wier begrenzing onze urnenvelden ons nog, in deze kringen in den bodem, bewaren.

Eén vondst in Rijssen verdient in dit opzicht nog in het bijzonder onze aandacht. In één van de ronde kringen werd namelijk geen bijzetting van urnen, of, zooals dit hier ook niet zelden het geval is, van enkel verbrande beenderen aangetroffen, doch de plaats der bijzetting werd door een begraven grooten steen ingenomen (Afb. 72 onderaan). Bij een poging dit verschijnsel te verklaren ligt het het meest voor de hand aan een cenotaaph te denken, zoodat hier dus de door de greppel omgeven kultusruimte voor een niet lichamelijk aanwezige doode zou zijn bestemd geweest.

In vele van onze urnenvelden, zoowel in het N. als in het Z., hebben reeds lang, naast de vele gewone ronde urnenheuvels, langwerpige bedden, soms van aanzienlijke lengte, onze aandacht getrokken. In sommige ervan komen daarin wel degelijk ook urnenbijzettingen voor, in andere gevallen echter is het twijfelachtig of zij hier wel voor hebben gediend. Ook deze bedden worden door dergelijke greppels omgeven, welke men gewoonlijk slechts als open greppels verklaren kan.

In dit opzicht nu zijn onze vondsten in Ryssen van buitengewoon belang geweest. Immers langs de geheele Oostzijde van dit urnenveld liggen in een lange reeks niet minder dan vijf van zulke bedden, zij het van zeer verschillende afmetingen, naast elkaar. Het eerste, in den N.O. hoek, slechts door een aantal coupes weergevonden, was 27 M. lang en

2 M. breed en bevatte een urn met omgekeerd bijpotje daarop (Afb. 70, 16 en 16a). Wel scheen een zoo lange aanleg uitsluitend ten behoeve van één enkele bijzetting niet waarschijnlijk, maar verder werd hier toch niets bijzonders opgemerkt. Het volgende bed, 28 M. lang en 4 M. breed, waarin slechts op één punt enkel verbrande beenderen werden gevonden, werd in zijn geheel bloot gelegd (Afb. 77). Midden op het bed werden enkele paalgaatjes gevonden, doch belangrijker nog was, dat de greppel rondom niet slechts vrij diep bleek te zijn, doch in zijn onderste gedeelte met gemengd zand bleek te zijn aangevuld (vgl. de teekening Afb. 74b), zoodat het sterk den indruk maakte, dat hij als de fundamentsleuf van een wand te beschouwen was. Ook om dit lange bed had dus zeer waarschijnlijk een wand geloopt, welke dezen grooten aanleg als kultusplaats karakteriseert; de paalgaatjes in het midden zouden zelfs aan een mogelijke gedeeltelijke overdekking doen denken.

Afb. 77.

Den zelfden indruk maakte ook de volgende aanleg van 13 bij 2 M., waarbij de eveneens vrij diepe greppel, gedeeltelijk met gewoon zand aangevuld, het standspoor van een wand rondom deze ruimte scheen te zijn (Afb. 74e).

Wat hier waarschijnlijk leek, bleek bij den volgende aanleg van 32 bij 2 M. zekerheid. De greppel rondom dezen aanleg was zelfs vrij diep en vertoonde duidelijk in zijn doorsnede de gaten van ingeslagen palen die dus tot een omheining hadden behoord (Afb. 75d). Bovendien werd hier, aan een der korte zijden aan den Z. kant, door een onderbreking in de fundamentsleuf, de plaats van een vrij breeden ingang door de omheining aangewezen.

Hetzelfde vertoonde ten slotte de laatste, slechts 5 M. lange aanleg van dezen aard, in hoefijzervorm, waarbij de beide uiteinden van de fundamentsleuf in een grooter paalgat eindigden (vgl. Afb. 78 en 75 e).

Deze merkwaardige langwerpige bedden, gelijk ze bijna steeds in enkele exemplaren, in of meestal eenigszins ter zijde van onze urnenvelden voorkomen, zijn dus, evenals de gewone ronde heuveltjes, door wanden of plaggenmuurtjes omgeven geweest. Ook hier hielden dus deze omheiningen blijkbaar de menschen terug van het betreden der ruimte die hen met

Afb. 78.

heilige vrees vervulde. Hun bijzondere aanleg en hun vaak buitengewoon groote afmetingen wijzen er echter op dat het maar niet gewone plaatsen van doodenkultus waren, doch dat ze een bijzondere beteekenis moeten hebben gehad. Welke deze was ontgaat ons vooralsnog.

De tweede opgraving, welke we hier nog willen beschrijven, al heeft zij op een geheel ander punt van ons land plaats gehad, heeft ons, naar we meenen, voor deze verschijnselen een nadere verklaring aan de hand gedaan.

HET TEMPLUM DEAE SANDRAUDIGAE.

De op afbeelding 79 voorgestelde steen met opschrift „Deae Sandraudigae Cultores Templi”, werd, in het najaar van 1812, bij den aanleg van den grooten weg naar Antwerpen, gevonden

met het graven van de sloot langs dien weg, in den z.g. Tichtelakker, tusschen Rijsbergen en Zundert (Mémoires des Antiq. de France I, 440), te zamen met een aantal stukken van Romeinsche tegels, enz.

Deze vondst gaf aanleiding tot een nader onderzoek ter plaatse in 1822 door CUYPERS. Diens ontgraving bracht een vrij aanzienlijke hoeveelheid steenen van inheemsch ijzererts, waarschijnlijk afkomstig uit het nabijzijnde riviertje de Weereis, en verder Romeinsche pannen, stucfragmenten, ijzeren spijkers, wat scherven van Romeinsch aardewerk en een paar munten van Vespasianus en M. Aurelius aan het licht, benevens eenige stukken inheemsch aardewerk, waaronder zeven fragmenten van urnen (vgl. JANSSEN in NIJHOFF'S Bijdragen IV, 158 e. v. v. zie ook HERMANS in zijn „Noord-Brabant's Oudheden"). Ten slotte vermeldt CUYPERS nog beenderen van runderen en schapen, op ongelijke diepte in den grond verspreid. Op instigatie van den oud-burgemeester GOMMERS heb ik in den zomer van 1924 getracht, door proefgravingen meer omtrent dezen „tempel van Sandraudiga" te weten te komen. Ons doel was, om als hier werkelijk eenig belangrijk bouwwerk aanwezig bleek te zijn, ook anderen voor de zaak te interesseeren en tot een meer omvangrijke opgraving te komen. Dit laatste was echter niet noodig; onze proefneming leverde alleen reeds voldoende resultaat, zij het vooral in negatieve zin.

Dwars over den geheelen Tichtelakker werd een greppel gegraven waarin alleen in het Oostelijk uiteinde, vlak aan den weg, eenige kultuurresten, waaronder een weinig Romeinsch pannenpuin, gevonden werden. Naar het N.W. liep de grond al spoedig hooger op en vertoonde zich onder den teellaag slechts de vaste bodem.

Vlak langs den weg bleek de grond in zeer laten tijd (waarschijnlijk nog door den tegenwoordigen eigenaar) tot groote diepte omgegraven, ten einde in den akker geen last te hebben van de wortels der langs den weg staande boomen. Als hier dus in een lange, een meter of vier breede, strook vlak langs den weg, ooit overblijfsels van welken aard ook, aanwezig zijn geweest, zijn die daarbij zeker geheel verdwenen. Behalve het genoemde puin trok vooral een reeks los op elkaar gestapelde steenbrokken onze aandacht, van hetzelfde „ijzererts" als waarvan CUYPERS gewaagt. Eerst meende ik hierin mogelijk een muur te hebben gevonden, doch de ruwe steenbrokken vertoonden geen spoor van metselwerk en waren gewoon op elkaar gelegd met aarde er tusschen. Tot een eigenlijk gebouw hadden ze zeker niet behoord. Deze reeks steenen kon slechts nog over een betrekkelijk korten afstand worden geconstateerd; de vermelding waard is het evenwel dat de eigenaar van het land beweerde juist in het verlengde ervan zulke stukken ijzererts te hebben gevonden en weggenomen.

Terzijde van deze steenen vertoonde zich verder een diep brandgat. Ongetwijfeld had daar een kolossaal vuur gebrand. Zuidelijk van dit gat strekte zich een duidelijk waarneembare kultuurlaag uit, zonder twijfel een beloopt grond, waarin vele houtskoolresten enz. aanwezig waren. Deze laag bevatte evenwel geen enkel gebouwspoor, hoogstens een enkel paalgat.

Wel werden in de kultuurlaag en vooral in het genoemde brandgat een aantal scherven

Afb. 79.

en andere voorwerpen gevonden, welke wij straks zullen beschrijven. De Zuidoostelijke hoek van den akker was in recenten tijd zeer diep uitgegraven; toch vonden we hier, op een bepaald punt in de diepte, ook nog sporen van puin en van ijzererts, zoodat het niet onwaarschijnlijk leek, dat de boven beschreven reeks steenen, na ombuiging, ook hier was doorgekomen; overigens hadden we hier waarschijnlijk juist het punt, waar CUYPERS had gegraven.

Zoo bestonden dus feitelijk alle kultuurresten hier slechts uit een in ouden tijd betreden grond, met een enkel brandgat, een reeks steenen in los verband, een paar paalgaten en allerlei fragmenten van voorwerpen. Een gebouw van eenige beteekenis heeft hier dus zeker, ondanks het, trouwens betrekkelijk weinige, aanwezige puin, niet bestaan en daar het terrein ten O. van den weg vrijwel onmiddellijk sterk afdaalt naar het dal der rivier toe, is het ook niet mogelijk, dat naar deze zijde nog zulk een gebouw zou hebben gelegen. Van eenigen Romeinschen tempel is dus zeker op deze plaats, waar destijds de Sandraudigasteen werd gevonden, geen sprake.

In de fragmenten hier in deze kultuurlaag aangetroffen kunnen we de volgende soorten onderscheiden.

1. In meerderheid zijn het scherven van het gewone, grove, vrij hard gebakken, geel-grauwe Germaansche aardewerk, gelijk we het speciaal uit de Bataafsche-Friesche nederzettingen kennen. Een enkel stuk vertoont een pompejaansch-roode kleur, andere zijn sterk gepolijst en daarbij donker zwart gekleurd. Als versiering komen voor de gewone vingerafdrukken of de eveneens niet zeldzame strepen, als met een kam in de aarde ingedrukt, (vgl. mijn „Nederl. vr. Besch.” V en „Germanische Denkmäler der Frühzeit” I „Das Wangionen Gebiet” von G. BEHRENS).

2. Een niet onbelangrijk aantal scherven zijn toe te schrijven aan een fijnere z.g. late la Tène ceramiek, gelijk die vooral ook bij de Germaansche stammen aan den Rijn voorkomt (vgl. BEHRENS l.l.). We zien daarbij eenige stukken van een dunner en fijner gepolijst aardewerk, overigens verwant met het vorige, met uitstaande randjes en een vóór het bakken ingedrukte lijn- en puntversiering, verder fragmenten van la Tène-kurkurntjes, zwarte en grijze la Tène-terra-nigra met „eingelättete” lijnversiering; eenige fragmenten van paarse gladwandige urntjes zijn van zeer goede la Tène-techniek, verwant met de z.g. Belgische waar van den Augusteïschen tijd (vgl. BEHRENS l.l. blz. 53).

3. Naast deze inheemsche stukken komen een aantal Romeinsche voor, een enkel scherfje sigillata, een paar stukjes van een grijze kookpot met omgebogen rand (vgl. mijn „Arentsburg” LVIII 140), eenige fragmenten van beschilderde bekertjes, wat ruwwandige scherfjes en eenige fragmenten van een wrijfschaal: naast vrij vroege stukken zeker nog laat 2de eeuwse. Deze Romeinsche waar is evenwel verre in de minderheid.

Zoo zien we dus ook in de hier gevonden aardewerkfragmenten niet de overblijfselen van eenige Romeinsche nederzetting, doch van een Rijnsch-Germaansche kultuur, zooals gewoonlijk, onder Romeinschen importinvloed, uit de eerste eeuwen na Chr. In overeenstemming hiermee zijn verder twee hier gevonden fibulae, als Almgren „Fibel” n°. 19 en n°. 9, waarvan de laatste speciaal de vorm is, welke in het Zuiden van ons land steeds weer te samen met de cilindervormige urnen der Rijnsch-Germaansche stammen, van Bataven en hun verwanten, voorkomt.

Ten slotte vermelden we nog de vondst van een bronzen munt van Lucilla.

Op de plaats waar de steen met het opschrift „Deae Sandraudiga Cultores Templi” is gevonden, zijn dus geen gebouwresten van eenig Romeinsch tempelgebouw aanwezig, doch

slechts geringe overblijfselen van den Bataafschen, of van een anderen nauw verwanten, stam.

In hooge mate verrassend was nu in dit verband een vondst, waarvan we tenslotte melding moeten maken. In het Z. O. van den akker werd namelijk, mogelijk een meter of 10 van de plaats waar eenmaal de inscriptie werd gevonden, een urn met verbrande beenderen ontgraven. (Afb. 80). Zoo kregen we hier dus de bevestiging van de overlevering, dat hier in dezen Tichtelakker een urnenbegraafplaats zou zijn geweest; we vermeldden trouwens bovendien reeds dat ook CUYPERS meerdere fragmenten van brandurnen zou hebben gevonden. Onze urn zelf was vrijwel cilindervormig, van hetzelfde vrij hard gebakken donkere en glad gepolijste aardewerk, hetwelk we boven (sub. 1) reeds beschreven, als gelijk aan dat uit de woerden van de Betuwe b.v.

Waar dus de steen der dea Sandraudiga werd gevonden, daar had eenmaal in de eerste eeuwen onzer jaartelling een urnengrafveld van zulk een Germaansche volkstam gelegen. Wat deed dan deze steen met Romeinsch opschrift op of bij die inheemsche begraafplaats? Een nadere bestudeering van dat opschrift zelf, heeft mij, geloof ik, het antwoord op deze vraag gebracht.

Afb. 80.

Het woord „cultores” (vereerders) komt zeer vaak in Romeinsche inscripties voor, vergezeld van den naam van een godheid. Tal van gevallen vinden we geciteerd in MOMMSEN'S „de collegiis et sodaliciis Romanorum” en verder door BOISSIER in de „Revue archéologique 1872 blz. 81” (zie ook Røggiero Dizion. Epigrafico, sub voce) en steeds weer heeft dat woord daarin de zelfde beteekenis. „Cultores” beteekent dan de leden van een „collegium cultorum”, een vereeniging van „vereerders” van een bepaalde godheid, gelijk zij zich noemen. Evenwel beoogen ze volstrekt niet speciaal de vereering van die godheid, doch steeds, waar deze uitdrukking voorkomt, zijn deze collegia van cultores in de eerste plaats collegia funeraticia, begrafenis-vereenigingen, opgericht met het doel om hun leden, dien „cultores”, een behoorlijke begrafenis te verzekeren (vgl. MOMMSEN l.l.). Vele grafsteenen vermelden dan ook de begrafenis van een persoon, door de „cultores”, of wel door een familielid „nomine cultorum”. Ook hadden deze collegia cultorum zeer dikwijls een eigen begraafplaats. Talrijke steenen zijn er gevonden met het opschrift van zulk een „locus sepulturae”, die dan niet zelden door een bepaald persoon aan eenig collegium van „cultores” ten geschenke blijkt te zijn gegeven. Ongetwijfeld stonden deze steenen op de begraafplaats zelve, bij wijze van een gemeenschappelijk grafschrift voor de leden der „cultores” gemeenschap.

Het behoeft ons dus feitelijk niet te verwonderen ook onze Sandraudiga-steen eveneens op een grafveld geplaatst te vinden. Immers ook deze steen is geen wijsteen aan een godheid, geen deel van een tempel, doch ze vermeldt de „cultores templi deae Sandraudigae” als de leden van het collegium funeraticium, op welks gemeenschappelijke begraafplaats hij is opgericht. Het merkwaardige is echter hier, dat we deze Romeinsche gewoonte dezer „collegia cultorum deorum”, welke we, in talloze inscripties, over het Romeinsche rijk en verscheidene van zijn provincies verbreed zien, nu ook hier, in dit uiterste hoekje der wereld, in ons land, terug vinden en wel bij menschen, die geen Romeinen waren, doch wier kultuur-resten, ter plaatse gevonden, hen verraden als Bataven of verwante inheemsche bewoners onzer gewesten. We hebben reeds vaak elders uiteengezet, hoezeer deze Bataven germaniseerd moeten zijn geweest. Het Oppidum Batavorum bij Nijmegen, de woerden der Betuwe, verraden een geweldigen invloed der Romeinen in tal van importartikelen (vgl. Oudh. Med. N. R. I en II). Treffend is het nu zeker, dat ze blijkbaar ook in dit opzicht Romeinsche zeden hebben aangenomen, dat er onder die inheemsche bevolking blijkbaar

ook zulk een echt Romeinsche begrafenisvereeniging, zulk een „collegium cultorum” bestond, waarvan de schutsgodin dan Sandraudiga was. Deze Sandraudiga (vgl. Pauly Wissowa s.v.) geldt naar de etymologie van den naam voor een Germaansche godheid, al is zij ons verder onbekend. Dat stemt ook geheel met het Germaansche karakter onzer vondsten overeen. Hiermede schijnt ons dus de aanwezigheid van dezen steen geheel verklaard: geen Romeinsch tempelgebouw, zooals we dit vermoedden, maar een begraafplaats der „cultores templi” eener eigen Germaansche Godheid wordt door zijn inscriptie aangeduid.

Wat is dan dat „templum” in deze inscriptie vermeld? Hoewel we hieromtrent feitelijk zeer weinig gegevens bezitten, meent men toch, speciaal uit een desbetreffende uitdrukkelijke mededeeling van TACITUS (Germ. 9), te mogen opmaken, dat de Germanen in de eerste eeuwen na Chr. feitelijk nog geen tempelgebouwen bezaten, dat heilige plaatsen in wouden of op berghoogten, vaak door een muurtje van steenen omgeven, de heiligdommen hunner goden vormden. (vgl. HELM Religionsgesch. S. 286). Het woord „templum”, zooals dit door TACITUS eenige malen in dit verband wordt gebruikt, beteekent dan ook niet enig gebouw, doch zulk een heilige plaats in het bosch; het is synonym met lucus of nemus (vgl. MÜLLENHOF D. A. IV, 220, vgl. THÜMMEL in de Beiträge z. Gesch. der Deutschen Sprache XXXV 116).

Als we dus, ook na het bovenstaande, toch gaarne zouden willen weten, waar dat „templum Sandraudigae” lag, welks cultores hier op deze grafplaats waren bijgezet, en hoe het er uitzag, dan hebben we ons ook dit waarschijnlijk niet als een bouwwerk, doch eenvoudig als zulk een heilige plaats voor te stellen. En hoe zouden we ons dan de overblijfselen van zulk een open offerplaats in het heilige woud anders kunnen denken, dan juist als zulke resten, gelijk wij die hier hebben gevonden: als een kultuurlaag met scherven en brandresten, vooral ook met de overblijfselen van offerdieren, begrensd door een reeks van steenen, van los op elkaar gelegde, vrij ruwe blokken, waarin we het overblijfsel der ommuring van zulk een open ruimte meenen te herkennen?

Nog een enkele maal is elders de plaats van een dergelijk heilig woud met groote waarschijnlijkheid weergevonden, met name in Denemarken bij Rosbjerggaard (S. MÜLLER Nord. Alt. II 179). Ook hier werden in een kultuurlaag een hoeveelheid verstrooide fragmenten van allerlei aard en dierbeenderen gevonden. Zelfs altaren meende men daar te kunnen aanwijzen, in een paar groote steenhoopen, in één waarvan men nog de houten punt van den voet van een afgodsbeeld meende te zien steken. Zulk een afgodsbeeld in het Germaansche land, is zeker geen gewoon beeld geweest. TACITUS verhaalt ons immers op de boven geciteerde plaats, dat de Germanen geen beelden van hun goden vervaardigen; algemeen is dan ook de opinie, dat zulk een Germaansch beeld hoogstens een eenigszins anthropomorphe paal of steen kan geweest zijn. (Vgl. HELM l.l. THÜMMEL l.l. bl. 115 enz).

In dit licht beschouwd, komt mij een vondst van CUYPERS, welke wij tot dusver onvermeld lieten, van het hoogste belang voor. We laten hier diens eigen beschrijving volgen: „Intusschen ontdekte ik in de helling of glooiing des bergs eenig geel-bruin cement, hetgeen mij bij verder graven met meer omzichtigheid deed te werk gaan. Weldra bespeurde ik, dat hetzelfde uit grof gestootene of gemalene schelpen bestond, en gediend had, om eene menigte aldaar liggende brokken ijzererts te verbinden. . . . . Naar mate deze samenverbonden brokken ijzererts meer ontbloot werden, bleek dat de cementfragmenten witter werden en eindelijk alle vastheid verloren; en de geheele massa ontbloot zijnde, bevonden wij, dat het eene mummie-vormige figuur was, uit brokken ijzererts samenge-

steld, van welke de zwaarste nagenoeg 16 Ned. ponden wogen en tot het formeren der borstbreedte schenen gediend te hebben. Het beeld had 1,96 el hoogte en 0,19 breedte en was noordoostelijk en aldus gelegen, als of het de lage weilanden aan den oever der Mark had willen gadeslaan. Maar nauwelijks een kwartier aan de lucht blootgesteld geweest zijnde, viel de massa uiteen". Inderdaad lijkt het zeer wel mogelijk, dat we in deze mummie-achtige figuur, waarvan CUYPERS ook een schetsteekening heeft nagelaten (Afb. 81) het ruwgevormde beeld der godin voor ons hebben, een slechts vaag-anthropomorphen steenvorm, gelijk we dien niet in een tempelgebouw, maar zeker wel op een heilige plek in het woud, het boschheiligdom der Germaansche godin Sandraudiga, mogen verwachten.

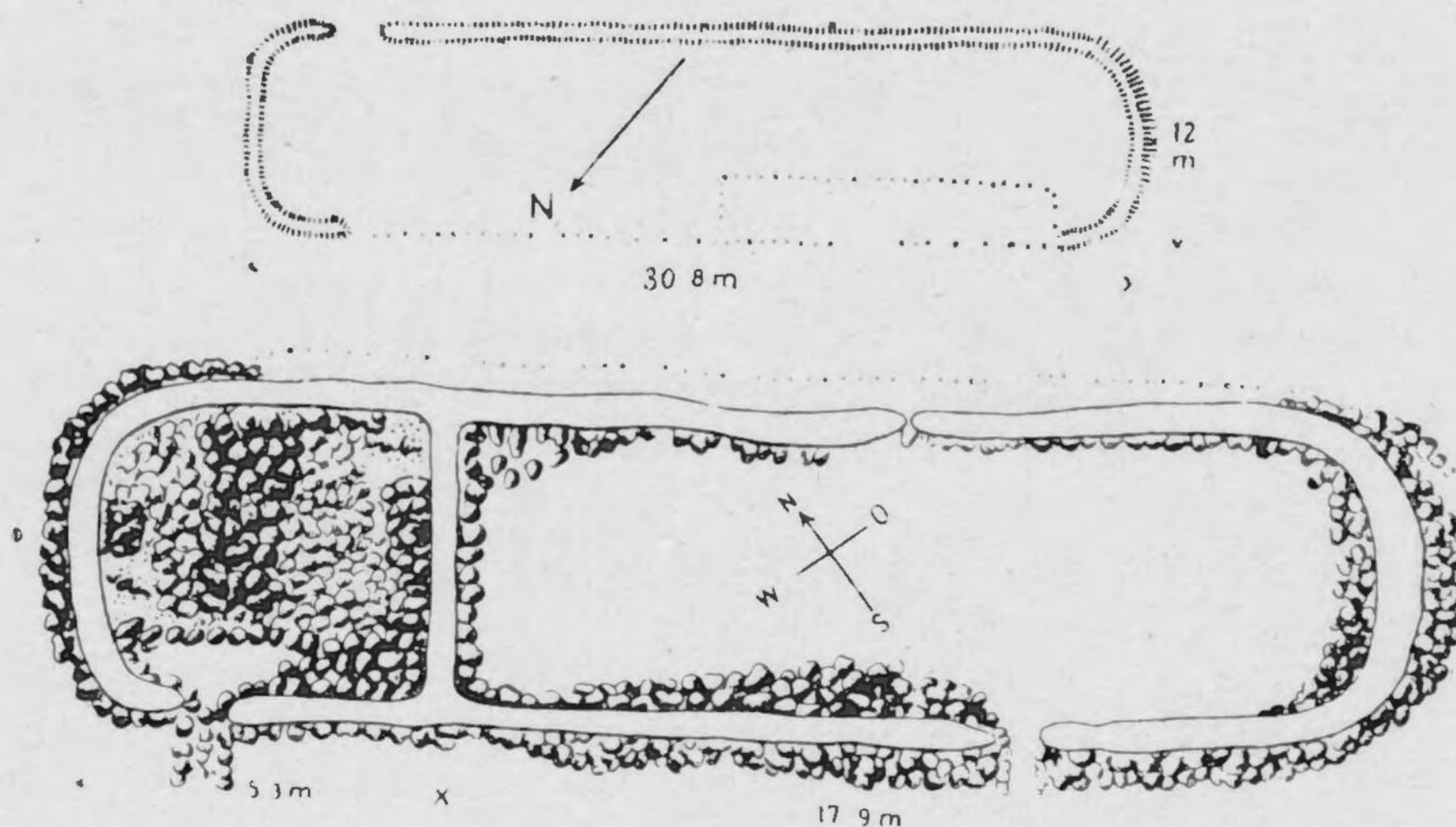
In alle geval lijkt het meer dan waarschijnlijk, dat het gezochte templum dezer godin zich, als zulk een boschheiligdom, vlak naast het grafveld harer Germaansche „cultores" bevond.

CONCLUSIE.

Dit samengaan van de plaats van godenvereering en van doodencultus treft ons en doet de vraag opkomen, of we hier met een bijzonder geval, dan wel met een algemeenen regel te doen hebben, of deze Germaansche stammen soms werkelijk de gewoonte hadden hun dooden zóó, onder de bescherming der heilige plaatsen der goden, bij te zetten. Mochten we dit aannemen dan zouden we daarin zeker een verklaring hebben van die merkwaardige groote, evenals de grafplaatsen zelf, door een muurtje of vlechtwand en een greppel omgeven ruimten, welke we onze urnenvelden zagen domineeren en die we speciaal in Rijssen nader leerden kennen.

Afb. 81.

Afb. 82.

Hoe men zich precies een Germaansch templum te denken heeft weet men niet (vgl. Hoops Reallexicon der Germ. Altertumskunde II S. 313); we zagen reeds hoe men daarbij, op grond van de litteraire overlevering en van etymologische gegevens, aan een heilig woud pleegt te denken, waarin dan lag een bepaalde „Einfriedigung, eine besonders

heilige Zentralstelle in dem heiligen Walde" . . . „Einer solchen abgegrenzten, wohl aus Holz oder Steinen gebildeten Einfriedigung, ohne oder mit Dach, um einen Zentralpunkt scheint das althochdeutsche „harug", zu entsprechen".

Een dergelijke „Einfriedigung", door steenen omgeven, schijnt ons de aanleg van Sandraudiga te vertoonen; uit zand of plaggen gebouwd, meenen we haar ook in de lange bedden onzer urnenvelden te herkennen. Deze Einfriedigung zou, gelijk men aanneemt, het uitgangspunt voor de ontwikkeling van latere, meer eigenlijke tempelgebouwen, geworden zijn, zooals men die nog slechts uit de overblijfselen op IJsland kent (THÜMMEL, Beitr. zur Gesch. d. Deutsch. Sprache Bnd. XXXV). Welnu deze IJslandsche tempels vertoonen ons feitelijk nog precies denzelfden langgestreken vorm (zie Afb. 82) als we in de lange bedden onzer urnenvelden leerden kennen (vgl. onze Afb. 77). De „Einfriedigung" waaruit zich zulk een IJslandsche tempel als gebouw zou hebben kunnen ontwikkelen, kunnen we ons niet anders voorstellen.

Zoo mogen we ons, geloof ik, onze urnenvelden met hun kleinere door kringvormige afscheidingen omgeven, door de levenden in heiligen vrees gemeden, brandplaatsen der dooden, maar vooral met hun groote langwerpige „Einfriedigingen" voor de kultus der godheid, voorstellen als zulke „Zentralstellen" in de heilige wouden der Germanen.

J. H. HOLWERDA.

RÉSUMÉ.

Dans l'article précédent j'ai rendu compte de nos fouilles d'un cimetière germanique près de Ryssen dans notre province Overijssel. Les formes des urnes sont spécialement remarquables, parce qu'elles nous montrent une phase intermédiaire entre la culture Protosaxonne, très abondante dans ces contrées (cf. les urnes des fig. 70—72. N°. 1, 6, 10, 13, 16, 20, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 43, 44), qui, sans doute, a ses racines dans la culture dite de l'âge du bronze de l'Allemagne du Nord, et celles des Saxons du 4ème siècle (cf. mon „Nederl. vroegste Beschaving” et Plettke „Ursprung und Ausbreitung der Angeln und Sachsen”). Dans l'évolution de ces types d'urnes il faut reconnaître, comme on l'a constaté déjà depuis longtemps, des influences très retardées des cultures Hallstattienne (n°. 23, 11, 19, 37) et de la Tène, sur les civilisations des peuples germaniques des premiers siècles de notre ère.

Les petits tumulus ronds d'où sont sortis ces urnes et qui forment un champ funéraire d'une dimension considérable (fig. 73) sont, comme cela est le cas généralement dans les champs d'urnes de nos contrées, (cf. mon „Gräberfeld v. d. Hamert”), limités par un petit fossé, qui se dessine dans la terre vierge, par une bande de sable souillé qui l'a rempli (fig. 76). Ce fossé a été creusé dans le sol pour y planter une cloison de bois qui entourait l'endroit sacré du tombeau. Sans doute nous voyons ici, à quoi fait allusion Ammien (XVI 2, 1) en nous racontant que les Germains „circumdata retiis busta declinant”

A coté de ces monticules ronds nos champs d'urnes nous montrent toujours quelques buttes de forme très allongée, de structure analogue, et entourées elles aussi, d'un tel fossé, mais de dimensions beaucoup plus grandes (fig. 73 et fig. 77). Ce sont spécialement nos fouilles de Ryssen, qui nous ont montré qu'ici aussi, on a des bâtiments quelconques, entourés d'une cloison de bois, enfouie assez profondément dans la terre vierge, (fig. 74, 75); cette cloison est interrompue seulement à un endroit, pour laisser passage dans l'enclos sacré qu'elle environne. Jusqu'ici nous n'avons pas pu deviner la destination de ces grands enclos au milieu des tumulus ordinaires. Je crois que mes recherches dans un tout autre endroit de notre pays, nous aient procuré la solution de cette énigme.

L'inscription „Deae Sandraudigae cultores templi” (fig. 79) a été trouvée il y a presque 100 années près du village de Rijsbergen en Brabant. En 1842 Cuypers a fouillé cette terre, mais il n'a pu trouver que des fragments d'objets et de poterie germanique et romaine. En 1924 moi aussi j'ai exploré ce lieu et je me suis convaincu que jamais quelque édifice, quelque temple romain, n'a occupé cet endroit. A mon grand étonnement dans le voisinage immédiat de l'endroit où l'inscription a été trouvée, fut mise au jour une sépulture à incinération avec une urne germanique, (fig. 80), confirmante la tradition que dans le temps plusieurs urnes pareilles auraient été trouvées en cet endroit. Ainsi notre pierre à inscription semble être élevée sur, ou près d'un champ d'urnes germaniques. Comment cela est-il possible? L'étude de l'inscription elle-même semble donner la réponse. Le mot „cultores” (de quelque dieu) se trouve très souvent dans les inscriptions romaines et signifie alors, d'après Mommsen „de collegiis et sodaliciis” (cp. BOISSIER, Revue archéol. 1872) toujours „membres d'un collège funéraire qui a choisi comme protecteur ce dieu”. Ainsi ce sont les membres du collegium funeraticium deae Sandraudigae, qui ont élevé sur leur cimetière commun cette pierre, dont l'inscription mentionne le nom de cette divinité germanique; le type des urnes dans lesquelles reposent leurs cendres nous prouvent le caractère germanique de ces „cultores”. Nous voyons ici des Germains romanisés, qui ont adopté aussi cette institution romaine de „collegia funeraticia”.

Mais à coté de cette sépulture, dans un espace assez restreint, entouré d'une rude muraille de pierres entassées, nous avons trouvé des fragments, spécialement de céramique Batave, des os d'animaux etc.; en outre se montrait un grand trou rempli de charbon de bois, provenant sans doute d'un bûcher. Tacite nous raconte que les dieux germaniques n'avaient pas de temples, mais qu'ils étaient vénérés dans les bois sacrés, nemora, lucus, dans des enceintes au milieu des bois, „eine Einfriedigung, eine besondere heilige Zentralstelle in dem heiligen Walde. . . Einer solchen abgegrenzten, wohl aus

Holz oder Steinen gebildeten Einfriedigung, ohne oder mit Dach, an einem Zentralpunkt scheint das althochdeutsche „harug“ zu entsprechen“. (Hoops Reallexicon II, S. 313). Ce sont les restes d'une telle enceinte sacrée avec son feu de sacrifice, les os des animaux immolés etc. que nous croyons avoir reconnus dans ces débris. Une découverte de Cuypers me semble confirmer cette opinion. Dans son article il décrit une figure „en forme de mommie“ de $\pm$ 2 M. de longueur, composée de pierres et de ciment, qui malheureusement, exposée pendant quelque temps à l'influence de l'air, est tombée en morceaux (fig. 81). Cette figure serait la représentation à peine anthropomorphe de la déesse Sandraudiga.

Le temple, c. à. d. l'enceinte de cette déesse, semble avoir été situé dans le bois sacré, juste à côté du cimetière de ses „cultores“.

Si ce rapport entre le sanctuaire des dieux et le cimetière peut-être considéré comme d'usage chez les peuples Germaniques, ces phénomènes remarquables dans nos champs d'urnes, décrits ci-dessus, ces grands enclos de forme très allongée qu'on y trouve au milieu des tumulus, ne seraient rien d'autre que de telles enceintes sacrées; on pourrait y reconnaître des temples de dieux germaniques. La forme des temples germaniques nous est absolument inconnue jusqu'ici. L'île d'Islande seule nous a conservé des monuments (Thümmel, Beitr. z. Gesch. d. Deutsch. Sprache XXXV) qu'on regarde comme des temples payens d'un temps moins reculé. Ces „temples d'Islande“ nous montrent absolument la même forme très allongée (fig. 82), des grands enclos de nos cimetières germaniques. Ce fait me semble confirmer ma thèse que ces derniers doivent être regardés comme des enceintes sacrées des dieux, au centre des bois sacrés, à côté desquels les morts, eux aussi, ont trouvé leurs „busta retiis circumdata“.

(Cf. aussi mon „Germanische Tempel“ im Album v. GÖTZE 1925).

HET ADELAAR-MOTIEF IN DE EGYPTISCH-VOOR-AZIATISCHE CULTUURWERELD.

In de landen, die men heden ten dage met den algemeenen naam van „het Oosten” pleegt te bestempelen, kwam oudtijds en komt nog in onzen tijd de adelaar, naast den gier de krachtigste en indrukwekkendste der vogels, volgens de zoölogen voornamelijk in 8 soorten voor (cf. HASTINGS, Dictionary of the Bible, onder: Eagle). Het heeft geen zin hier een opsomming te geven van de wetenschappelijke en populaire namen van deze 8 soorten, noch van hun bijzondere kenmerken, waardoor zij zich van elkander onderscheiden. Wel kan het zijn nut hebben even te wijzen op de algemeene kenmerken, die hun als adelaars eigen zijn, al zijn die ook aan iedereen, hetzij door eigen aanschouwing, hetzij door overlevering bekend, omdat zij deze kenmerken gemeen hebben met de adelaars, die West- en Midden-Europa bewonen: hun breede, platte kop met scherpe snavel, groote goudkleurige oogen, hun schitterend, vaak bontkleurig gevederte, machtige vlucht, krachtige met schubben bedekte pooten en scherpe klauwen. Voegt men daarbij hun scherp gezicht, snelle vlucht en krachtigen aanval op hun prooi, en wij kunnen begrijpen, waarom de adelaar in het algemeen reeds bij de Ouden de koning der vogels werd genoemd, waarom hij ook in de Oude Egyptisch-Voor-Aziatische cultuur-wereld de aandacht der menschen getrokken heeft.

Nu stonden de Ouden, evenals thans nog de z.g. Primitieve Volken, anders tegenover de dierenwereld dan wij; zij zagen haar met andere oogen. Hun godsdienstig natuurgevoel werkte daarbij mede op een wijze, zooals het onze dat niet kan doen. Zij zagen in het dier belichaming van oorspronkelijke krachten, eigenschappen, die niet te herleiden waren en van niets afhankelijk, raadselachtig, onverklaarbaar, en voelden vele dierlijke vermogens als iets bovenmenschelijks. Zoo kwamen zij tot het aannemen van een goddelijken aard, die in het dier lag en daardoor tot de vereering van bepaalde dieren, die om hun eigenschappen de aandacht trokken, een vereering, die wel niet precies met het z.g. totemisme behoeft samen te vallen, maar toch nauw er mede verbonden is, en die niet alleen het individueele dier geldt, maar in den regel de geheele soort.

Deze diervereering is niet altijd en overal in de Oude Egyptisch-Voor-Aziatische cultuurwereld zoo duidelijk meer als zoodanig te herkennen als b.v. in Egypte tijdens het Oude Rijk; daar zijn dan de Apis van Memphis, de Ram van Mendes en de Valk van Heliopolis zelf goden en worden als zoodanig vereerd. Veelal worden de dieren als symbolen voor bepaalde goden opgevat, aan hun verschijning wordt een bepaalde beteekenis, aan hun afbeelding magische kracht toegekend. Vooral dit laatste maakt voor ons het voorkomen van het Adelaar-motief in de oude cultuurwereld van het Oosten verklaarbaar.

De Oude Semieten hadden voor al de soorten van adelaars een algemeenen verzamelnaam, die nog tot in onzen tijd stand heeft gehouden. Bij de Oude Israelieten: נֶשֶׁר, bij de Oude Arabieren: نَسْر, in het Babylonisch-Assyrisch: nasjroe, in het Arameesch: نَسْر, in het Koptisch: *nosser*. Het modern Arabisch heeft dezen algemeenen verzamelnaam bewaard in de term: نَسْر. Natuurlijk komen daarnaast in de verschillende talen nog vele

bijzondere namen voor, om de bepaalde soorten adelaars aan te duiden, zooals bv. de 'oznijjah, de zee-arend der Israelieten, en de 'anoeq, de vischarend der Arabieren, maar nesjer is de algemeene naam van al deze soorten, al worden in de meeste gevallen wel met de term nesjer, etc., nasr, etc. de grootere soorten bedoeld, als: de koningsadelaar, de steen- en de goud-adelaar. Ja, deze term nesjer, nasr etc. is zóó algemeen, dat daarmede, in Ouden en Nieuwen tijd, naast al de soorten van adelaars, ook de gieren aangeduid worden, die in vele, voornamelijk in 4 soorten, inheemsch zijn in het Oosten. In het verloop van deze verhandeling zal daarop meermalen kunnen gewezen worden. Waar de zoölogen van onzen tijd een duidelijk onderscheid maken tusschen de 2 groepen van roofvogels: adelaars en gieren, zagen de Ouden die groepen als één geheel, zij voelden althans het onderscheid niet zoo sterk en letten meer op de overeenkomstige kenmerken, die er dan ook inderdaad zijn. Met de adelaars waren de gieren de sterkste vogels, die de Ouden kenden: zij hebben met elkander gemeen hun scherpen blik en geweldige vlucht.

In het Oude Testament worden vermeld de snelle vlucht, roofzucht, krachtige vleugels en nestbouw op hooge plaatsen van den adelaar. Als beeld van de snelheid komt hij voor: 2 Sam. 1 vs. 23: Saul en Jonathan waren vlugger dan arenden.

Klaagliederen 4 vs. 19: sneller dan de arenden des hemels waren onze vervolgers.

Jeremia 4 vs. 13 wordt van den vijand gezegd: sneller dan adelaars zijn zijn paarden.

Spreuken 23 vs. 5 wordt het vluchtige van den rijkdom aldus geteekend: het maakt zich vleugels, zooals een arend, die naar den hemel vliegt.

Job 9 vs. 26 wordt van de dagen gezegd: zij vlogen voorbij als een arend, die neerschiet op zijn prooi.

Met dit beeld van den snellen geweldigen aanval van den arend wordt vaak in het Oude Testament beschreven de aanstormende veroveraar:

Deut. 28 vs. 49: Jahve zal tegen U een Volk doen opkomen uit de verte van het einde der aarde, gelijk een arend toeschiet.

Jer. 48 vs. 40 (en 49 vs. 22): Als een arend schiet hij toe en breidt zijn vleugelen over Moab (en Bosra) uit.

Hab 1 vs. 8: de ruiters der Chaldeeën vliegen als een arend, die op zijn voedsel toeschiet.

De adelaar bouwt zijn nest op hooge, ontoegankelijke plaatsen:

Jer. 49 vs. 16 en Obadja 1 vs. 4: Al zoudt gij Uw nest ook zoo hoog maken als de arend, ook van daar zou ik U nederstooten, spreekt Jahve.

Job 39 vs. 27: Is het op Uw last, dat de arend zijn nest in de hoogte bouwt, op een rots woont, en nestelt op rotsklip en bergtop.

In deze zelfde pericoop wordt zijn scherp gezicht vermeld en zijn gewoonte zich hoog in de lucht te verheffen:

Job 39 vs. 30, 32: Is het op uw last, dat de arend zulk een vlucht neemt, van de rotsen loert hij op voedsel, in de verte zien zijn oogen.

Als zinnebeeld van jeugdige kracht en frischheid komt hij voor: Jez. 40 vs. 36: Zij, die op Jahve hopen zullen steeds nieuwe kracht verzamelen, de vleugelen uitslaan als arenden. Psalm 103 vs. 5 wordt van Jahve gezegd: dat hij uw jeugd vernieuwt als die van een arend. Onzeker is bij deze verzen, of hierin een toespeling ligt op een volksgeloof, door Bar-Hebraeus vermeld (BAETHGEN, Die Psalmen, s. 309) dat de adelaar, als hij oud geworden is, zijn veeren verliest, en weer met een nieuwen vederbos bekleed wordt, of dat het hier eenvoudig een toespeling is op het lange leven van den adelaar, immers soms wordt hij in

gevangenschap wel honderd jaar. In elk geval blijkt hieruit, hoe den ouden reeds de kracht en lenigheid van den adelaar opviel en hun begeerenswaard voorkwam.

Als de vogel bij uitnemendheid komt de adelaar voor in Spr. 30 vs. 18, 19: Drie dingen zijn mij te wonderlijk, en vier ken ik niet: de weg van den arend in de lucht wordt hier naast 3 andere dingen genoemd, waarvan het punt van overeenkomst is: het ontbreken van elk zichtbaar spoor.

Op al dezen plaatsen kan men zeker zonder bezwaar, zooals ook in de Bijbelvertalingen meestal geschiedt, het Hebreeuwsche woord *nesjer* door adelaar vertalen. Op enkele andere plaatsen wordt echter met *nesjer* stellig bedoeld de gier.

Micha 1 vs. 16: Maak U een kale plek zoo breed als die van een *nesjer*; zoo wordt hier Juda toegesproken om aldus rouw te bedrijven. Deze uitdrukking heeft betrekking op den gier, die een geheel kale kop heeft en wiens hals ook vrij van veeren is, alleen de schedel is van achteren met kleine veeren bezet.

In het midden kan gelaten worden, of met *nesjer* arend of gier bedoeld is in de volgende plaatsen:

Job 9 vs. 26: de dagen zijn voorbij gevaren met jachtschepen, gelijk een *nesjer* naar het aas toevliegt.

Job 39 vs. 33, waar van de *nesjer* gezegd wordt: zijn jongen slurpen bloed op, en waar de gesneuvelden liggen is hij.

Dit laatste: de vermelding van aas en gesneuvelden geldt eigenlijk wel meer van den gier, dan van den arend, die liefst geen aas vreet, maar toch behoeven deze vermeldingen niet alleen op gieren te slaan, daar volgens de zoölogen, adelaars in het Oosten zich ook met doode dieren voeden als ze honger hebben en zij die vinden. Maar het is dan toch vooral toepasselijk op den gier, en daarom moet in dergelijke passages als deze de zinspeling zeer in het algemeen genomen worden.

In verband hiermede wil ik nog herinneren aan de text: Math. 24 vs. 28 en Luc. 17 vs. 37: „waar het doode lichaam of het aas zijn zal, daar zullen de arenden zich verzamelen”. Hier wordt het Grieksche woord *ἄετος* gebezigd, dat ook in zeer algemeenen zin adelaar en gier aanduidt.

Ook worden in het Oude Testament enkele koningen met adelaars vergeleken; zoo in Ezechiël 17 vs. 3 en 7, waar Neboecadnezar en de Egyptische koning Hophra, „groote arenden” worden genoemd, waarbij het treffend is op te merken, dat hier de tweede adelaar minder schitterend wordt beschreven dan de eerste, omdat Egypte in vergelijking met Babylonië toen een wereldmacht van den tweeden rang was.

Jesaja 46 vs. 11 wordt met den roofzuchtigen vogel van het oosten Cyrus bedoeld, waarschijnlijk een toespeling op het feit, dat de adelaar was het embleem van Perzië. Blijkens Xenophon in zijn *Kuroepaideia* was de adelaar in Perzië de koninklijke vogel.

De adelaar wordt bij de Israelieten tot de onreine vogels gerekend (Lev. 11 vs. 13, Deut. 14 vs. 12). Deze rangschikking onder de onreine vogels, wordt in later tijd verklaard uit het feit, dat de adelaar evenals alle vleeschetende dieren daarom onrein moet geacht worden.

In den Talmoed, waarin de adelaar de koning der vogels wordt genoemd (*Sjabbath 77b*) en waar van zijn snelheid gesproken wordt (*Pirq. Ab. 20*), worden hiervoor verschillende verklaringen opgegeven (*Hoellin 61a*).

In latere tijden komt de adelaar voor als beeld van het Romeinsche wereldrijk, zoo in het 5de visioen van het 4de Boek van Ezra, en in het Rabbijnsche spraakgebruik, (Sanhedrin 12*a*).

In het Oude Testament komt de adelaar ook een paar malen voor in verband met Jahve. Immers volgens Exodus 19 vs. 4 draagt Jahve zijn volk op adelaarvleugels uit Egypte: „Gij zelf hebt gezien, hoe ik U op adelaarsvleugels opgenomen, en tot mij gebracht heb”. Dit mooie beeld van de adelaarvleugels is waarschijnlijk ontleend aan Deut. 32 vs. 11: „Evenals een arend, die zijn nest opwekt en over zijn jongen zweeft, breidde Jahve zijn vleugelen uit, nam hem op en droeg hem op zijn wieken”.

Deze voorstelling kan in verband staan met het volksgeloof, dat de adelaar zijn nest verstoort om zijn jongen te leeren vliegen en over hen zweeft om door zijn wiekgeklap hen tot navolging op te wekken; en dat, zoodra hij ziet, dat zijn in het vliegen nog onervaren jongen dreigen te vallen, hij onder hen gaat vliegen, om ze op zijn vleugels op te vangen en weg te dragen: Zoo zou dus ook Jahve met trouwe zorg en liefde zijn volk in de woestijn beschermd en geholpen hebben. Het dragen op adelaarvleugels is hier duidelijk overdrachtelijk bedoeld. Het is dus overdreven om met JOH. HEHN (Die biblische und babylonische Gottes-idee, 1913, s. 308) en anderen te zeggen, dat Jahve hier als een adelaar voorgesteld wordt; het gaat alleen om de vergelijking. Dat het niet om een voorstelling gaat blijkt wel daaruit, dat in het eerste geval: Ex. 19 vs. 4, de pluralis: nesjariem, wordt gebruikt en in het tweede geval uit de vergelijkingspartikel: als een adelaar.

Dit wil niet zeggen, dat er in het geheel geen verband zou zijn tusschen de godsdienstige voorstellingen der Israëlieten en het beeld van den adelaar. Zoo kan overal, waar in het Psalmboek sprake is van de schaduw der vleugelen van Jahve, dit beeld ontleend zijn aan den adelaar, die zijn jongen beschermt, als de vogel bij uitnemendheid, ook al wordt daar nesjer niet met name genoemd.

Ps. 17 vs. 8: versteek mij in de schaduw uwer vleugelen.

Ps. 36 vs. 8: dies zoeken de menschenkinderen een toevlucht in de schaduw uwer vleugelen.

Ps. 57 vs. 2: in de schaduw uwer vleugelen wil ik een toevlucht zoeken.

Ps. 63 vs. 8: in de schaduw uwer vleugelen mag ik jubelen.

Ps. 91 vs. 4: met zijn wieken zal hij u dekken, onder zijn vleugelen vindt gij een toevlucht.

Het gemeenschappelijke in al deze teksten is de gedachte aan een dreigend naderend verderf, waartegen men een toevlucht zoekt bij Jahve.

In Ezechiël wordt de adelaar in verband gebracht met de troon van God: de 4 dieren hier beschreven in Ez. 1 vs. 10 en 10 vs. 14 hebben elk 4 aangezichten, waarvan een is: het aangezicht van een adelaar.

Ten slotte zij hier vermeld de voorstelling in het Apocryphe boek: de Hemelvaart van Mozes (Cap. 10 vs. 8): „Gij zult gelukkig zijn, Israel, en op de vleugelen van een arend omhoog stijgen”, alsook dat in de Midrasjiem en in den Zohar de adelaar de godsvogel bij uitnemendheid is.

Deze litterarische gegevens uit de letterkunde der Oude Israëlieten zijn in overeenstemming met de gegevens, die de Archaeologie der laatste halve eeuw ons heeft opgeleverd

in Egypte en Vóór-Azië. Archaeologische onderzoekingen leeren ons namelijk, dat ook in het groote geheel der Egyptisch-Vóór-Aziatische cultuurwereld dezelfde voorstellingen en denkbelden omtrent den adelaar heerschten, en dat ook in dit opzicht het Oude Israël deel uitmaakte van die cultuurwereld.

Afb. 83.

Als dier van de godheid, speciaal als symbool van den zonnegod, komt de adelaar door het geheele Oude Oosten voor. In de eerste plaats in Babylonië. In de Etana-mythe wordt verhaald, hoe Etana door een adelaar naar den hemel van den god Anoe wordt gedragen en naar den troon van Ishtar (A. Jeremias, A. T. A. O. s. 408; H. A. O. G. s. 306). Op een

Soemerische zegelcylinder uit Tello wordt deze scène afgebeeld: Etana wordt door den zonneadelaar in de hoogte geheven en hemelwaarts gedragen. (*Découvertes en Chaldée* par E. de Sarzec, pl. 30 bis N° 13). Voorts zijn er nog wel een half dozijn zegels bekend, afkomstig uit dien alleroudsten, Soemerischen tijd, waarop wij zien voorgesteld, hoe Etana door een adelaar ten hemel wordt gedragen (JASTROW, *Bildermappe*, s. 98, fig. 160, 161), een voorstelling, welke zeer sterk herinnert aan de klassieke voorstellingen, waarbij Ganymedes door een adelaar omhoog wordt gevoerd (cf. Afb. 83, 1 en 2).

Op een andere, eveneens Soemerische zegelcylinder is de zonnegodheid afgebeeld als een vrij in de lucht zwevende vogel (*Rec. de Trav.* XXX, 133, besproken door P. TOSCANNE). Wij zien hierop voorgesteld een voornaam persoon, gekleed in een rijke mantel, met franjes afgezet aan de randen, die schijnt te offeren aan den zonnegod een schaal met vruchten. De zonnegod is hier voorgesteld door een ster, geplaatst op een klein altaar, waarachter zich in de lucht een adelaar met uitgespreide vleugels bevindt, met het veel zeggende bijschrift: ANOED ARADZOE = aan Sjamassj, uw dienaar. Deze inscriptie laat geen twijfel over omtrent de beteekenis van den adelaar. Een merkwaardige verbinding van leeuw met adelaar treffen wij aan in de adelaars met leeuwenkoppen, die voorkomen in het z.g. wapen van de stad Lagassj (Tello), dat bij vele, vooral mythologische voorstellingen uit die stad voorkomt. (*Découvertes* pl. 4 B, 4 bis, 5 bis 2; pl. 30 nr. 5b).

Reeds in den alleroudsten tijd was in Babylonië deze z.g. adelaar van Lagassj, met leeuwenkop, die met zijn klauwen een of ander wild dier grijpt, een leeuw, steenbok, slang of hert, een zeer geliefd motief op zegelcylinders (JASTROW, *Bildermappe* No. 135—137). De beste voorstelling daarvan is die op de beroemde zilveren vaas van Entemena, patesi van Lagassj, ± 2850 v. Chr., dit prachtstuk van oud-Babylonische metaaltechniek, in Tello gevonden, nu in het Louvre (*Découvertes*, pl. 43 bis, *Catalogue* N°. 218; Br. MEISZNER, *Plastik*, s. 19, 20; JASTROW, *Bildermappe zur Religion Bab. u. Ass.* N°. 118; cf. afb. 84).

Afb. 84.

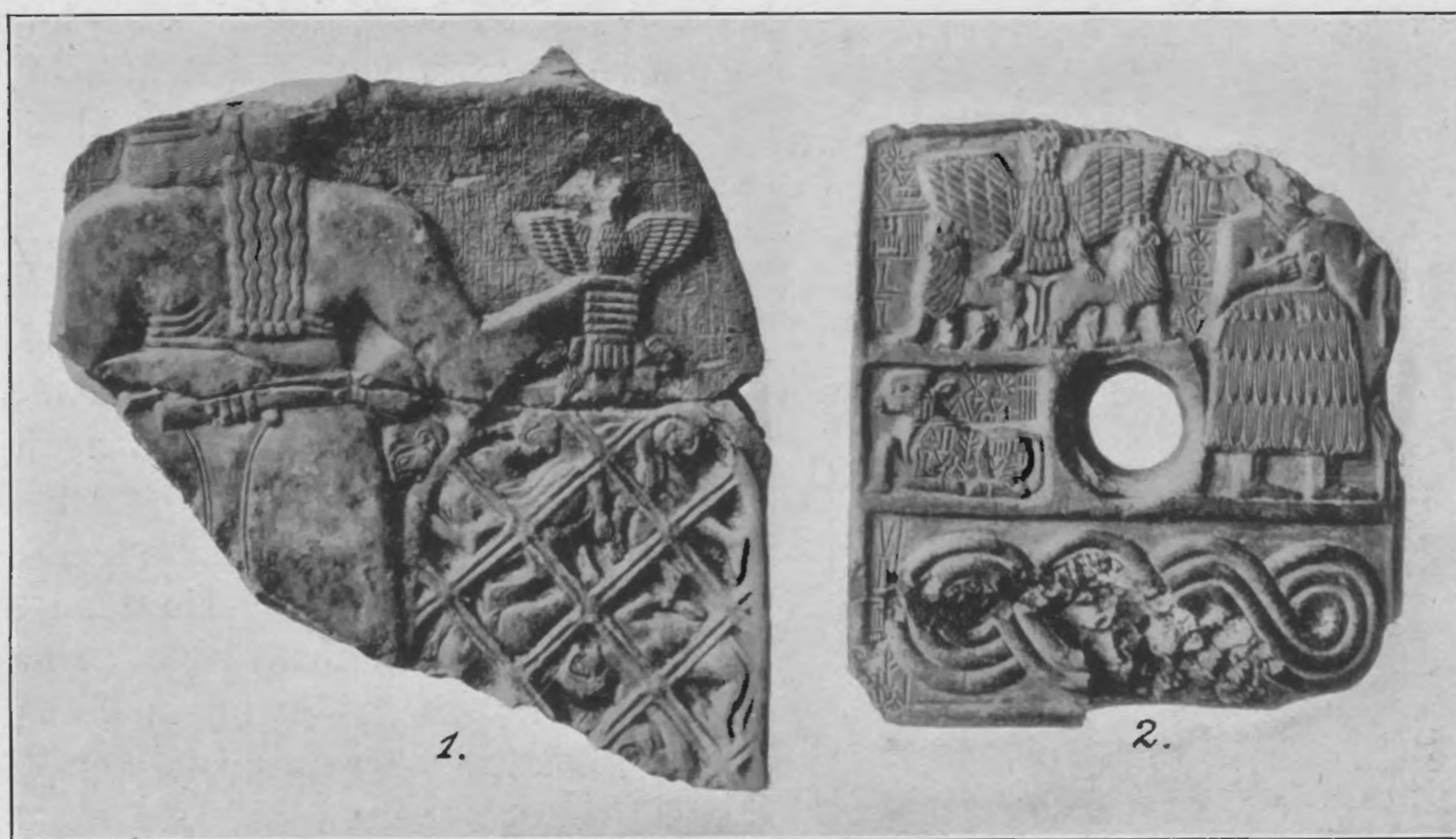
Op den buik van deze vaas zijn voorgesteld 4 leeuwenkoppige adelaars, met uitgespreide vleugels, waarvan er 2 in hun klauwen elk 2 leeuwen houden, de derde 2 steenbokken, de vierde 2 herten. Deze vaas, is, zooals de Soemerische inscriptie aanduidt, een votiefgeschenk van Entemena aan zijn god Ningirsjoe. Nu wordt in de inscripties van Gudea telkens de goddelijke vogel IM-GIG vermeld. Thureau-Dangin e.a. hebben dezen vogel van Gudea met waarschijnlijkheid geïdentificeerd met den adelaar en met de fantastische gestalten van de zilveren vaas van Entemena, en beschouwen dezen adelaar, al dan niet met leeuwenkop, als het symbool van

den zonnegod Ningirsjoe en het embleem van de stad Lagassj (voor Ningirsjoe als zonnegod, cf. JASTROW, *Religion II*, s. 799).

In het Louvre bevindt zich een oud-Babylonisch votieftablet met mythologische voorstellingen, eveneens in Tello gevonden (JASTROW, *Bildermappe*, s. 86, 87, fig. 119). De inscriptie duidt aan, dat dit kunstwerk is van DOEDA, een opperpriester van Lagassj, door dezen gewijd aan zijn god Ningirsjoe. De tijd, waarin deze DOEDA leefde, laat zich vast-

stellen door de vermelding van zijn naam op de monumenten van Entemena. Boven links zien wij hier hetzelfde mythologische motief als op de zilveren vaas: de adelaar met uitgespreide vleugels, hier voorzien van een menschenhoofd, die 2 leeuwen vasthoudt (cf. afb. 85, 2).

Op de z.g. Gierenstèle van Eannatoem, die de overwinning verheerlijkt, welke deze koning heeft behaald op zijn tegenstanders, in het bijzonder de heerschers van Oemma en Kisj, komt op de voorzijde een afbeelding voor van den beschermgod van den koning en van de stad Lagasj: Ningirsjoe, in een reusachtige gestalte, die het grootste deel van de voorzijde van deze stèle inneemt. In de rechterhand draagt deze figuur een kort wapen, in de linker hand houdt hij een groot net, waarin zich de naakte lijken van een groote massa verslagen vijanden bevinden. Dit net wordt van boven afgesloten door een afbeelding van

Afb. 85.

het z.g. wapen van Lagasj: een leeuwenkoppige adelaar, die in zijn klauwen 2 leeuwen vasthoudt, een aanschouwelijke voorstelling van de bijstand en hulp van den god, aan wien Eannatoem de overwinning van zijn vijanden toeschrijft. (Découvertes, pl. 4bis, en 48; JASTROW, Bildermappe, N°. 73; Br. MEISZNER, Plastik, s. 14, 15; cf. afb. 85, 1).

In al deze voorstellingen neemt de adelaar, de vogel IM-GIG de plaats in van den zonnegod. Dat de adelaar zoo gold voor het symbool van den ouden zonnegod Ningirsjoe als embleem voor de stad Lagasj, berust op voorstellingen, die men zich van dezen vogel maakte en die zeker samenhangen met de algemeene opvatting van de vogels als machten, die invloed hadden op de bepaling van 's menschen lot.

Dit verband tusschen adelaar en zonnegod, reeds in het oude Babylonië gelegd, heeft aanleiding gegeven tot het ontstaan van het veelvuldig voorkomende embleem van de gevleugelde zonnescijf met adelaarsstaart (M. JASTROW, Bildermappe, s. 36, 37, fig. 49, 50), in Assyrië genoemd: het symbool van den god Asjoer, dat op vele Assyrische monumenten en zegelcylinders (cf. MEISZNER, Plastik, abb. 204 en 243; Bezold, Nin. u. Bab., abb. 47)

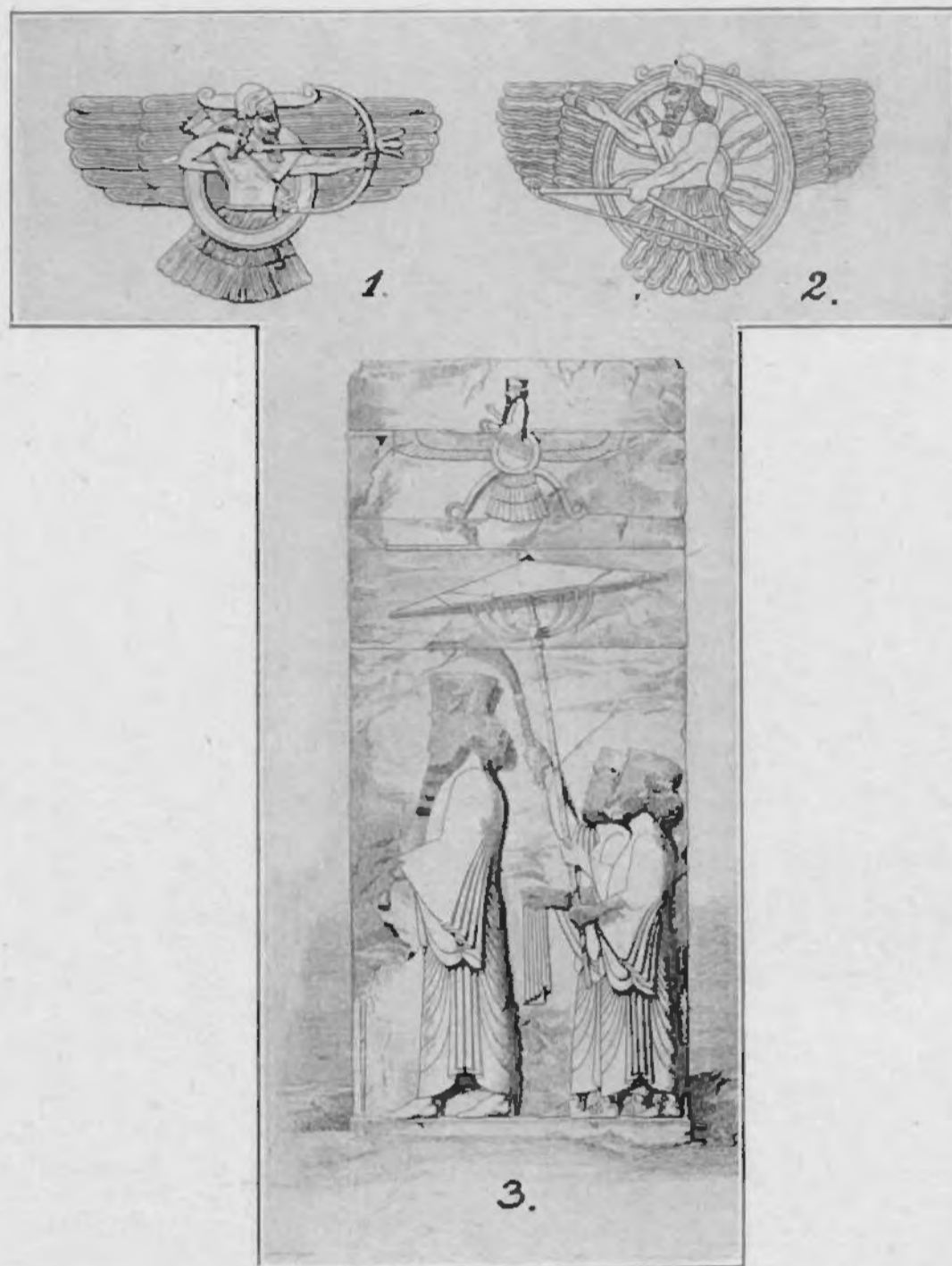
van verschillende tijden voorkomt. Dit symbool wordt gewoonlijk afgebeeld boven het hoofd, of in de onmiddellijke nabijheid des konings, ter aanduiding van een bijzondere bescherming, den koning verleend. Assyrische monumenten, waarop deze gevleugelde zonnescijf voorkomt, zijn b.v. de Sargon-stèle uit Cyprus (Br. MEISZNER. Grundzüge der B.-A. Plastik, abb. 213), de stèle van Esarhaddon uit Sendjirli, (Bezold, Niniveh u. Babylon, abb. 1; v. Luschan, Ausgr. in S. I. Tf. I.), en het relief van dezen laatsten koning aan den Nahr-el-keleb. Met de ontwikkeling van Assyrië tot een machtige krijgstaat werd Asjoer vooral krijgsgod, die met de legers ten strijde trok en koning en leger in bescherming nam, en hun de overwinning verleende. Om dit in de voorstellingen tot uitdrukking te

brengen, voegde men aan de zonnescijf nog toe: het borstbeeld van den god, gewapend met pijl en boog, dat zich, als het ware, uit de zonnescijf verheft (cf. afb. 86, 1 en 2).

Nu eens wordt de godheid aldus er bij voorgesteld, terwijl hij een pijl afschiet, dan weer met een boog in de handen, waarmede zoo juist een pijl is afgeschoten.

Toen de Perzen de Babylonisch-Assyrische beeldhouwwerken begonnen na te volgen, namen zij daarmede ook dit symbool over (TIELE, De godsdienst van Zarathustra, blz. 80, 81). Ook op hun monumenten vinden wij telkens de gevleugelde zonnescijf met adelaarsstaart, waaruit zich een menschelijk bovenlijf verheft, dat hij in de handen een ring houdt, of gewapend is met pijl en boog. Het zweeft steeds in de lucht boven het hoofd van den koning ter bescherming. Dan zelfs als de koning wordt voorgesteld, terwijl hij bezig is te offeren, of te aanbidden, staat dit symbool nimmer als een object van vereering vóór hem, maar zweeft steeds ter bescherming boven zijn hoofd (cf. afb. 86, 3).

Echter komt ook de enkele gevleugelde zonne-

Afb. 86.

schijf met adelaarsstaart op de reliefs van Persepolis voor. Als een voorbeeld van boven bedoeld Perzisch embleem noem ik de bekende voorstelling van den koning Darius, op een bijzonder fijn afgewerkte zegelcylinder, zooals hij staande op een wagen tusschen 2 palmboomen, op leeuwen jaagt: boven den koning zweeft de zonneadelaar, (MEISZNER, Assyr. Jagden, s. 28; cf. afb. 83, 4).

Opmerkzaamheid verdient voorts ook de zonneadelaar, die voorkomt in de Assyrische voorstellingen van de bevruchting van den dadelpalm, de z.g. levensboom. Talrijk zijn op reliefs en zegelcylinders (BEZOLD, Nin. u. Bab. abb. 69; JASTROW, Bildermappe, fig. 215; cf. fig. 216, 217) deze voorstellingen van 2 menschelijke figuren en adelaarkoppige geniën, die een dadelpalm, soms zeer schematisch voorgesteld, die zich tusschen deze beide figuren bevindt, bevruchten. (JASTROW, Bildermappe, fig. 56; Layard, Mon. I, pl. 25). Boven deze scène zweeft

menigmaal de zonne-adelaar (cf. afb. 83, 5 en 6). Ook deze adelaar-koppige geniën zelf, die den levensboom bevruchten, en die ons in verschillende vormen (cf. JASTROW, Bildermappe, fig. 60; Garstang, *Annals of Arch., and Anthr.* I, pl. XLI, N°. 11) uit Assyrië bekend zijn, staan in verband met de voorstellingen omtrent den zonneadelaar.

Niet alleen echter in Assyrië was de gevleugelde schijf het embleem van den zonnegod, door heel het Oude West-Azië en Egypte was dit symbool verbreid. Waarschijnlijk onder Assyrischen invloed treffen wij de gevleugelde zonnescijf ook bij de Hethieten en Arameërs aan. Althans van de Hethietische en Arameesche monumenten waarop de zonneadelaar voorkomt, vertoonen de reliefs veel overeenkomst met de Assyrische voorstellingen; deze overeenkomst springt onmiddellijk in het oog bij de reliefs van Sendsjirli en Saktsgözü, waarop wij den zonneadelaar ontmoeten, zoo bv. de bekende leeuwenjachtscène van Saktsgözü, die zich nu in het Museum te Berlijn bevindt (cf. afb. 87, 4). Terwijl echter in Assyrië uit den zonneadelaar tot op den Perzischen tijd nooit een architectonisch ornament geworden is, vinden wij dit wel het geval bij de Hethieten, zoo bv. in een rotsrelief te Jasylykaja bij Boghazköj, uit ± 1300 v. Chr., voorstellende een heraldische groep, de zonneadelaar met de uiteinden der vleugels rustend op 2 zuilen, daarmede als het ware een soort baldakijn vormend (Humann-Puchstein, *Reisen in Klein-Asiën*, S. 65, cf. ook: Garstang, *Land of the Hittites*, pl. XLIX en J. Six, *Acta Orientalia*, II, s. 199—207; cf. afb. 87, 3).

Heel duidelijk is op de Arameesche monumenten te zien, hoe de gevleugelde adelaar tot de gevleugelde zonnescijf is geworden. Deze zonneadelaar komt reeds voor op de grafstèle van een Arameesche koningin uit Sendsjirli van ± 800 v. Chr. De overeenkomst van dit symbool met de gevleugelde schijf op Assyrische monumenten is onmiskenbaar (cf. afb. 87, 2). Tot in den Romeinsche keizertijd handhaaft zich de zonneadelaar op Arameesche monumenten, vooral die van Palmyra. Dat wij in dien tijd nog zoo vaak de adelaar aantreffen als symbool voor den zonnegod, zal ons niet verwonderen, als wij bedenken, hoe juist dan de zonnecultus tot een zekere alleenheerschappij gekomen is. In het Kapitolijsche Museum te Rome bevindt zich een altaar uit Palmyra, dat met zonne-emblemen, versierd is. Boven de Latijnsche inscriptie staat een adelaar met uitgespreide vleugels, waarop de buste van een jongeling rust, wiens haarlokken in 7 stralenbundels uitloopen. Rondom deze stralenbundels loopt een halve ring, die met de beide uiteinden rust op de schouders van den jongeling: het geheel alzoo een eigenaardige combinatie van adelaar-symbool en zonnescijf. (LAJARD, *Mémoires de l'Institut de France, Acad. des Inscr. et Belles Lettres* T. XX, 1854, 2de partie, p. 14 sqq., Taf. 1 en 2).

In overeenstemming met de centrale positie van den zonnecultus bij de oude Semietische volken is de zonneadelaar ook in Arabië een telkens terugkeerend symbool. Ja, wij vinden in den Himjarietischen nasr, den zonneadelaar of zonnegier, feitelijk een pendant van den Babylonisch-Assyrischen zonneadelaar. Bij de Zuid-Arabische Himjarieten wordt de zon vaak als op- en ondergaande adelaar of gier voorgesteld. Een, eerst door Prideaux, daarna door D. H. MÜLLER (*Transact. Soc. Bibl. Arch.* II, p. 18, 19 j. *Z. D. M.-G.* XXIX, s. 600), gepubliceerde Himjarietische inscriptie luidt aldus: „Mogen deze 2 godenbeelden, de oostelijke nasr en de westelijke nasr beschermen deze Arak-aanplant”. Men heeft deze nadere aanduiding van de godheid: nasr van het Oosten en nasr van het Westen eerste zuiver geografisch willen verklaren. Zoo denkt D. H. MÜLLER aan 2 godenbeelden, een beeld van de opgaande en een van de ondergaande zon, die aan de Oostelijke en Westelijke grens van dat stuk land tot bescherming waren opgesteld. E. MEYER (*Z. D. M. G.* XXXI, s.

741) herinnert terecht ook aan het parallelisme met den Egyptischen Ré-Hor-em-achoet: Ré, de Horussperwer in de beide horizonten, de Oostelijke en de Westelijke horizont, maar toch moet hierbij ook verwezen worden naar de overeenkomst met den Babylonisch-Assyrischen zonnadelaar. Het onderling verband is niet na te gaan, en behoeft ook niet aangenomen te worden, toch is de overeenkomst treffend.

En dit te meer, daar nasr, de adelaar of gier, een van de 5 goden is, die blijkens den

Afb. 87.

Qorân, door de oude heidensche Arabieren vereerd werden. Wij vinden immers in Soera 71 vs. 22 en 23 dit bevel, dat Noach's tijdgenooten elkander voorhielden: „Gij zult uw goden niet verlaten, gij zult Wadd niet verlaten, noch Soewa. of Jaghoeth en Ja'oeq, en Nasr". Hier worden deze goden dus genoemd de goden der tijdgenooten van Noach, ten tijde van de opkomst van den Islâm waren ze niet anders dan namen. De commentatoren noemen deze goden respectievelijk de goden der stammen: Kalb, Hamdân, Madhaj, Moerâd en Himjar. Dat Nasr hier dus bij uitnemendheid de god der Himjarieten genoemd wordt, is wel een zeer welkome aanvulling voor het reeds geconstateerde feit, dat de adelaar of gier ook in Arabië gold als symbool voor den zonnegod.

Ook de Talmoed, in Aboda Zara 11b, en de Syrische Leer van Addai p. 24 vermelden nesjra, de Arameesche vorm van nasr, als een godheid der Oude Arabieren

Wenden wij ons naar Egypte, dan vinden wij daar dezelfde verwarring tusschen adelaar en gier als bij de Semietische volken, met dien verstande, dat zoowel de adelaar als de gier golden voor symbool van den zonnegod. Voorop dient gesteld te worden, dat uit het oude Egypte geen afbeelding bekend is, die met zekerheid den adelaar voorstelt. Wel blijkt uit enkele teksten, dat de zonnegod ook als adelaar vereerd werd, zoo in de Leidsche Papyrus I 384, kolom IX, 18 waar de godin Tefnoet aldus spreekt: „Ik ben het adelaarwifje, dat uit hem, namelijk Ré, is voortgekomen”. Al naar dat de zonnegod Ré, als leeuw of adelaar voorgesteld wordt, wordt zijn dochter als leeuwin of wijfesadelaar opgevat. Het is wel heel eigenaardig dat deze zelfde godin kort te voren spreekt: „Ik ben de eerwaardige gier, de gemalin van den heer van Thebe”, waarbij dus Amon-Ré als gier gedacht wordt. (SPIEGELBERG, *Mythus vom Sonnenauge*, s. 2 en 29). Inplaats van den adelaar is in Egypte de valk het zinnebeeld van den zegevoerenden god Horus (cf. Bénédite, *Faucon ou Epervier*, *Fond. Piot. XVII*, p. 5–28). Als zoodanig treffen wij hem reeds in den oudsten tijd aan, o. a. op de grafstèle van den koning Det, den slangenkoning uit de 1e dynastie, en op de palet van leisteen van den koning Narmer. Bij het beeld van dioriet van koning Chefred in het Museum te Caïro, breidt de valk als symbool van den god Horus zijn vleugels beschermend uit over het hoofd van den koning (cf. BREASTED, *Gesch. Aegyptens*, abb. 79 A; cf. afb. 88, 1).

Daarnaast heeft de gier, als symbool van de rijksgodin van Opper-Egypte, Nechbet, dezelfde beteekenis. Op de oudste sculpturen zweeft vaak een gier met uitgespreide vleugels boven het hoofd van den koning. Op de gouden sieradiën van koningen der 12^e dynastie te Dahsjoeer gevonden (cf. VERNIER, *La Byouterie Egyptienne*; ERMAN-RANKE, *Taf. 37 N°. 2*), komt naast de valk, de gevleugelde gier meermalen voor (cf. afb. 88, 3–5). Sinds het begin van het Nieuw Rijk draagt de Egyptische koningin dikwijls de gierenkap, (cf. ERMAN-RANKE, *Abb. 100*, en NAVILLE, *The Temple of Deir-el-Bahari*, pl. XI), waarbij dan de heilige vogel van het Oude Opper-Egypte zijn vleugels beschermend uitbreidt over het hoofd der koningin (cf. afb. 88, 2). In het graf van koningin Teje heeft DAVIS een gouden diadeem in den vorm van een gevleugelden gier gevonden (cf. DAVIS, *Tomb of Queen Tj, Taf. 20*).

Overigens zweven zoowel de valk als de gier vaak met uitgespreide vleugels ter bescherming boven het hoofd van koning of koningin. Zoo de valk bv. op een relief in Caïro boven het hoofd van Thoetmosis IV bij zijn strijd tegen de Aziaten (cf. ERMAN-RANKE, *abb. 195*. CARTER and NEWBERRY, *Tomb of Th. IV, Taf. 11*), de gier boven het hoofd van Ramses III in den slag tegen de zeevolken (ERMAN-RANKE, *abb. 269*); en beiden beschermen met hun vleugels Seti I bij zijn strijd tegen de Hethieten in een relief te Karnak (SCHAEFFER-ANDRAE, *Die Kunst des Alten Orients*, s. 376). Beide zijn ook parallelle voorstellingen van de gevleugelde zonnescijf en de gevleugelde kever, welke 2 motieven in Egypte vooral in lateren tijd zoo veelvuldig zijn, en met magische bedoeling ter wering van het kwade aangebracht werden op mummiekisten, grafstèles, ja tot in de architectuur toe aangewend en boven tempelvingen geplaatst werden.

Bij al deze symbolen is het punt van overeenkomst, dat het symbolen zijn van den zonnegod, en dat zij door hun vleugels de bescherming aanduiden door den zonnegod verleend.

Na dit alles zal het ons niet verwonderen, dat wij het adelaar-motief ook in Palestina

aantreffen. Zoo zijn reeds bij de vroegste opgravingen in Palestina, die te Jeruzalem in 1869, meerdere kruikooen gevonden, die een stempel van ovalen vorm droegen. In het midden van dit ovalen stempel is een gevleugeld wezen voorgesteld, deels met één, deels met 2 paar vleugels toegerust. (F. J. BLISS and R. A. S. MACALISTER, *Excavations in Palestine*, London, 1902 p. 108 sqq. en pl. 56; H. VINCENT, *Canaan*, p. 358. THOMSEN *Palestina*, s. 76). Bij de figuren met 4 vleugels zijn er 2 opwaarts gericht en 2 naar beneden, terwijl bij de figuren met 2 vleugels deze horizontaal zijn gericht en slechts een kleine opwaartsche om- buiging vertoonen. Boven en onder deze voorstelling bevindt zich dan een Oud-Hebreeuwsch

Afb. 88.

opschrift. De opgravingen in de Sjefela, o. a. die te Gezer, hebben behalve een paar Assyrische zegelcylinders, waarop de gevleugelde zonnescijf is afgebeeld, ook een groot aantal van dergelijke kruikooen opgeleverd. Dikwijls is het hierop voorgestelde dier zeer gestyleerd en dan feitelijk tot een schijf geworden met vleugelvormige versierselen. Waar dit niet het geval is, herkent men duidelijk, dat de Egyptische scarabee voorgesteld moet zijn, althans de figuur met 4 vleugels kan een navolging zijn van de Egyptische scarabee en vertoont duidelijk daar, waar hij niet te veel gestyleerd is, den kevervorm. (BLISS-MACALISTER, pl. 56, N°. 10 en 12). Ja, op een Hebreeuwsche zegel herkent men zeer goed den adelaar met 4 vleugels voorzien.

Behalve deze echt Palestijnsche monumenten, zijn in Gezer ook nog Assyrische zegelcylinders gevonden, waarop de gevleugelde zonnescijf voorkomt (*Palest. Expl. F. Quaterl.*

Serv. 1904, p. 230, 243; 1905, p. 320). Deze vondsten toonen de afhankelijkheid aan der Palestijnsche adelaar-voorstellingen van die van het overige Oosten.

Beide figuren, zoowel de gevleugelde zonnescijf als de scarabaeus met uitgespreide vleugels zijn kunstmatige voorstellingen van den adelaar, zij gaan terug op het adelaar-motief, en zijn symbolen van de zonnegodheid.

Nog een punt dient hier besproken te worden: ook in de Oude Semietische cultuurwereld gold de adelaar als orakelvogel. Wij mogen wel aannemen, dat vooral het raadselachtige, geheimzinnige in de vlucht van dezen vogel aanleiding heeft gegeven hem als door de goden gezonden voorteeken voor de menschen te beschouwen. Deze vogel, die zich zoo hoog in de lucht ophield, vlak bij den hemel, die men zich immers volgens de antieke voorstelling, niet al te ver van de aarde verwijderd voorstelde, behoorde feitelijk tot het gebied der goden, en het lag voor de hand, dat men hem als een door de goden gezonden bode ging beschouwen, die met een bepaalde opdracht van boven kwam. Mogelijk voerde deze gedachte ook tot de keuze van den adelaar als embleem van sommige goden, o.a. van Ningirsjoe, den Zonnegod, oorspronkelijk bedoeld als zijn bode, later vertegenwoordiger van den god zelf. Zoo vinden wij in de Bibliotheek van Asjoer-banipal vele Adelaar-omina. In de Amarna-brieven vraagt de koning van Cyprus, Pharao om de zending van een ša-i-li nasjri, een adelaar-waarnemer. En in 2 Assyrische brieven is van een dâgil-iššoerati sprake, die aan het koninklijk hof in betrekking was (Vorder. As. Bibl. II n°. 35, z. 26; Harper, Letters n°. 33 vs. 9; n°. 410 vs. 2; A. Jeremias AT AO s. 274; JASTROW, Religion, s. 810). Adelaarwaarneming was dus hier ook bekend.

Door dit alles kunnen wij constateeren, dat het adelaar-motief in de oude Egyptische-vóór-Aziatische wereld een zeer geliefkoosd motief was, dat ook in dit opzicht het volk Israëel deel uitmaakte van die wereld, en ook het Oude Testament een product is daarvan. Wel wijzen de Oud-Testamentische gegevens niet op een oorspronkelijken zonnecultus van Israëlieten, waarbij dan de adelaar het symbool van de zonnegodheid zou zijn, maar toch vertoonen de teksten uit de Psalmen, waar sprake is van vleugelen, waaronder bescherming tegen dreigend gevaar wordt gezocht, genoeg overeenkomst met de archaeologische gegevens om een onderlinge verwantschap te mogen aannemen. Te ver gaan mijns inziens diegenen, die meenen, dat in Israëel ook Jahve onder de gedaante van een adelaar werd voorgesteld (Thomsen, Palestina, s. 76) en dat wij bij de voorstellingen op de Palestijnsche kruikooren moeten denken aan voorstellingen van Jahve door zijn vereerders. Zeker zullen er wel kringen geweest zijn, die ook dit symbool op Jahve hebben overgedragen, maar een vereering van Jahve onder de gedaante van een adelaar is zeer onwaarschijnlijk. Maar wat ons de archaeologische gegevens in verband met het Oude Testament leeren, is dit: dat de Israëlieten om uiting te geven aan hun godsdienstigen gevoelens, gebruik maakten van motieven ontleend aan de omwonende volken, motieven, die een plaats kregen in hun godsdienstige gedachtenwereld, al viel hun uitheemsche afkomst niet te loochenen. Van deze motieven, is het adelaar-motief zeker wel een van de sprekendste en interessantste.

W. D. VAN WIJNGAARDEN.

RÉSUMÉ.

L'Orient connaît plusieurs sortes d'aigles. Toutes ces sortes, y compris les vautours, portent le nom collectif de *nšr*. L'Ancien Testament mentionne leur vol rapide, leur rapacité, leurs ailes d'une force prodigieuse et leurs nids bâtis sur des hauteurs (2 Sam. 1 verset 23; Jérémie 4, vers. 13; les Proverbes 23, vers. 5; Deut. 28, vers. 49; Jérémie 48, vers. 40; Jérémie 49, vers. 16; Job 39, vers. 27). Quelques rois sont aussi comparés aux aigles (Ezéch. 17, vers. 3 et 7; Isaïe 46, vers. 11). Dans le Talmud l'aigle est nommé le roi des oiseaux (Sjabbath 77b), on y glorifie sa rapidité (Pirq. Ab. 20). Plus tard l'aigle apparaît comme symbole de l'empire romain (IV Esra, 5ème vision; Sanhedrin 12a). Nous trouvons mentionné l'aigle par rapport à Jehovah: Ex. 19, vers. 4 et Deut. 32, vers. 11; mais ici Jehova n'est pas comparé à un aigle. Il est possible que partout dans le livre des Psaumes (Ps. 17, vers. 8; Ps. 36, vers. 8; Ps. 57, vers. 2; Ps. 63, vers. 8; Ps. 91, vers. 4) où il est question de „l'ombre des ailes de Jehova” cette idée soit empruntée à l'aigle, qui protège ses petits, bien qu'ici le mot *nšr* ne soit pas mentionné.

Les données littéraires sont en accord avec celles que l'archéologie de l'Égypte et de l'Asie occidentale nous a fournies depuis une cinquantaine d'années. On trouve l'aigle dans tout l'Orient comme un attribut de la divinité, spécialement comme le symbole du dieu de Soleil. Le mythe babylonien d'Etana nous raconte comment Etana est porté au ciel par un aigle. On voit la représentation de cette scène sur une quantité de cylindres Sumériens; aussi l'aigle à tête de lion, qu'on a coutume de considérer comme l'emblème de la ville de Lagaš, est un motif qu'on rencontre souvent sur ces cylindres. Du reste ce motif se trouve aussi sur le vase d'argent d'Entemena et sur la stèle aux vautours d'Eannatum. En Assyrie on voit fréquemment l'emblème du disque du soleil ailé à queue d'aigle, le symbole dit du dieu Ašur. Nous le trouvons sur les cylindres et sur les grands monuments. Généralement cet emblème est placé au-dessus de la tête du roi, indiquant ainsi la protection spéciale dont celui-ci jouit. Souvent on ajoutait au disque du soleil le buste du dieu, armé d'un arc et de flèches, qui s'élève pour ainsi dire hors de ce disque. Les Perses ont adopté ce symbole sur leurs monuments. On trouve en outre l'aigle-soleil sur les représentations assyriennes de la fécondation du dattier. Il est probable que sous l'influence assyrienne le disque du soleil ailé se trouve aussi sur les monuments hétéens et araméens de Saksche-gözü et de Sendschirli.

Dans le *nasr* de l'Arabie-du Sud, nous trouvons le pendant de l'aigle-soleil babylonien-assyrien. Chez les Himjarites de l'Arabie-méridionale on représente souvent le soleil levant et le soleil couchant sous la forme d'un aigle ou vautour. D'après le Qorân (Sura 71, vers. 22 et 23) *Nasr* était une des 5 divinités que vénéraient les Arabes anciens et païens. Les commentateurs nomment *Nasr* spécialement la divinité de la tribu d'Himjar. Nous rencontrons dans l'Égypte Ancienne le faucon et le vautour au lieu de l'aigle, comme symbole du dieu du soleil. Souvent on les voit représentés planant, les ailes étendues au-dessus de la tête du roi ou de la reine; on en fait aussi usage sur des scènes à intentions magiques, pour écarter le mal. Sur des objets trouvés au cours des fouilles en Palestine, et principalement sur des anses de cruche, nous voyons l'aigle ou le disque du soleil ailé. D'ailleurs dans tout l'Orient on considère l'aigle comme oiseau-oracle, descendu du ciel avec une mission spéciale pour les hommes. Dans la bibliothèque d'Ašurbanipal nous trouvons souvent des *omina* d'aigle. Il est donc évident que le peuple d'Israël, pour exprimer ses sentiments religieux, a fait usage de motifs empruntés aux peuples voisins, dont le motif de l'aigle est sûrement un des motifs les plus frappants et les plus intéressants.

W. D. v. W.

- 1 PPN 177 256 095
- 2 PPN 177 256 900
- 3 PPN 177 256 915
- 4 PPN 177 257 253
- 5 PPN 177 257 555
- 6 PPN 177 258 08X
- 7 PPN 048 977 616
- 8 PPN 177 259 248
- 9 PPN 177 259 507
- 10 PPN 177 259 787